

Doğu Türkistan'ın Sesi

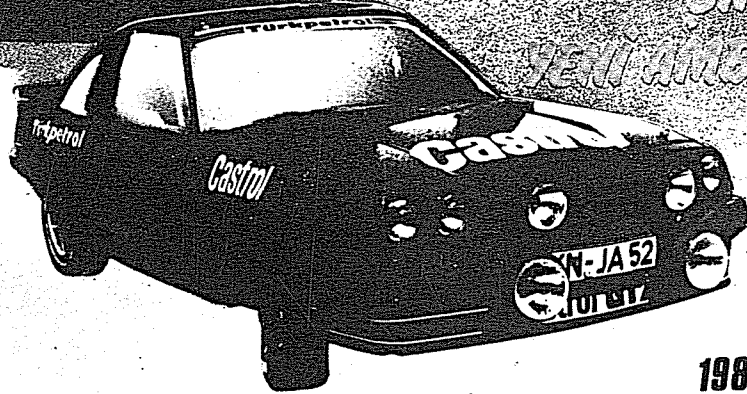

Doğu Türkistan Vakfı Yayınıdır
A Publication of
Eastern Turkistan Foundation

Yıl-Year: 5. Cilt-Vol: 5. No: 20 Aralık 1988

ŞAMPİYON MOTOR YAĞI

*SİMDİ
YENİ AMBALAJINDA*

**TÜRKİYE RALLİ ŞAMPİYONLARI
ALİ BACIOĞLU VE METİN ÇEKER
TAVSİYE EDERLER**

DOĞU TÜRKİSTAN'IN SESİ
Sayı 20, KIŞ 1988-89, Cilt 5

Doğu Türkistan Vakfı Yayınıdır

VOICE OF EASTERN TURKISTAN
No. 20, WINTER 1988-89 Vol. 5

A Publication of the Eastern Turkistan Foundation

Doğu Türkistan Vakfı
Millet Caddesi No. 26/3, Küçüksaray Apt.
Aksaray,
İSTANBUL

Telefon: 524 41 21

**DOĞU TÜRKİSTAN'IN
SESİ**

KÜLTÜR VE BİLİM DERGİSİ
Üç Ayda Bir Çıkar
Sayı: 20, Cilt: 5.Kış 1988-89

*

**VOICE OF EASTERN
TURKISTAN**
QUATERLY JOURNAL OF
CULTURAL STUDIES
No.20, Vol. 5, Winter 1988-89

*

**KURUCUSU/ESTABLISHED
BY**

İsa Yusuf Alptekin

*

SAHİBİ / PUBLISHER

Mehmet Rıza Bekin

Doğu Türkistan Vakfı Başkanı
President

Eastern Turkistan Foundation

*

MANAGING EDITOR

Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu

*

BÜRO / BUREAU

Millet Caddesi No. 26/3

Küçük Saray Apt.

AKSARAY-İSTANBUL,
TÜRKİYE

Tel: 524 41 21

*

FİYAT / PRICE

Tek Nüsha

Yurt içinde/Inland: 2.000 TL

Yurt Dışında/Other countries \$ 5.00

Yıllık Abone/ Annual Subscription

Türkiye içinde/Within Turkey

8.000 TL

Yurt Dışında/Other countries

\$(US) 15.00

*

DİZGİ ve MİZAMPAJ

DTY

Dizgi-Terçime-Yayınçılık

Konur Sokak. 27/5, ANKARA

Telefon: 125 11 03

*

Yazarların düşünceleri

Doğu Türkistan Vakfını ilzam etmez.

Yazılar,

kaynak belirtilerek kullanılabilir.

*

*East Turkestan Foundation does not
necessarily agree with the opinion of
contributing writers.*

**İÇİNDEKİLER
CONTENTS**

TÜRKLERDE HALI SANATI

Ayça ADALILAR

Sayfa 1

*

OSMANLI DEVLETİ VE DOĞU TÜRKİSTAN

Doç. Dr. Mehmet SARAY

Sayfa 12

*

MOĞOLLAR ve TİMURLULAR DEVRİNDE DOĞU TÜRKİSTAN

İsenbike Togan-Aricanlı

Sayfa 17

*

YENİ UYGUR KİTABELERİNİN KÜLTÜR
TARİHİMİZ İÇERİSİNDEKİ YERİ

Osman Fikri SERTKAYA

Sayfa 21

*

ACI BİR KAYIP

Mehmet Rıza BEKİN

Sayfa 23

*

YENİ UYGUR ATASÖZLERİNİN KAYNAĞI OLARAK
DİVAN-Ü LUGAT-İT TÜRK

Dr. Kurtuluş ÖZTOPÇU

Sayfa 25

*

UYGURCA'YI ETÜD ETMENİN ÖNEMİ

Dr. Charles F. CARLSON

Sayfa 31

*

SATUK BUĞRA HAN VE SEYFETTİN AZİZİ

HEKİMİ

Sayfa 39

*

AHMET CAN KASIMI

A. Şekür TURAN

Sayfa 41

*

UYGUR NASTURİ HRİSTİYANLIĞI HAKKINDA
DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Mehlika A. KAŞGARLI

Sayfa 43

*

INDIA AND EAST TURKİSTAN: A NOTE

Prof. Dr.R. N. Rahul SHEEL

Sayfa 47

*

KARAHANLI TÜRKÇESİ

Prof. Kemal ERASLAN

Sayfa 49

TÜRKLERDE HALI SANATI

Ayça ADALILAR
Turizm Gelişme Vakfı
Başkanı

[Bu tebliğ, Doğu Türkistan Vakfınca 6-8 Nisan 1988 tarihinde
İstanbul Atatürk Kültür Merkezinde düzenlenen
1.MİLLETLERARASI DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR VE TARİH
SEMİNERİNE
sahibi tarafından sunulmuştur.]

Neolitik devrin sonlarına doğru bir kısım hayvanların ehilleştirilmesi yönlü dokumaların başlangıcı olduğu sonucunu doğurmuştur. İlk eğirmenin, liflerin iki el arasında oğuşturularak yapıldığı tahmin edilmektedir. Daha sonraları bu işin yarı yuvarlak bir taş ile diz üzerine oğuşturularak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Eğirmeden önceleri, iki el arasında bir miktar yün oğuşturularak uzatılıyor. Bunun ucuna bağlanan bir taşın döndürülmesi ile de büküm veriliyordu. Daha sonraları taş yerine ağaç kullanıldı. Böylece ilk iğler meydana gelmiş oldu. Daha sonraki iğlerin kilden (Ağırşak) yapıldığı biliniyor.

Orta Asya'da Türkistan'da yapılan kazılarda Neolitik devir katlarında, kil, taş, ve kemikten yapılmış değişik büyüklük ve ağırlıkta pek çok Ağırşak bulunmuştur.

Rephael Pumpelly başkanlığındaki bilim heyeti tarafından Türkistan'da Anav bölgesinde kuzey ve güney istimaketlerinde iki Kurgan'da yapılan kazılar sonucunda elde edilen bulgular medeniyetin merkezini Orta Asya'ya kaydırmıştır.

İlk Türk Vatanı olan Orta Asya,

(Özellikle verimli sahaların bulunduğu Doğu ve Batı Türkistan) dünya medeniyet tarihinin en önemli merkezlerinden biridir

Anav kazıları yerleşik ve yarı göçebe bir kültürü ortaya çıkarırken; I., II., III. ve IV. Kurgan kültürleri arasında bulunan M.Ö. 8000 yıllarına ait taştan el değirmenleri, iplik bükme aletleri, kilden ve taştan ağırşaklar, tezgahlar ve dokuma parçaları ile Türkistan'ın Anav medeniyetine ait geçmiş kültüründen daha eski bir çağda 2000 yıl devam etmiş olan bir medeniyetin, dokuma sanatının hayali ile karşılaşılıyor. O zamanda kadınlar iplik büküyor, dokuma yapıyor ve geçmiş zamanlardan miras kalan boyalarla yünü boyuyorlardı. Günümüzden 11000 yıl önceye tarihlenen Anav medeniyetinin kıldeminden daha eski bir kıdem hiçbir kültür ve medeniyete verilemediğine göre Türkler, insanlık tarih ve medeniyetine; atı ehilleştiren, madeni işleyen millet olmaktan başka ilk halı, kilim, zili, şat, varda gibi dokuma sanatlarını armağan eden millettir. Bilhassa Doğu Türkistan dünya medeniyet tarihinin en önemli merkezlerinden biridir. Ayrıca S.V. Kise-

lev'in Altay ve Sayan dağlarında yapmış olduğu kazılarda IX-VIII. y.yıllara ait Türk mezarlarını ortaya çıkarmıştır. Bu mezarlar M.Ö. 800-700 yılları Türk-lerine ait eşyalarla, halı ve diğer yaygı türü dokumalarla doludur. Yine Nouin-Ola'da bulunan duvar halısı ve keçe işleri ile Anadolu Türkmen halı dokumaları da dikkati çekecek bir benzerlik içindedir. Altay eteklerinde Bisk mevkiindeki Pazırık buluntularında atlarla birlikte ele geçen eğerlerin etrafının genellikle sarkan kordonlar veya püsküllerle süslenmiş olması Türk halı sanatının en güzel bulgularını veriyordu. Tüm bu özellikler bütün Orta Asya çadır sanatının özellikleriyle aynen çakışıyordu. Doğu Türkistandaki Lou-lan'daki buluntularla Kerkal kurganlarında bulunanlar gene geleneksel Türk Kültürünün izlerini taşımaktadırlar.

Bu kurgunlarda da taş ağırşaklar ölünün ayak ucunda bulunmuştur. Ağırşakların kadın cesedinin ayak ucunda bulunuşu Türklerde halı ve diğer yaygı türü dokumaların kadınlar tarafından yapıldığının bir delilidir. M.S. VIII. yüzyılda yazılan Çin Tu-yan ansiklopedisinde M.S. V. yüzyılda Çin ile ticaret yapan Suğdak (Sodg) ülkesine Türkmen ülkesi denmesi Türkmenlerin o yüzyıllarda İranlı Sogal ve As(A-lan)larla yanyana yaşadığını göstermektedir. Türkmenler halı sanatını komşularına farklı bir sitilde öğretmişlerdir. Eski bir Türk sanatı olan halıcılığı M.S. XI. asıra kadar muhafaza etmiş olan Hazarlar'da da Göktürklerde olduğu gibi çadır sanatının çok ileri ayrılmaz bir parçası olduğunu görüyoruz.

İBNA'THAM AL-KÜFL tarihinde; bir savaşta Hazar Türklerinden Arapların eline geçen arabalı çadır, (Derme ev) hakkında şöyle denilmektedir.

"Bu arabaya Hazar şivesinde Edade yada Aleda de denir. Bunun her tarafı halılarla döşeli olup üzerinde altın-ipek dibaç ile örtülü kubbe yükselir."

der. Bütün bunlar Hazar Türkleri'nde halk dokumacılığının diğer Orta Asya Türk boylarında olduğu gibi yaşantılarının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Diğer Türk topluluklarından olan Uygurlarda Suvarlarda dokumacılık çok ileridir. Halı dokumacılığı Türklerin sadece günlük yaşantılar değil, hemen tüm sosyal yaşantılarına, yapıtlarına kadar girmiştir.

Çünkü yurtların veya evlerin döşenmesi süslenmesi halılar kilimler yün veya ipek dokumalarla sağlanırdı. Çamurla sıvanmış yere hasırlar yayılır, halılarda bunların üstüne serilirdi. Ayrıca çadırların içi, güneş sıcağından korunmak üzere halılarla dublolenirdi. Halı dokumakta kullanılan teknik, heybelerin, atların haşalarının, döşek ve yorganların kilimlerin yapılmasında da kullanılırdı.

Turfan, Kara Hoça, Hotan gibi eski Türk şehirleri (1) ile Türkistan ve Horasan şehirelerinde bulunan halılar Türk halı sanatında kullanılan uslu ve teknik hakkında kesin bilgiler vermektedir. Aurel Stein stayişle bahsettiği bu Türk halıları ile ilk halı dokumacılığının Türkler tarafından yapılmış olduğunu vurgulamaktadır.

Kuçarda Uygur tapınağı kalıntıları arasından gün ışığına Von le Cog tarafından çıkarılan halı parçasını incelyen Falkenberg "Beşinci ve Altıncı yüzyıllarda Türklerde oldukça ilerlemiş teknikte işlenen halı sanatının varlığını" kabul ediyor. Halıyı incelediğimizde keçi kılından yapılmış olduğunu görüyoruz. Üzerindeki modif ise ejder kuyruğudur. Ve yine Karakteristik eski Türk halılarında kullanılan, kırmızı (bakır), sarı ve kurum rengini bu halıda görebiliyoruz. Orta Asya Türk halı tekniğini incelediğimiz de birbirinden ayrı iki sistemle karşılaşılıyor. Biri atkı ile yapılan çok basit şekildedir. Biri Asıl teknik düğümlü dokuma şeklidir.

Ana yurdun çeşitli kaynaklarından Mogallara kadar takip edebil-

diğimiz çok köklü bir geçmişe sahip Türk halı dokumacılığını Anadolu'da aynı özelliklerle izliyoruz. İlk yurtlarında en eski dokuma ham maddeleri olan yün, keten, ipek ve pamuğu halı dokumacılığında büyük bir ustalıklarla kullanmış olan Türkleri, Ata mesleği olan bu sanatı Anadolu'da Selçuklular'la en üst seviyeye çıkarmış olarak görüyoruz.

Çatal Höyük kazılarında M.Ö. 6000 yılına tarihlenebilen mabet duvarlarında parlak renkli duvar halılarının bulunuşu şimdi olduğu gibi Neolitik devirde de Anadolu'nun verdiği en tipik örnekler olduğu görülmektedir. Ve yine bütün bu noktalardan anlaşıldığı gibi boyacılığın da o devirde bilindiği görüşüne varılmaktadır.

Çatal Höyük kazıları Türk halıcılığının pek eski geçmişini ortaya çıkarmakla kalmamış, Türk halı dokumacılığının başlangıcını da düşündürdükten çok daha geriye götürmüştür. Çünkü Çatal Höyük kazılarında elde edilen halı dokumaların bu seviyeye gelebilmesi için halı dokumacılığının bir çok aşamalar geçirmesi gerekmektedir. Bu ise ilkel topluluklar da binlerce yıl demektir. Prof. Garstang tarafından Mersin yöresinde Yümüktepe ve Soğuksutepe kazılarında Kalkolitik devir katında yaklaşık olarak M.Ö. 2800 yıllarına ait taştan tezgah ve tezgah dokuma yeri bulunmuştur. Tokat'ın Erba ilçesi yakınındaki Horoztepe'de bulunan Tunç devrine ait kirman ile Alacahöyükten çıkarılan Bakır çağı yapısı altın başlı gümüş kirman Orta Asya Türk mezarlarından çıkan kirmanların aynılarıdır.

Görülüyor ki, Türkler dünyanın neresine giderlerse gitsinler kültür unsurları olan halı dokuma tekniğini akan bir ırmak gibi anadan kıza devrederek devam ettirmişlerdir.

Altaylarda, Beşinci Pazırık kurganında gün ışığına kavuşturulan dünyanın en eski düğümlü halısı ise Türk halı karakterini Orta Asya halı sa-

natının Üslup ve Tekniğini en iyi şekilde aksettiren çok değerli bir örnektir. Pazırık halısının zemininde süvariler geyik ve hayvan figürleri, canlı bir şekilde dokunmuştur. 1 cm² karesi incelendiğinde 36 düğümden oluştuğu görülür. 60x60 karakterinde ince bir halıdır. Bu şekilde bir desen anlayışı seyrek düğüm sistemiyle meydana getirilmesi zaten söz konusu olamaz. Pazırık halısının kalınlığı yani hav yüksekliği 2 mm. kadardır. Koyun yapağısının bükülmesiyle elde edilen iplikten dokunmuştur. Burada aklınıza bir soru gelebilir. Yapağı ve yün aynı şey değil midir?

Evet yapağı ilk kırkımdır. Lifler daha uzun ve parlaktır. Kalite halı yapağıdan hazırlanan ipten yapılır. Yün ise ikinci kırkımdır. Parlaklık ve uzunluk derecesi daha düşüktür Pazırık halısının çözümleri de incelediğimiz zaman çok ince ve iki defa bükülmüş olduğunu ve yine 10 mm genişliğe ortalama 12 çözgü isabet ederken bir santim yüksekliğe yaklaşık 18 kadar atkı rastladığını görüyoruz. Düğüm sitili ise dolama çift düğüm türki biz bugün bu düğüm şekline Türk düğümü diyoruz. Pazırık halısında dikkatimizi çeken diğer bir unsurda sıra başına üç atkı kullanılmış oluşudur. At ve geyik figürleri kenar su'lara nazaran belirli bir şekilde genişlemiştir. Halı 189x200 cm ebadındadır. Figür ve nakış yönünden son derece hareketli, teknik ve sanat anlayışı yönünden ise kusursuzdur. Gerek dokuma tekniği gereksede üslup ve form anlayışı bütün eski Orta Asya Türk halılarında aynı olduğu gibi Teke-Türkmen ve Buhara halılarında da Doğu Türkistan'da da döneminde aynıdır. Modif dizayenleri arasında geniş Pazırık halısında görüldüğü gibi sular mevcuttur. Nitekim Pazırık halısının ikisi geniş üçü dar, olmak üzere beş suyu vardır. Bu gün Leningrad Hermitaj müzesinde sergilenen dünyanın en eski Türk halısı adını alan halısında zemin bakır kırmızısı

olup orta zemindeki kayın yaprakları sarıdır. Türk halılarında olan sarı ve kahverengi armoniyi Pazırık halısında da görüyoruz. Çiçeklerde koyu kahverengi lekeler ve ince lacivert damarlar görüyoruz.

Orta Asya Türk kültürünün üsluplaşmış karakterini bu halıda görüyoruz; şöyleki, dişi geyiklerin birbirini izledikleri geniş su dışında orta zemini ve halının dış ucunu çevreleyen iki dar suda, ki bunlara dış sedefler diyoruz; arslan grifon figürleri, ve yine halının bordüründe yer alan piyadeler ve atlıların doku-nuşu, atların yularlı kuyruklarının düğümlü oluşu Atlı Bozkır kültürünün derin izlerini işbat etmektedir. Hermitaj müzesi Pazırık kurganlarının binlerce sanat eserini kendinde saklamaktadır. İç Asya'da göçebe Türkmen topluluklarının halı dokumaları üslup ve kalite bakımından da aynı karakteri taşıdığı duyu ve düşünceyi yansıtan halılar olduğunu bugün bilim dünyası kabul etmektedir. Türk halıları Tekstil sanatının en güçlü örnekleridir. Hangi boydan olursa olsun sık olan doğum sayısı desen çokluğu ipin elde edilişi bitkisel boya, dolama çift düğüm tekniği ve motif sivilizasyonu yumuşaklığı, inceliği elastikiyeti halının Orta Asya Türk kökenli halı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu uzun bir geçmişin tekniğidir. Halı Orta Asya Türk atlı yarı göçebe toplumun yaşayışı içinde her zaman en önemli unsur ve kendinden ayrılmaz kaynaşmış, bir parçasıdır.

Pazırık halısından sonra en eski halı adını alan M.S.I. ve III. yüzyıllara tarihlere bilen Doğu Türkistanda ipek yolu üzerinde bulunan Turfan bölge-sinde Sir Aurel Stein'nin gün ışığına kavuşturduğu halılardan bahsetmeden geçemeyeceğim.

Doğu Türkistan halılarında saf yapağıdan yapılmış olup dolama çift düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Sadece Pazırık halısından motif ve incelik ve

ilmek sayısı ile ayrılık gösterir. Hayvan figürleri sivilize edilerek geometrik şekil ve çizgilere dönüşmüştür.

Doğu Türkistan Lu-lan kuyu mezarlarından çıkarılan bu halılardaki renk anlayışı çok cesurane-dir. Renk sayısı halı üzerinde çok fazladır. Ve parlak renkler kullanılmıştır. İplik flamanları kalın olduğu için Lu-lan halıları daha kalın dolayısıyla da hav yük eklikleri daha kalındır. 40x40, 50x50 bugünkü Türkmen Kırgız ve Kazak Türklerinin halıları kalınlığındadır. İp büküm aletleri tarama sivilizasyonunda fazla ayrılıklar yoktur (2). M.S. I. ve III. yüzyıllarda görülen bu yüksek teknik, ve zengin motif anlayışı halı sanatının Doğu Türkistanda çok daha eski bir tekamüle dayandığını işaret etmektedir. Orta Asya Türk Toplulukları arasındaki halılar üzerinde görülen transformasyonda zemini oluşturan motiflerin sekizgen şekillerden oluştuğu dikkati çeker.

Lu-lan halılarında dokumanın kaydırılmış alternatif sıralama ile Losange (eşkenar dörtgen) ve kıvrım biçiminde yaprakların sivilizasyonundan oluşan motifleri daha çok görmekteyiz. Bu motifin mahalli ismi Koşan Köpektir. Motiflerin ekserisi üsluplaştırılmış ve geometrik bir tarz almış bitki ve hayvan karışımı sivilizasyonu ile Kırgız Türk halılarını hatırlatmaktadır. Lu-lan ve özellikle Astana'da, ki mezarlardan çıkarılan halı parçalarındaki desenler brokar ve ipek kumaşlarda da dokunduğunu müşahade ediyoruz özellikle, bulut parçaları, sarkıntılı çiçekler arasına serpiştirilmiş kuş ve hayali yaratıklar, döğüşen hayvanları görüyoruz. Özellikle heraldik tarzda dokunmuş kıvrımdal ve rozet çiçekler arasında karşı karşıya duran bir çift kuş motifli halı çok dikkati çekmektedir. Aynı motifli Lu-lan mezarlığından çıkan ipek kumaş dokumada da görüyoruz.

Doğu Türkistan Lu-lan mezarlığı bulguları bizi daha sonra bunların Çin, Sasani-Iran ve Ortaçağ Avru-

pa süsleme sanatına tesiri olduğu gerçeğiyle karşılaştırıyor. Aynı çiçek ve kuş modifli sivilize desenleri Yenisey bölgesindeki kırgız Türklerine ait Kopeni hazinesinde ve yine Macaristanda Nagyszentmiklos hazinesinde devam ettiğini görüyoruz. Şu halde Doğu Türkistandan göç eden Türk toplumunun gittikleri yerlere motifleriyle birlikte halı sanatını da taşımış olduğunu bir defa daha isbat etmiş oluyor.

Bu cümleden olarak da gün ışığına çıkarılan Türk halısından yola çıkarsak, Doğu Türkistanda Lu-lan mezarlığı bulguları Selçuklu halıları ve Carl Lama'nın eski Kahire'de Fustat da gün ışığına kavuşturduğu halılar, Anadolu Selçuklu halıları ile buhara, Teke, Yomud, Şirvan, Kaşkay, Bergama, Kırgız, Kazak Türkmen halılarının aynı ırkın karakter sanat, kültür örf ve adetini yansıtan ve tarihi gelişmeleri yakından aksettiren bu çok esk imotif geleneğini zamanımıza kadar ulaştıran halılar olduğunu görüyoruz.

Orta Asya kökenli Türk halıları özünü tabiattan almıştır. desenler hareketliliğini dinamikliğini tabiattan almıştır.

Koşan ve birbirleriyle mücadele eden hayvan figürlerinin özü tabiattadır. Figürlerin coşkun bir canlılık içinde oluşu bu halılardan dokuyucunun duygu ve düşüncelerini okumak mümkündür. Bunlar insanın bütün zekasını yansıtan düşünen ve konuşan halılardır.

Ejder, teoti, bulut, yıldırım, boğuşan anka kuşları, ejderle anka kuşunun mücadeleleri tabiat ve hayal gücünün birleşmiş şekilleridir. Eski Türk halılarında stilize edilen söz konusu hayvanlar ana ve hakim sık sık kullanılan temel motifleri teşkil eder. Bazen halı zemininde bazen ise söz konusu modifler iç ve dış sedeflerde, bordürde tekrarlanan arma şeklindeki bir çerçeve içinde tekrarlanır. Aynı tarzda tasarlanıp stilize edilen bitki modifleri de bu dizaynlar içinde yer alır. Bu sivilize bitkiye tanınmayacak bir şekil verene

kadar devam eder. Bazan boya'ya esas teşkil eden bitki stilize edilir. Fakat soyut bir hale getirildiğinden imi bilen tarafından anlaşılır. Çiçek motiflerinin stilize edilmeden kullanılışı ancak onbeşinci yüzyıldan sonradır.

Çin halılarında görülen "Av motiflerinin İran'la hiç bir ilgisi yoktur. Bazan zig zağ halinde bazen deniz hayvanı kabuğu şeklinde, bazen stilize edilmiş bulut ve şimşeklerden oluşan bordür halıda ölümsüzlük sembolü olan (çi) dir, ki din bilim unsudur.

Çin, halıcılığı Türk toplumundan öğrenmiştir. İran halıları ise Çin-Türk etkisi altındadır ve açık düğümdür. İlmeli halılardır. Oysaki Türk Halıları üslup ve güzellik bakımından bugün bile Buhara, Semerkand, Afganistan, Belucistan; Türkistan'da özelliğini devam ettirmektedir. Özetle diyebiliriz ki Arkaik dönemden Ortaçağın sonlarına kadar Türk halıları tamamiyle stilize edilmiş dövüş sahnelerine sahip hayvan motifleriyle yapılmıştır. Anadolu Selçuklu halısı Asya'da gelişen halı sanatının gerek motif ve desen anlayışı gerekse dokuma teknik ve üslubuyla Pazırık halısının devamını izlemiştir. "Bugün dahi Bergama, Şirvan, Kaşkay tipi halılar, Kırgız, Kazak ve Türkmen halılarıyla aynı özellikleri paylaşırlar (4). XV. yüzyılda dokunmuş Anadolu halıları İç Asya'dan Anadolu'ya göç eden ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde aynı uygun ortamı bulabilen göçer topluluklar Türkistan gele-neğine sadık kalmışlardır. . Bugünkü yörük halıları, Türkmen halıları, Organize Selçuklu halıları gibi. Bugün Turizm geliştirme Vakfının organize Selçuklu halıları Beşir, Kırgız, Horisi üsluplaştırılmış ve gometrik bir tarz almış bitki ve hayvan karışımı sivilizasyonu ile kırgız Türk halılarını hatırlatmaktadır. Lu-lan ve özellikle Astana'da ki mezarlardan çıkarılan halı parçalarındaki desenler brokar ve ipek kumaşlarda da dokunduğunu müşahade ediyoruz özellikle, bulut parçaları, sarkıntılı çiçekler

arasına serpiştirilmiş kuş ve hayali yaratıklar, döğüşen hayvanları görüyoruz. Özellikle heraldik tarzda dokunmuş kıvrımdal ve rozet çiçekler arasında karşı karşıya duran bir çift kuş modifli halı çok dikkati çekmektedir. Aynı motifli Lu-lan mezarlığından çıkan ipek kumaş dokumada da görüyoruz.

Doğu Türkistan Lu-lan mezarlığı bulguları bizi daha sonra bunların Çin, Sasani-Iran ve Ortaçağ Avrupa süsleme sanatına tesiri olduğu gerçeğiyle karşılaştırıyor. Aynı çiçek ve kuş motifli stilize desenleri Yenisey bölgesindeki Kırgız Türklerine ait Kopeni hazinesinde ve yine Macaristanda Nagyszentmiklos hazinesinde devam ettiğini görüyoruz. Şu halde Doğu Türkistandan göç eden Türk toplumunun gittikleri yerlere motifleriyle birlikte halı sanatını da taşımış olduğunu bir defa daha isbat etmiş oluyor.

Bu cümleden olarak da gün ışığına çıkarılan Türk hasınıdan yola çıkarsak, Doğu Türkistanda Lu-lan mezarlığı bulguları Selçuklu halıları ve Carl Lama'in eski Kahire'de Fustat da gün ışığına kavuşturduğu halılar, Anadolu Selçuklu halıları ile Buhara, Teke, Yomud, Şirvan, Kaşkay, Bergama, Kırgız, Kazak Türkmen halılarının aynı ırkın karakter sanat, kültür örf ve adetini yansıtan ve tarihi gelişmeleri yakından aksettiren bu çok eski motif geleneğini zamanımıza kadar ulaştıran halılar olduğunu görüyoruz.

Orta Asya kökenli Türk halıları özünü tabiatan almıştır. desenler hareketliliğini dinamikliğini tabiatan almıştır.

Koşan ve birbirleriyle mücadele eden hayvan figürlerinin özü tabiatıdır. Figürlerin coşkun bir canlılık içinde oluşu bu halılardan dokuyucunun duygu ve düşüncelerini okumak mümkündür. Bunlar insanın bütün zekasını yansıtan düşünen ve konuşan halılardır.

Ejder, teoti, bulut, yıldırım, boğuşan anka kuşları, ejderle anka

kuşunun mücadeleleri tabiat ve hayal gücünün birleşmiş şekilleridir. Eski Türk halılarında stilize edilen söz konusu hayvanlar ana ve hakim sık sık kullanılan temel motifleri teşkil eder. Bazen halı zemininde bazen ise söz konusu modifler iç ve dış sedeflerde, bordürde tekrarlanan arma şeklindeki bir çerçeve içinde tekrarlanır. Aynı tarzda tasarlanıp stilize edilen bitki modifleri de bu dizaynlar içinde yer alır. Bu stilize bitkiye tanınmayacak bir şekil verene kadar devam eder. Bazan boya'ya esas teşkil eden bitki stilize edilir. Fakat soyut bir hale getirildiğinden imi bilen tarafından anlaşılır. Çiçek motiflerinin stilize edilmeden kullanılışı ancak onbeşinci yüzyıldan sonradır.

Çin halılarında görülen "Av motiflerinin İran'la hiç bir ilgisi yoktur. Bazan zig zağ halinde bazen deniz hayvanı kabuğu şeklinde, bazen stilize edilmiş bulut ve şimşeklerden oluşan bordür halıda ölümsüzlük sembolü olan (çi) dir, ki din bilim unsudur.

Çin, halıcılığı Türk toplumundan öğrenmiştir. İran halıları ise Çin-Türk etkisi altındadır ve açık düğümdür. İlmeli halılardır. Oysaki Türk Halıları üslup ve güzellik bakımından bugün bile Buhar, Semerkand, Afganistan, Belucistan; Türkistan'da özelliğini devam ettirmektedir. Özetle diyebiliriz ki Arkaik dönemden Ortaçağın sonlarına kadar Türk halıları tamamiyle stilize edilmiş dövüş sahnelerine sahip hayvan motifleriyle yapılmıştır. Anadolu Selçuklu halısı Asya'da gelişen halı sanatının gerek motif ve desen anlayışı gereksede dokuma teknik ve üslubuyla halısının devamını izemiştir. "Bugün dahi Bergama, Şirvan, Kaşkay tipi halılar, Kırgız, Kazak ve Türkmen halılarıyla aynı özellikleri paylaşırlar. (4) XV. yüzyılda dokunmuş Anadolu halıları İç Asya'dan Anadolu'ya göç eden ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde aynı uygun ortamı bulabilen göçer topluluklar Türkistan geleneğine sadık kalmışlardır. Bugünkü yöruk halıları, Türkmen halıları, Orga-

nize Selçuklu halıları gibi. Bugün Turizm geliştirme Vakfının organize Selçuklu halıları Beşir, Kırgız, Hoten Halıları ile aynı paralelde olduğunu çekinmeden söyleyebiliriz. XIV. ve XV inci yüzyıl stilize hayvan figürlerinin geometrik şekillere benzetilmiş, Anadolu halıları ile Türkmen, Kaşkay, Kafkas halıları arasında pek çok ortak yön vardır. Bilimsel olarak incelendiğimizde XV. ve XVI. ncı yüzyıllarda Anadolu'nun bizce malum bölgelerinde dokunmuş olan Osmanlı halılarının İç Asya'nın desen kalıplarını taşıdıklarını ancak düğüm karakterinin ve uslubun çeşitli nedenlerle değiştiğini görürüz. Bu da Osmanlı şehirlerinde teşekkül ettirilen halı atölyelerinin geliştirdikleri çeşitli kompozisyonları ve dokuma teknikleri nedeniyle Orta Asya dokuma tekniğinden sapmalar yaparak kendine özgü bir yönde gelişme göstermiştir.

XI. XII. XIII. ve XIV. yüz yıl Ankara Selçuklu Halılarına gelince;

ANKARA SELÇUKLU HALILARI

Muhtelif devirlerde batıya doğru göç eden Türk kavimlerinin sanatlarını da yeni vatanlarına götürdükleri malumdur. İlk halı örneklerinin

Türk kavimlerinin yaşadığı ve tarih boyunca göç ettiği yollardaki araştırmalarda, arkeolojik bulgular ve bulunan düğümlü halıların hep aynı oluşunun manası gayet açık ve kat'idir. Ve yine en eski halıda olduğu gibi bu göç yolları üzerindeki arkeolojik kazılarda bulunan halıların daima korganlardan çıkarılmış oluşları ve sahibi ile beraber, at ile gömülü bulunuşu aynı örf ve adete, töreye sahip, Türk Toplumlarına ait olduğunun isbatıdır. Nitekim bugün Leningrad, Hermitaj, Prag, Berlin vb. müzeleri süsleyen en eski Anadolu halıları, İç-Asya uslubunu ve motiflerini taşımaktadır.

Carl Lanm tarafından Fustatta ortaya çıkarılan Selçuklu halıları orta doğuya inmiş Oğuzlar (Müslüman olduk-

tan sonra Türkmen adını almışlardır.) tarafından yapılmış olup en eski Anadolu halılar ile fustat'ta bulunan bu halıların İç-Asya uslubunu ve Motiflerini tamamiyle taşıdığı bir gerçektir. Halının sahibiyle birlikte mezardan çıkarılmış oluşu, gerek bulunuş şekli, gerek düğümlü oluşu, gerekse desendeki at motifleri ve diğer stilize motifler, halıcılık sanatının İran'a veya Ermenilere mal edilmesini mümkün kılmamaktadır. Her ne kadar Yunan kaynakları, Babil ve İran'da, Ankara döneminden de İran'da halılar olduğunu belirtiyorsa da söz konusu halılar incelendiğinde bukle dokuma ve kesme şeklinde, yeni kadife kumaş dokumasına benzer tarzda imal edilmiş oldukları görülmektedir.

Ankara Selçuklu halıcılığının tarihi için Türklerin tarihleri kadar eskidir demek en doğru olacaktır. Zira söz konusu halılar Türk kültür ve sanatını en iyi şekilde yansıtan, milletimizin renk ve nakış ahengi halinde canlanmış ruh akıcılığını ve sağlam karakterini dile getirmektedir.

Motiflerin Batıdan ve dejenerasyona uğramış olan gruplardan aktarma zihniyetinin Vakıf olarak tam karşısında. Bu günün, ölçü yönünden modern zevki ile birleştirilerek aslına sadık kalmak suretiyle, geçmişimizin yaşamı içerisinde dünün dünya'ya hükmeden şanlışının heyecan ve hızını birlikte yaşayarak ortaya koymaya kararlıyız. Türk halıcılığının dış piyasalarda geçmişteki şöhreti ve itibarının unutulması söz konusu olamaz.

Bu sanat, el sanatlarımız içerisinde önemli bir döviz kaynağı ve Turizm ayrılmaz bir atraksiyonudur. Bu gün dünyanın bir ucundan diğer ucuna sırf halı satın almak üzere seyahat acentaları tur düzenlemektedir. Bu gün her şeyin makinalaşması karşısında el emeğinin günden güne değer kazandığı bir gerçektir.

Ankara eserlerinde belli bir ekol geleneksel şekilde tekrarlandığında

konu ilk bakışta oldukça yeknesak ve renksiz görünebilir. Ancak Naturel halıcılığın XI. yüz yıl halıcılığı içinde önemli yer tuttuğunu unutmamak gerekir.

Prof. Dr. K. Otto-Dorn Ankara Türk devri eserinin gerek Anadolu Türk mimarisinde gerekse yaygı ve örtüleri ve halıcılığında içiçe girmiş belli bir yeri olduğunu vurgulamaktadır. Ankara geleneksel el sanatlarında belli bir ekol geleneksel şekilde tekrarlanmaktadır. Motiflerin kendine özgü şekilleri asırlar itibariyle hafif değişikliklere uğramış olup, XI. XII. XIII. XIV üncü yüzyıla doğru ilerlerken kökünde motive sadık kalındığı ancak renklerin naturellikten kurtularak canlı parlak renklere kavuştuğu görülmektedir.

Ankara'nın Bizanslılardan Selçuklu tarafından alınışı 1073 (5) yılına rastlar. Türklerin Ankara'ya gelişiyle Ankara'nın kaderi de değişmiştir. Beraberinde sanatlarını da taşıyan Türk toplumu, Koyun yetiştirmeye başlar. Esasen Ankara sitemlerinde yetşen ve Silanos adını taşıyan yabancı keçinin tüylerini de halı ve kilim dokumacılığında kullanmıştır.

Silonosların step bitkileriyle doğal beslenmeleri nedeniyle olsa gerek o zamanki yapağları sandre bir renkteydi. Bugünkü tiftik keçisini ehilleştirerek, koyun yününe katarak daha parlak, daha uzun lifli iplik elde etmişler ve Naturel halıcılığı, keçe ve kilimciliği zili, şat ve varda dokumacılığını başlatmışlardır.

Haçlı ordularının akınları XII. asrın ortalarına kadar karışık bir devre sebep olur.(6) Bu nedenlerdir ki XI. yüz yıl Ankara'sını drok ekim alanları, boya merkezleri olarak görmüyoruz. Motiflerde kıvık dallar, savaş sahneleri, cennet bahçeleri döğüşen hayvanlar, mezar taşları daha çok dikkati çekmiştir. XI. yüz yıl Ankara'sı daha ziyade Naturel bir bünye taşımaktadır. Kılıçarslan, Anadolu Selçuklu Devleti'nin birliği sağlanmıştır. Anadolu

Selçuklu Devleti malumlarıdır. Halıcılığın daha ziyade yaygın ve örtünün en muhteşem örneklerini vermiş. Tabii boya ekim alanlarını meydana getiren dönem olmuştur. Motifler çiçek ve bitkilere gene geometrik bir stil içinde kendine özgü bir şekilde stilize edilmiştir. Gri ve mavinin her tonu, yeşilin açık koyusu dokumada yer almıştır. Desenler hegzagonal şekilde tecelli etmiş, fresklerde ve minyatürlerde, ahşap oymalarda da aynen tekrarlanmıştır. Anadolu Selçuklularına ait çok güzel örnekler Stockholm (İsveç), Milli müzesinde mevcuttur. XIII. yüz yılda Anadolu'yu gezen Ebu, El-fido Seit ibni Sait Aksaray'da, Ankara'da Türkmen halıları yapıldığını ve her tarafta satıldığını, ve yine aynı yüz yılın sonunda Türkiye'den geçen Markopolo 1271 yılında Anadolu'yu ziyaret etmiş ve Selçukluların dünyanın en ince ve en güzel halılarını ürettiklerini yazmıştır. Eserinde Afyon, Ankara, Niğde, Nevşehir, Konya, Kayseri, Sivas halılarının Anadolu halıları olarak isimleri geçmektedir. XIV. yüz yıl başlarında Anadolu'yu ziyaret eden İbni Batuta, Anadolu'da yapılan halıları övüyor ve bunların Mısır, Suriye, Irak, İran, Hindistan ve Çin'e kervanlarla satıldıklarını kaydediyordu.

İlk Ankara Halısı Avrupaya XIII. yüzyılda girmiştir. XVI. yüz yılda ise Ankara halısına kavuşmak adeta bir ihtiras halini almıştır. Orta Asya'da Milattan beş yüz yıl önce mükemmel şekilde tatbik edilmekte olan düğümü halı Batı Asya'ya ise XI. yüzyılda Selçuklu Türkleri tarafından getirilmiştir. Selçukluların Ankara'ya ulaşmaları 1073 tarihine rastlar.

Anadolu Selçuklu devri ve ondan sonraki beylikler devri ile XI. XII. XIII. yüzyıl Selçuklu halılarının kendisi şekilli tipik karakteristiğinin XIV. ve XV. yüzyılda daha da zenginleşerek devam ettiği bilinmektedir. XV. yüzyıldan itibaren Ankara halıları arasında saf seccade ve namazlık örnekleri de

görölmektedir. Kıvrım dallar arasında simetrik olarak yerleştirilen hayvan motifleri, Selçuklu Ankara halısının özelliklerindedir. Ayrıca sekiz köşeli yıldızlar, çengelli kartuşlar, stilize nebati unsurlar zemindeki motiflerin terkihi sonsuz bir düzene göre devamlılık ifade eder. İri Küfiye benzer yazı frizleri, bordürlerin monümental görüntüsü ve etkisi Ankara Selçuk halılarının özel karakteridir. Salkım söğüt, kıvrıklal, ağaç, yaprak selvi, kayın ağacı cevğan deyneği (yeniden dilme sembolü) üzüm, nar, çeşitli yapraklar, sümbüller, şakayıklar, karanfiller, şeftali çiçekleri, ebe gümeci, madımak gibi bitkiler, geometrik motifler arasında üsluplaştırılarak müşterek kullanılmıştır. Ankara Selçuklu halılarında söz konusu bitkiler sekizgen, dörtgen, üçgen gibi 3-8 kenarlı şekiller ve mücadele eden hayvanlar arasına sitalize edilmiştir. Bordürler çok hareketlidir. Dikdörtgenlerin arası yıldızlar arasında Arabesk, Rozet, Sütün, Bulut, çintemani vazo kullanılmıştır. XIV. XIII. XII. ve XI. yüzyılda Ankara halılarında sandre, bakır, kahve bej, beyaz, miski, mavi, turkuaz renkleri zamanın bitkilerinden hazırlanmış renkler olarak kullanılmıştır. Naturel halılarda Silanozun doğal rengi hakimdir. Çintimari motifindeki üç yuvarlak, kaplan ve parsın stilize edilmiş hali olarak ileri sürülür. Bu cümleden olarak, Türklerde, pars, kaplan, aslan gibi yırtıcı hayvanların gündüz, geyik, dağkeçisi, boğa gibi çift tırnaklı hayvanlara; gece çift tırnaklı bir hayvana saldırışı ve pençesini geçirışı ise zaferi ifade etmekteydi. Sık sık görülen bazı motifler ise tılsımlı addedilen koruyucu özelliğe sahip hayvan figürleridir.

Gerek Şehname gerekse de Hünername ve İskendername'deki minyatürlerde aynı motif (çintimeni) insanların elbiselerinde hayvanların sırtları görünmektedir. Bu motif XIV. yüz yıl Ankara halısının bordür motifi de yer almaktadır. Ankara Selçuklu

halılarında çizgi ve yuvarlaklar, geometrik bir şekilde işlenmiştir. Selçukluların sembolü olan Kartal, hayat ağacı demon sitalize edilmiş olarak Ankara halılarında görülür. XI. yüz yıl Natürel Ankara Selçuklu halısında hayat ağacını bordürde stilize kuş sembolünü gene bordürde ve Arabeski bordürde görmekteyiz. Ancak bordürdeki motiflerdeki hayat ağacı ve kartal çok üsluplaşmış olduğundan güçlükle tanınabilir. Fakat naturel renk çok ahenkli işlenmiştir. Bence onbirinci yüzyıl Ankara Halı sanatında kullanılan sembolik motifler sadece süsleme malzemesi değil manevi kültürün başlangıç belgesi olarak düşünmek gerekir. Türklerin Ankara'ya gelişleriyle kendi kültürlerini o tarihten itibaren izlemek mümkün olmuştur. Bu nedenle XI. yüzyıl Ankara Türk devri yapıları kültür belgesi olarak büyük özellik taşımaktadır.(6)

Bugün tamamen unutulmuş Ankara halılarını döneminin özellikleriyle ortaya koymakla bizden sonraki kuşaklara, özbenlikleri iade edilmektedir. onlar bu motifler üzerinde derinliklere inerek, gerçek kimliklerini ortaya koyacaklardır. Bugün dünyanın modern sanat dediği tarzı atalarımız asırlar önce, duvarlara kumaşlara, halılara çizmiş dokumuştur.

Onikinci yüz yıl Ankara Selçuklu halılarına gelince yavaş yavaş naturellikten kurtulmuş ve doğal boyalarla boyanmış, pastel renkli halılar olarak karşımıza çıkıyor. Türkuvaz mavisini, bakır kırmızısı, silanos sarısı hakimdir.

Onüçüncü yüzyıl Ankara, Konya, Nevşehir, Kayseri, Sivas, Afyon'a kadar doğal boya merkezleridir. Zafer işarti olan stilize hayvan figürleriyle çift filaman ip karakteri dolama çift düğümüne ince hav yüksekliğiyle Selçuklu sanatının doruğunu yansıtmaktadır. Yüzyıllar boyu Türk halılarını tanımış, sevmiş, zevkle kullanmış, nesillerin bu günkü mirasçıları olan Avrupalı müşteriler için, Türk Halıları eski bir sanat eseri

olarak tanınmaktadır.

Bugün Vakıf olarak amacımız, ilmi araştırmalar olduğu gibi şahsen Türk Halıcılığının tarihi gelişmesini incelemek ve buna aynen uygun Otantik halıcılığı çalışma alanlarımızda yaptırmak suretiyle sanat tarihi dünyasına arz etmektir.

Bunun için ise lüzumlu bilgi yanında sabır ve zamana ihtiyaç olduğu bir gerçektir. Zira yaptığımız etütler sadece Türk halıcılığının bilimsel yönü değil, halıcılığımızın geliştirilmesini hedef tutacak aynı anda ticari, iktisadi ve teknik yönleridir. İpliğini kendi hazırlayan renklerini yörenin bitkilerinden istediği gibi boyayan ve desenini törelerden alan ve içinden geldiği şekilde kompoze eden halı dokuyucularımız yaptıkları işe bütün san'at kabiliyetlerini katmış oluyorlar. Oysa ki piyasa etütlerimiz ipliği ve deseni halı yaptıran tarafından verilmekte ve attığı düğüm adedine göre ücret alacak olan bugünkü halı dokuyucu işçi için, önemli olan sadece fazla düğüm atmaktır. Fazla düğümde kaba ve basit desenlerde ve açık ve mesnetsiz düğüm tarzıyla daha rahat tahakkuk etmektedir. İç piyasadaki talep fazlalığı halı imal ettirenleri de bu gün için kalite üzerinde durmamağa mecbur etmektedir. Bütün bu sebepler Türk Halıcılığını muhteşem mazisine rağmen dejenere etmiştir.

Türk halıcılığına dış piyasalardaki eski itibarını kazandırmak istiyorsak önce halı modellerinin süratle ıslahı gerekir.

Ancak;

- a) Avrupa kökenli dergilerden kitaplardan, desen kopyaları,
- b) İran halı desenleri kopyaları,
- c) Bir biri ile hiç ilgisi olmayan dış kaynaklı kopyeleri birleştirme gibi;

Türk Halıcılığını yok eden bu üç eğilimden acilen uzaklaşmak suretiyle kullanılan motiflerin yeniden sıhhatli ve dikkatli ilmi bilen tarafından değerlendirilmesi birinci şarttır. İkinci olarak dolama çift düğüm dediğimiz Türk

Düğümünün kullanılması ve 1desimetrik kareye düşen düğüm adedini arkaik dönem Türk halıcılığıyla aynı düzeye getirmek suretiyle Bölge Karakterlerine göre eski Türk halıları normlarını kazandırmak gerek. Üçüncüsü ve çok önemli olan son önkoşul ise, yıkama, tarama, boyama ve eğirme olayını dokumanın yapıldığı kırsal kesime götürmektir. Bu suretle hem büyük şehirlere akın önlenmiş olmakta hem de prodüktiv çağdakilerin birer iş ve sanat koluna girmeleri sağlanmış olmaktadır.

Türk halıcılığının geleceği için bu üç şart acilen gereklidir. Halı malzemesinin kalitesi şüphesiz desen kalitesi kadar önemlidir. Elle hazırlanan iplikler elle hazırlanan motifler Türk halı sanatına eski itibarını kazandıracaktır. Bugün 10 milyon metre kareye yakın halı üretildiği halde bu miktarın ancak % 3'ü Türk Halısı karakterinde imal edilmektedir.

Oysaki ;

Dış piyasalara satılan halılarda aranan vasıflar arasında;

a) El halısı imalatı olduğunu ilk bakışta belli edecek özellikler taşıması, bu cümleden olarak desen ve motiflerde, renk ve simetri hataları, dokuyucunun dalgınlığının, duygu ve düşüncelerinin bir işareti ve çözümlerinden bağlamalar gibi ufak tefek hatalar. Bunlar dokuyucunun varlığını isbat eden donelerdir ki bu da halıyı değerlendirir.

b) Menşe; Dokumanın yapıldığı memleketin karakteristik desen, renk ve iplik flaman özelliği,

c) Doğal boyanın ve yapağının verdiği olgunlaşmış parlaklık, yumuşaklık ve esneklik, tabii renklerden oluşan renk ahengi,

d) Arkaik tezgah türü,

e) Halının kenar örgülerinin makine halısında olduğu gibi dümdüz mekanik bir görünüşte olmaması, ancak bununla da halının kenarlarının tamamen bozuk dokunmasını kastetmiyorum. İnsan elinin makinadan farklı olarak vereceği gayri muntazamlığın ilk ba-

kışta halının kenar örgülerinde görülebilmemesi,

f) Desenlerin bilgisayarda çizilmesine müsait raporda olmayıp ancak el halısında uygulanabilecek tarzda olması.

g) Halının atkı ve çözügüsünün Orta Asya Türk halılarındaki özellikte ve Kirman veya Çıkırık ipiyle hazırlanarak makine halısına benzer bir sertlikten kurtarılması,

j) Saçak ve kilim kısımlarının naturel bir görünüme kavuşturulması.

Bu maddeler daha da çoğaltılabilir.

Bugün Doğu Türkistanda Hoten, Kaşkar; ayrıca Afganistan halıları tipik Türk halı desen ve karakterini kısmen korumuş halılar olarak kabul edilebilir.

Esliklik, Avrupalı için en büyük lükstür. Bugün gerçek bir antika halıyı elde etmesi imkânsız olan Avrupa toplumu, eski Türk halılarının özelliklerini taşıyan malzemeye yapılmış olan aynı menşe ve tipde yeni bir halıya sahip olması kendisinde bir üstünlük hissi kazandırmaktadır. Bu nedenledir ki, yukarıda belirtilen Ankara Selçuklu halıları daha yüksek değerlerle alıcı bulabilmektedir.

Bugün dış piyasalara yeni halı satışını sağlamak için halılarımızın hala eski güzelliklerinde dokunabileceklerini ispat etmekten başka bir reklama ihtiyaç yoktur. Avrupalı Türk halılarını orjinal bir eşya bir süs olarak kabul ediyor. Bu nedenle orjinal havasını kaybetmemiş, orijini belli desende halılara sahip olmak istiyorlar. Zira eski Türk Halıları şahaserlerdir.

Bozkırın göçebe sanatı diye adlandırılan Türk Halıları, özünü tabiattan almıştır. Üzerindeki desenler hareketli ve dinamiktir. Ata Kültürümüzün islah edilerek devamını dilerim.

DİPNOTLAR

(1). Aurel Stein, Exploration in Central Asia and Eastern Iran, Oxford 1928; Aurel Stein, Ruins of Oesert Ca-tay, Londra 1912.

(2). Stein Sir Aurel, Innermost

Asia Vol, III plate XLIV. Oxford, 1928.

(3). (Teksir soluk, okunamadı)

(4) (okunamadı.teksir soluk.)

(5) Ritter, c. Erdkunde, Kleinasiens

1.s. 472

22. sayfanın devamıdır.

Kitabede bu olaylar şöyle anlatılmaktadır.

üze kök tengri yarlıkaduk için , asra yagız yir igittür için, ilimin törömin itin-dim.

"Yukarıda mavi gök buyurduğu için, aşağıda kara yer beslediği için, halkımı, nizamını tanzim ettim.

Öngre kün togsukdaki bodun , kisre ay togsukdaki bodun , tört bulungdaki bodun, is küç ebirür.

"Doğuda gün doğusundaki boylar, batıda ay doğusundaki boylar, dört yöndeki boylar, hizmetimdelers"

Yagım Bölük yok buldı. "Düşmanım Bölök (ise) yok oldu. "Düşmanım Bölük (ise) yok oldu".

Ötüken ili, tegres ili, ikin ara ulgım, targlagım, sekiz selenge, orkun, tugla, sebin, teledü, karaga, buragu, ol yirimin subımın konar köçer men.

"Ötüken ili ile Tegres ili, ikisinin arasında hayvan sürüm, tarlam, sekiz (kollu) Selenge, Orkun, Tuğla, Sebin, Teledü, Karaga, Buragu nehirlerinin suladığı o toprağında suyumda konar göçerim."

Yaylagım Ötüken kuzı , kidin uçı Tez başı, öngdini kanyuy künyü ...

"Yaylam Ötüken'in kuzey (yamaçlarının) batı ucu (olan) Tez (ırmağı) başıdır. Doğusu Hanuy ve Huni (nehirleridir.)

Kışlağım Ötüken yiri, birigeri uçı Altın yiş, kidin uçı Kögmen, iligerü ucu Kölüt,

"Kışlam Ötüken toprağı, güney ucu Altın Yiş (Ormanlı Altay dağları), Batı ucu Kögmen (Tannu-Tuva dağları), Doğu ucu Kölüt (dağları? dır).

*

OSMANLI DEVLETİ VE DOĞU TÜRKİSTAN

*Doç. Dr. Mehmet Saray**Bu bildiri**Doğu Türkistan Vakfı tarafından Atatürk Kültür Merkezinde
6-8 Nisan 1988 Günlerinde tertiplenen**I. Milletlerarası Doğu Türkistan Kültür ve Tarih Seminerinde
yazarı tarafından Türkçe olarak sunulmuştur.*

XVIII. asrın sonlarında Kırım'ı ele geçiren Rusya, hızla Kafkaslara sarkmış ve stratejik önemi büyük olan bu bölgeyi, XIX. asrın ilk çeyreği sonunda iki Müslüman devleti, Osmanlı Devleti ile İran'ı yenerek ele geçirmiş idi. Rusya'nın Güneye doğru bu hızlı yayılışı, o zamanlar Hindistan'a henüz hakim olmuş olan İngiltere'yi oldukça telaşa düşürmüştü. Bu iki yayılmacı arasında başlayan rekabet, 1854-1856 *Kırım Harbin* 'inden sonra daha da hızlanarak Asya'da tam bir istila yarışına dönüşmüştür.

Hindistan'daki menfaatlerini korumak isteyen İngiltere, bu bölgeyi savunmak maksadıyla kilit mevki olarak gördüğü Afganistan'ı iki defa kanlı bir şekilde işgal etmek ihtiyacını duymuş ve bu İslam ülkesinin bugünkü felâketine bir nevi zemin hazırlamıştı. Buna karşılık Rusya, tıpkı İngiltere'nin Afganistan'a yaptığı gibi, milletlerarası hukuku hiçe sayarak 1864-1884 yılları arasında Batı Türkistan Hanlıklarını kanlı bir şekilde işgal etmişti. Rusya ile İngiltere'nin Afganistan'ın Türkistan sınırları üzerinde anlaşmaları ile bu rekabet bir noktada durmuş idi.

Rusların, o zamanki Türkistan hanlıklarını haksız bir şekilde işgale başlamaları üzerine bu müslüman Türk devletlerinin idarecileri, İstanbul'a gönderdikleri elçiler ve mektuplar ile Rus işgaline karşı kendilerine yardım edilmesini istemişlerdi. İslam ülkelerinin önderi olan Osmanlı Devleti, o sıralarda içinde bulunduğu sıkıntılar ve biraz da mesafenin

uzaklığı ile Rusya'dan çekindiği için bu yardım isteklerine gereken cevabı verememişti. Bu hususları "*Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler*" adlı araştırmamızda işlemiştik.

Yukarıda kısaca temas edilen sebeplerden dolayı Rus işgaline karşı Buhara, Hokand ve Hive'ye yardım edemeyen Osmanlı Devleti'nin, 1873 yazından itibaren Türkistan siyasetinde daha aktif davranmaya başladığını görüyoruz. 1864 başlarında Hokand'ın kızey-batısındaki Çimkent kalesini Ruslara karşı müdaafa ettikten sonra, o sıralar Doğu Türkistan Müslümanlarına vuku bulan Çin saldırılarını durdurması için Hokand Ordu Komutanı Alim-Kul tarafından Kaşgar'a gönderilen ve bilahire o ülkenin hakimi haline gelen Yakub Bey ile Osmanlı Devleti yakından ilgilenmeye başlamıştır. Burada akla şu soru gelebilir: Osmanlı Devleti'nin diğer Türkistan Hanlıklarına gösterdiği bu sıcak ilginin sebebi ne olabilir? Bu mesele ile ilgili mevcut arşiv vesikaları ile diğer kaynaklardaki bilgilerden bu soruya kesin bir cevap bulmak mümkün olmamıştır. Bununla beraber, Osmanlı devleti'nin Kaşgara karşı daha faal bir siyaset takip etmesine şu üç hususun sebep olduğu söylenebilir.

1- Rusların Hindistan'a yayılmasını istemeyen İngilizlerin, Kaşgar'ın kuvvetlenmesi için Osmanlı Devletine telkinde bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bunu yapmakla İngilizler, Kaşgar-Afganistan-Türkmenistan halkasını meydana getir-

mişlerdir. Devamlı Rus tazyikinden tedirgin olmuş olan Osmanlı Devleti, İngilizlerin dostluğunu muhafaza etmek için onların telkinlerine uyarak Kaşgar'a daha fazla alaka göstermiş olabilir.

2- Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıklarına yardım etmek istemiş, fakat, mesafenin uzaklığı, Rusya'nın düşmanlığını celbetmek endişesi ve biraz da Türkistan Hanlıklarının tutarsız davranışları yüzünden onlara itimat etmediği için bu arzusu yerine getirememiştir. Osmanlı Devleti istediği halde Türkistan Müslümanlarına yardım edememizin üzüntü ve ezikliğini gidermek için, Yakub Bey gibi dirayetli ve tutarlı bir devlet adamının şahsında Kaşgar Devletine yardım elini uzatmıştır. Üstelik bu meselede Rusya gibi tedirginlik duyacağı bir düşman da yok idi.

3- Türkistan Hanlıkları, Osmanlı Devleti'nin birbirleriyle iyi geçinmeleri hususundaki tavsiyelerini dinlemedikleri için İstanbul'un kendilerine olan itibadını oldukça sarsmışlar idi. Ayrıca, Türkistan Hanlıkları'nın yardım talepleri de Ruslarla harbe başladıktan sonra vuku bulmuş idi. Öyle dar bir zamanda Osmanlı devletine daha salim bir karar alma fırsatı bırakmamışlardı. Buna mukabil, Yakub Bey'in güvenilir şahsiyeti ve yaptığı yardım talebinin iyi bir zamanda vuku bulması, onun ricasının ehemmiyetini, Osmanlı devlet ricaline ustaca anlatabilen Seyyid Yakub Han Töre gibi fevkaledede kabiliyetli bir sefirin bulunması Osmanlı Devlet adamları üzerinde müspet bir tesir bırakan Yakub Han Töre, Kaşgar Emiri Yakub Bey'in hem dostu, hem yakın akrabası idi. (1).

Taşkent'in düşman eline düşmesinden önce Alim-Kul tarafından yardım istemek için İstanbul'a elçi olarak gönderilmiş olan Yakub Han Töre, Alim-Kul'un ölümü ve Hokand'ın Ruslara yenilmesi üzerine sefirliğinden istediği neticesi alamamıştı. Osmanlı Hükümetine Orta Asya ahvali hakkında uzun vir taktırarak 1870 başlarında İstanbul'dan ayrılan Seyyid Yakub Han Töre, Kaşgar'a giderek dostu Yakub Bey'in hizmetine girmişti.

Şu veya bu sebeple, Osmanlı Devleti'nin alakasını çeken ve itimadını kazanan Kaşgar hakimi Yakub Bey kim idi? Doğu

Türkistan müslümanlarının itimad ve sevgisini kazanarak Kaşgar Devleti'nin başına nasıl geçmişti? Kaşgar'ı Çin tasallutundan kurtaran ve zamanın büyük devletleri tarafından resmen tanınmasını sağlayan Yakub Bey, 1820'de Taşkent yakınlarında Pişkent köyünde doğmuştur.

(2) Kurama kasabasının Kadısı olan babası Pir Muhammed Mirza, 1818'de Pişkent'e gelerek oranın en nüfuzlu şahsiyeti Seyh Nizammeddin'in kızkardeşi ile evlenmişti. Yakub Bey'in yükseliş yıllarında nüfuzlu dayısının büyük rolü olmuştur. Devrinin geleneklerine uyarak çocukluk yıllarını molla olabilmek için sıkı çalış-malarla geçiren Yakub Bey, bilahare, hareket dolu yaşayışına uymadığını görerek bu mesleği bırakmıştır. İşte tam bu sırada kız kardeşi, Taşkent valisi ile evlenmişti. Vali eniştesinin sayesinde Yakub Bey, Hokand askeri kuvvetlerine girmiş, kısa zamanda kabiliyetini göstererek 1845'de yeni Hokand Hanı Hudayar'a "Mahran" (Mabeyinci) tayin edilmişti.(3) 1853'de Akmescid'i Ruslara karşı başarıyla müdafaa eden Yakub Bey'in uhdesine, 1864'den itibaren Rusların Orta Asya'da yeniden ilerlemeleri üzerine, Çimkent'in müdafaası verilmişti. Bu kaleyi de ilk Rus taaruzuna karşı başarıyla savunan Yakub Bey bilahire Rusların top-larla hücumu üzerine Çimkent'i boşalt-mak zorunda kalmıştı.(4) Yakub Bey, 1865'de Taşkenti Ruslara karşı kahramanca müdafaa ederken ölecek olan Alim Kul'un yanına dönmüş ise de Hokand Hanlığı'na hakim olmak düşüncesinde olan Alim-Kul tarafından Kaşgar'da Buzurg Han'a yardımcı olması için 66 kişilik bir müfreze ile Taşkent'den adeta uzaklaştırılmıştı.(5)

Yakub Bey ile Buzurg Han, Çinlilerin 1865'de yaptıkları bir hücumu püskürtmeye muvaffak olamamışlar ise de, Taşkent'in Rusların eline geçmesinden sonra bazı Hokand kuvvetlerinin Yakub Bey'e katılmaları üzerine düşmanı mağlub ederek Kaşgar'dan geri çekilmek mecburiyetinde bırakmışlardır.(6) Yakub Bey, Kaşgar'ın arkasından Yarkent'i de Çinlilerden geri alarak mevcut ordusunu yeniden tanzim ve takviye etmiş, buna Hokand ordusunda kazandığı tecrübeleri

de ekleyerek, Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerini birer birer almaya muvaffak olmuştur. Fakat, Buzurg Han'ın onun başarılarını kıskanıp onun aleyhinde bir vaziyet alması üzerine, 1867'de Buzurg'u önce haps sonra hacca göndererek Doğu Türkistanın mutlak hakimi olmuştur.(7)

Rusların Türkistan'daki Türk devletlerini birer birer zapt ederek Hindistan hudutlarına yaklaşmaları İngilizleri endişeye düşürmüştü. Orta Asya'daki ticari ve siyasi menfaatlarını kaybeden İngilizler, nüfuzları altında tuttıkları Afghanistan'ın kapı komşusu Kaşgar hadiseleri ile yakından ilgilenmeye başlamışlardır. İngilizlerin gösterdiği bu alakadan Yakub Bey de memnun olmuştur. Bu memnuniyet ve dostluk karşılıklı gönderilen elçiler vasıtasıyla teyyid edilmiştir. Fakat, İngilizlerin Yakub Bey'e gösterdikleri alaka çok geçmeden Rusların dikkatini çekmiş ve onlar da bir elçilik heyeti göndererek Yakub Bey ile bir ticaret andlaşması yapmışlardır.(8)

Yakub Bey Kaşgar'a hakim olduktan sonra, Orta Asya'yı bir nevi aralarında paylaşmış istila etmiş olan Rusya ve İngiltere ile münasebetlerini dostane bir şekilde düzenlemeye ve bir denge unsuru olmaya çalışırken, (9) diğer taraftan kendi nüfuzunu yükseltecek ve devletini destekleyecek olan İslam'ın başı, Osmanlı Padişahı "Sultan Abdülaziz Han (1861-1876) nezdine fevkaleda elçisi Seyyid Yakub Han Töre'yi göndererek yardım talebinde bulunmuştur. Orta Asya Müslümanlarının yetiştirdiği büyük diplomatlardan biri olan Seyyid Yakub, kısa adıyla Hoca Töre, Türkistandaki gelişmeleri ve bu arada Kaşgar Devleti'nin durumu ve ihtiyaçlarını çok iyi bir şekilde Osmanlı Hükümeti ileri gelenlerine ve Padişah'a anlatarak ülkesi için silah ve personel yardımı almaya muvaffak olmuştur.

Osmanlı himayesine alınmasını dileyen Kaşgar hakimi Yakub Han, Şaban 1289 (Ekim 1872) tarihli Farsça mektubunda özetle şöyle diyordu.:

"Duyduğumuza göre, bütün Müslümanların Halifesi olarak Zat-ı Şahaneniz, himmetinizi İslamın hayrına sarf etmektesiniz. Burada biz de, sizlere niyazda bulunmayı ganîmet bilerek yüce katınızda kulluğumuzun kabulü ümidiyle bu mektu-

bu göndermeye cür'et ettik. Biz acizlerini de himaye ettiğiniz kullarınız arasına dahil ile kapınızda hizmet edenlere ilave buyurunuz ki bu vesileyle bizim de başımız dik olsun.." 10 - 16 Haziran 1873 Çarşamba günü Huzur-ı Hümayun'a kabul edilen Yakub Bey'in elçisi Seyyid Yakub ülkesinin dertlerini etraflıca anlatarak bilhassa askeri sahada Osmanlı Devleti'nin yardımını rica etmiştir. (11)

Padişahın direktifi üzerine hükümet, Yakub Bey'in biat ve elçisinin yardım için yaptıkları müracatları görüşerek kabul etmiştir.(12) Hükümet bu kararından sonra Kaşgar Hakimi'nin ricaları için gerekeni yapmaya başladı. Sadaretin direktifi ile Kaşgar elçisinin istekleri bizzat Top-hane Müşiri Ali Seyid Paşa ve Umum Fabrikaların Nazırı Seyyid Paşa tarafından yerine getirilmiştir. Kaşgar Hakimi'ne bütün edevatıyla beraber 6 adet Krupp topu, bin adet eski ve 200 adet de yeni yapı tüfenk ile kapsül imal vasıtaları ve ustaları gönderilmiştir.(13) Ayrıca Kaşgar ordusunu eğitmek için istihkam subayı Ali Kazım Bey, piyade subayı Mehmed Yusuf Bey, suvari zabiti Çerkez Yusuf Bey ve topçu zabiti İsmail Hakkı Bey ve dört emekli subay, Enderun'dan Murat Efendi'nin başkanlığında gönderilmesine karar verilmiştir. (14) Yakub Bey'e ise, bazı hediyeler ile birlikte *Birinci rütbeden murassa Nişan-i Osmani ve Seyf ve Alem* gönderilmiştir. Bu hediyeleri ve yardım-ları ihtiva eden bir *Nâme-i Hümayun* da Yakub Bey'e yazılmıştır. (15)

Osmanlı Hükümeti'nin Kaşgar'a yaptığı yardımı götüren heyet, Süveyş üzerinden rahat bir yolculuktan sonra Hindistan'ın Bombay şehrine ulaşmıştır.(16) Fakat heyet, Bombay'dan Kaşgar'a kadar olan yolculuğunda İngilizlerin çıkardığı engeller yüzünden çok eziyet çekmiştir (17) Nihayet elçilik heyeti ile "*Name-i Hümayun*" Kaşgar'a ulaşmış(18) ve Yakub Bey tarafından 100 pare top atışla selamlanmıştır. Yakub Bey, hakimiyeti altında bulunan bütün memleketlerde hutbeleri Sultan Abdülaziz namına okutmağa ve sikkeleri de onun adına bastırmağa başlamıştır. (19) Daha önce "Atalık Gazi" ve "Be-Devlet" ünvanını kullanmış olan Yakub Bey'e, Osmanlı Devleti tarafından

verilen "Emirlik ünvanının ilanında o sırada Kaşgar'a vasil olmuş olan ikinci İngiliz elçilik heyeti de hazır bulunmuştur. (20)

Kaşgar Emiri Yakub Bey (bundan sonra Han), Osmanlı Devleti'nin kendisine yaptığı yardıma ve iltifata teşekkür için 1292 Rabiülevvel (7 Nisan 1875) 'inde İstanbul'a gönderdiği mektubunda hülasa olarak şöyle diyordu: "... *Lütfedip Halifemizin göndermiş bulunduğu "Name-i Hümayun" 4 zabıt, 1 murassa kılıç, birinci rütbede murrassa bir "Nişan-ı Osmani" ; bütün edevatiyle beraber 6 top, 1000 adet eski ve 200 adet yeni yapı tüfenk buraya ulaştı. Bunların gelmiş olması halkta büyük sevinç yaratmıştır. Hatta bunların gelişi halka 100 pare top atılarak müjdelenmiştir. Ben de , ömrüm oldukça Hilafet-penahilerine duacıyım. Vereceğiniz her türlü emri yerine getirmek için hazırım. Büyük ihsanlarınız Orta Asya İslam alemine yeni bir hayat vermiştir. Şimdi bütün müslümanlar yüzlerini sizlere çevirmiş bulunmaktadır. Herkes zat-ı alilerine tebaiyyet arzusu ile doludur. Ümid ederim ki kısa bir zamanda bütün Orta Asya Darülhilafe ile bağlantı kurular ve bu suretle dünya din işlerinin en yüksek ve en temiz vazifesi olan İslam Birliği ortaya çıkmış olur. Şu anda aciz bendeleri Devlet-i Aliyye'nin sancağını açmış, hutbeyi ve sikkeyi namınıza ortaya koymuş vaziyette size karşı vacip olan borcumu yerine getirmeye çalışıyorum. Askerin yetiştirilmesi ve eğitilmesi hususunda bütün gayreti sarf etmekteyim. İnşallah yakında büyük bir terakki görülecektir ..."* (21)

Kendisini halifeye bağlı bir Emir olarak ilan eden Yakub Han, İstanbul'dan gelen subayların da yardımıyla, büyük bir enerji ile ordusunu yetiştirmeye koyulmuştur. Yakub Han'ın bu hummalı çalışması kısa zamanda neticesini vermeye başlamıştır. Nitekim, Kâşkar ordusunun mükemmel eğitimini görmüş olan yabancı müşahitler, durumu takdir ve hayranlıkla raporlarında zikretmişlerdir. (22)

Diğer taraftan Yakub Han, ülkesinde siyasi istikrarı sağlamak için bazı tedbirler almaya başlamış, bunu temin umuduyla İstanbul'a yeni bir mektup yazan Yakub Han, Emirliğin ölünceye kadar kendi

sinde kalmasını ve vefatından sonra da en büyük reşid oğluna geçmesi için Padişah'ın müzadesini rica etmiştir.(23) Yakub Han'a verilen cevapta isteklerinin şu şartlar dahilinde kabul edildiği bildirilmiştir.:

- 1- Kaşgar'da hutbe Halife adına ke-sintisiz olarak okunacak,
- 2- Para Halife adına basılacak,
- 3- Osmanlı Sancağı, herhangi bir de-ğişiklik yapılmadan, orada da dalgalandırılacak. Bunlara ilaveten Hilafet makamı tarafından Kaşgar hükümetinde lüzumsuz yere komşuları ile niza çıkarıp nüfus ve toprak kaybına yol açılmaması ve memleketin her cihette barış ve refaha kavuşması için gerekli bütün iktisadi ve kültürel tedbirlerin alınması istenmiştir. Bunun, memleket dahilinde birliği, ilerlemeyi, sulh ve sükunu temin edeceği hatırlatılmıştır.(24)

Bu tavsiyelerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıkları ile münasebetlerinden edindiği tecrübeler ışığında Kaşgar Emirine karşı üstlendiği sorumluluklarda daha dikkatli davranmaya çalışmıştır.

Ne var ki, ülkesinde istikrar ve terakkiyi büyük ölçüde sağlamaya muvaffak olan Yakub Han, aynı başarıyı dış siyasetinde temin edememişti. Nitekim, Türkiye, İngiltere ve hatta Rusya ile normal münasebetler kurup geliştirmesine rağmen, aynı şeyi Çin ile bir türlü yapamamıştı. Bunun sebebi, Çin'in Doğu Türkistan üzerinde hakimiyet iddia etmesi idi.

Çin hükümeti, Kaşgar'ı kontrol etmek maksadıyla General Tso Tsung-tang'ı ülkenin kuzey batı askeri valiliğine tayin etmişti. General Tso, emrindeki 89.000 kişilik ordusuyla 1869 baharında Şansi ve 1873 sonbaharında da Kansu bölgelerinde Çin hakimiyetini tekrar kurmuştu.(25) Fakat, Çin'den yiyecek gelmeyince, Tso, ileri hareketine devam edemedi. Tam bu sırada İli Vadisindeki sınır anlaşmazlığını halletmek için gelen bir Rus heyeti, Tso'nun imdadına yetişti. Batı'da Osmanlı Devleti'ne karşı bir harbe hazırlanan Rusya, Yakub Han'dan herhangi bir tehlike gelmemesi için General Tso'nun Kaşgar üzerine yürümesini kolaylaştırmak maksadıyla Albay Sosnovskiy başkanlığında

bir heyet göndermişti. Güç durumunda olan Tso, Rus heyetini iyi bir şekilde ağır-layarak İli vadisinde Ruslar lehine fedakarlıklar yapmış ve buna karşılık da Türkistan'daki Rus Umumi Valiliğinden ordusunun ihtiyaçlarını karşılayan malzeme ve yiyecek almaya muvaffak olmuştur (Haziran 1875). Bu olaydan altı ay sonra General Tso, hükümetinin Pekin'deki İngiliz bankalarından sağladığı kredi ile diğer ihtiyaçlarını gidermiş ve Kaşgar üzerine yürümek için hazır hale gelmiştir. (26) Bu arada, bütün bu olaylar olurken Rus, İngiliz ve Çin başkentlerinde Doğu Türkistan'ın geleceği ile ilgili büyük bir diplomatik faaliyet başlamış bulunuyordu.

Başlangıçtan beri Yakub Han'a karşı gayet dostane bir siyaset takip etmiş olan İngiliz Hükümeti, yaklaşan Çin işgali karşısında Kaşgar için fikir ayrılığına düşmüştü. Hindistandaki İngiliz valiliği, Yakub Han'ı daha fazla desteklemeye lüzum olmadığını; zira o cihetten kendilerine bir tehlikenin gelmeyeceğini savunurken, İngiliz Hariciye Vekaleti ve Yakub Han'ı ziyaret etmiş olan Sir David Forsyth, İngiltere'nin Pekin büyükelçisi Wade, Doğu Türkistan'ın desteklenmesini ve istiklalinin korunması tezini savunuyorlardı. (27)

Bu tehlikeli gelişmeler üzerine Yakub Han, Osmanlı elçilik heyeti başkanı Murat Efendi'nin yanına Seyyid Yakub Han Töre'yi vererek, hem İstanbul'dan yeni silah ve askeri uzman talebinde bulunmak, hem de Osmanlı Devleti vasıtasıyla dış destek sağlamak için İstanbul'a gönderdi. İstanbul'a gelişinde Kaşgar elçisine yapılan tavsiye İngiltere'nin desteğini sağlamak ve Rusya ile de iyi münasebetler kurulması şeklinde idi. (28) Bunun üzerine Seyyid Yakub Efendi, ülkesinin istiklalini muhafaza etmek için gerekli müttefikler bulmak ümidiyle İstanbul, Petersburg ve Londra arasında mekik dokurcasına koşturmaya başladı. Petersburg'ta Osmanlı sefirinin de yardımı ile ülkesinin dostane niyetini Çar Hükümetine anlatan Seyyid Yakub, oradan Londra'ya geçerek İngilizlerin desteğini kazanmaya çalıştı. Londra'ya varışında gayet iyi karşılanan Kaşgar elçisi, bilhassa Yakub Han'ı sefir olarak

iki defa ziyaret etmiş olan Forsyth'in ve o sıralar ülkesinde bulunan İngiltere'nin Çin sefiri Wade'in desteğini görmüştür. Fakat, Hindistan ve Uzak Doğu İşleriyle Görevli Vekaletin (Ministry of India) şiddetli muhalefeti yüzünden, İngiliz hariciyesi de fikir değiştirdince, Forsyth ile Wade'in Kaşgar'ı desteklemeleri tessirli olmamıştır. Bunun üzerine Forsyth ile Wade, Hariciye Vekili Lord Derby'yi ikna ederek, kendilerinin Kaşgar ile Çin arasında arabuluculuk yapmasını sağlamışlardır. Bu iki İngiliz diplomatının gayretleri ile Seyyid Yakub Efendi, Çin'in Londra Se-firi Kuo ile bir kaç defa görüşmüş ise de, Çin elçisine hükümetinin taviz vermemesi hususundaki direktifi yüzünden bir netice elde edememiştir. (29) Wade'in Pekin'e dönmesinden sonra İngilizler, Çin başkentinde Kaşgar ile Çin arasında bir sulh te'minine çalışmışlar ise de, Çin Başbakanı, "Sulh görüşmeleri ancak General Tso vasıtasıyla olabilir" diyerek bu teşebbüsü de neticesiz bırakmıştır. (30)

Bu arada son hazırlıklarını tamamlayan General Tso, 1876 sonbaharında ileri harekate başlayarak, 5 Ekim'de Ürumçi'yi ve 6 Kasım'da da Manas'ı aldı, ve Doğu Türkistan topraklarına fiilen girdi. Hızla ilerliyen Çin kuvvetlerini durdurmak maksadıyla Yakub Han, sınır bölgesindeki stratejik önemi büyük olan Turfan, Tohtasun (*Tohsun*) ve Divançı (*Davançin*) kalelerine yeni kuvvetler sevketti. Kumandanlarından Hakim Han Töre'yi Turfan'a ve kendi küçük oğlu Hak-kulu Bey'i de Tohtasun'a tayin ederek, kendisi ana kuvvetlerin başında Korla'ya ilerledi (31). 1876-77 kışı, kaçınılmaz hale gelen bu harbi bir müddet ertelediyse de, savaş 1877 baharında Çin kuvvetlerinin ani hareketlerle 18 Nisan'da Davançing'a ve 16 Mayıs'ta Turfan'ın işgaliyle fiilen başladı. (32) Güvendiği kumandanı Hakim Han Töre ile oğlunun Çin kuvvetleri karşısında tutunamamaları, Yakub Hanı son derece üzümüştür. İnatçı müstevliyle bizzat hesaplaşmak için esas kuvvetlerin başında ilerlemeye hazırlanırken aniden rahatsızlanan Yakub Han, birkaç saat sonra beklenmedik bir şekilde vefat etmiştir.

Yakub Han'ın, Doğu Türkistan'da

MOĞOLLAR VE TİMURLULAR DEVRİNDE DOĞU TÜRKİSTAN

Isenbike Togan-Aricanlı
Center for Middle Eastern Studies, Harvard University

[Bu tebliğ, Doğu Türkistan Vakfınca 6-8 Nisan 1988 tarihinde
İstanbul Atatürk Kültür Merkezinde düzenlenen

1. MİLLETLERARASI DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR VE TARİH SEMİNERİNE sunulmuştur.]

Doğu Türkistan tarihinin Moğollar ve Timurlular devri hâlâ oldukça karışık ve çözülmesi güç meselelerle dolu bir dönem özelliğini korumaktadır. Onun için de burada bu karışık dönem, sadece bir açıdan, bu yöreye bu dönemde gelen değişik kavimlerin Moğollar ve Timurlular devri sonunda Müslüman Türk camiasının parçası olmaları açısından, ele alınacaktır. Bu süreç İslâmî cereyanların kavimî politizasyon hareketleriyle bütünleşmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Sonuçta bu süreç, Moğolca konuşup yazan ve Şamanî veya Hristiyan akidelere sahip olan idareci zümre kadar, onların idaresinde bu yöreye gelmiş ordu mensubu sade halk için de geçerli olmuştur.

Târih-i Reşidi adlı eserini onaltıncı yüzyılda yazmış olan Mirza Haydar-Duğlat artık zamanında Moğolların tükenmekte olduğunu onun için de kendisinin Müslüman Moğollar unutulmasını diye tarihini yazdığını, söyler ve Müslüman olmayan Moğolların ise ne kadar yükselirlerse yükselsinler, yad edilmeğe değmeyecekleri görüşünü ileri sürer. Gerçekten bu devirde İslamiyet'e bağlılık o denli ön plândadır ki, Mirza Haydar *Tarih-i Reşidi'* yi Tuğluk Timur Han'ın Müslümanlığı kabul edişi ile başlatır. Halbuki Tuğluk Timur Han (1347-1363) Müslüman olan ilk Çağatay hanı değildir, evvelce onüçüncü yüzyılda Mübarekşah ve Barak Hanlar; sonra da Taligu ve Tarmaşirin Hanlar Müslüman olmuşlardı. Mirza Haydar'ın mensup olduğu gelenekte Tuğluk Timur Han Doğu Türkistan'ı merkez edinmesi ve Mogol kabilelerinin desteğine sahip ol-

ması dolayısıyla, gerçek hükümdarı temsil etmektedir. Tuğluk Timur Han'ın Çağatay'lı olmaktan çok önce gelen hasleti Doğu Türkistanlı olması olunca, bu denli benimsenen bir hükümdarın Müslümanlığı kabulü halk hafızasında da çok derin izler bırakmış ve Doğu Türkistan'lı benliğinin bir parçası olmuştur.

Tuğluk Timur'un İslamiyeti kabulü (1350) ile başlayan ve aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alınacak olan bu dönemin ilk safhası İslâmî değerler ve töre arasında sağlanan ilk dengenin idari mekanizmada kendini gösterdiği 15. yüz-yıl başlarına kadar devam eder. Tuğluk Timur dönemini hazırlayan sebepler ise XII. XIV. yüzyıllardaki sivil ve askeri nüfus hareketleri sonucunda Doğu Türkistan'da meydana gelen bozkır tipi politizasyon ile bağlantılıdır. Bu politizasyon, özellikle Cengiz Han ve oğulları dönemlerinde dağıtılan kabile mensuplarının yeniden kabileleşmeleriyle ilgilidir. Meydana gelen yeni kabileler kendi bünyelerine uygun bir düzen kurma çabası içinde kendilerine kabileler üstü Cengiz'li bir Han ararken, Tuğluk Timur'u bulmuş oldular. Böylece artık Dört Ulusta da beylerin hanlara galebe çalmağa başladıkları bir dönemde Doğu Türkistanda Çağatay Han sülalesi yeniden kurulmuş oldu. İslamiyet de bu yeni düzenin bayrağı oldu. Böylece bazen kendilerine "Son Çağataylılar" adı da verilen Cengiz evladı 1759'a kadar Doğu Türkistan'da hakimiyet sembolü olarak varlıklarını devam ettirdiler.

Tuğluk Timur döneminin halk hafızasında bu denli yerleşmesi ise bu dön-

min belli bir sürecin sonu ve yeni bir sürecin başlangıcı olması ile ilgilidir. Sona eren süreç Cengiz Han ve Oğulları devrinde kurulan ordu birliklerine dayanan ve çok uluslu, çok dilli, çon dinli Moğol İmparatorluğu dönemi idi. Yeni süreç ise Mirza Haydar'ın deyimi ile "Müslüman Moğollar" devridir ve Moğulların müslüman olmalarıyla başlayıp zamanla Türkleşmeleriyle sınırlandırılabilir. Burada Karahanlılar döneminden beri varlığını hissettiren yerleşik İslam kültürünün dışlayıcı olmayan bir tutumla yöreye gelen yeni unsurları dil ve din farklarına bakmaksızın içerdiğini görüyoruz. Ancak bu akım tek taraflı değildi. İçerildiğinden söz ettiğimiz bu yeni unsurlar da Doğu Türkistan'ın siyasi ve idari bünyesi üzerinde etkin oldular, özellikle; hakimiyet telakkileri ve idari mekanizma açısından Moğol İmparatorluğu'nun değerlerini bu yöreye yerleştirdiler ve bu bölgenin öncesine nazaran çok daha etkin bir idari ve kültürel bütünlük kazanmasını sağladılar. Ancak bu bütünlük önce İslamiyet alanında hissedildi ve hatta XV. yüzyılda gerek beyler gerekse hanlar artık İslami değerleri benimseyerek, töreyi unutup sadece şeriata uyduklarını iftiharla söylediler. Şeriata bu denli öncelik tanıyan bu şahıslardan kaynaklarımızın töreyi en iyi bilen kişiler olarak bahsetmesi, şeriata ön planda gibi gözüktüğü bu idare şeklinde Doğu Türkistan Hanlarının bozkır gelenekleri ile İslamiyeti ne dereceye kadar meczettiklerini göstermektedir. Bu sayede Tuğluk Timur Han ile başlayan "denge düzeni" uzun süreli olmuştur.

Çağataylıların Tuğluk Timur idaresinde yeniden başa gelmeleri, Cengiz Han ve oğulları döneminde kurulmuş olan ordu kültüründen aşiret kültürüne, askeri merkezîyetçilikten aşiretçi ademi merkezîyetçi düzene dönüş ile ilgilidir. Bir kere böyle bir dönüş sağlandıktan sonra ise, düzen daha çok hanlar ve beyler arasında dengeyi sağlanması şeklinde gelişmiştir. Burada söz konusu olan dönem içinde bu mücadele onbeşinci yüzyıl başında Doğu Türkistan'da doğu ve batı illeri arasında ikili bir idare kurulması ile dengelenmiştir.

Aşiret ve boyların yeniden ortaya

çıktıkları dönemlerde hanların daha çok denge unsuru olarak ortaya çıkması, ve ancak kendilerini destekleyenler varsa, hanların hanlıklarını koruması eski Karahanlı dönemlerinden de aşına olduğumuz özelliklerdir. Ancak Doğu Türkistan'da vaki olan Karahitay ve Cengiz istilaları dönemlerinde bu özellikler kaybolmuş ve yerini daha merkezîyetçi bir ordu kültürüne bırakmıştı. Bu kültür ve düzen emir kumanda esasında olmakla, Cengiz Han'ın ve haleflerinin şahsında toplanabilen bir merkezîyetçilik anlayışını içeriyordu; ve bu sebepten de aşiretçiliği bölücülük olarak görüyor ve bünyesinde barındırmıyordu. Ancak tarihi gelişmeler yeniden kabilelerin ortaya çıkmasını intaç etti. Bu gelişmeleri izlemek için Moğol İmparatorluğu dönemi Doğu Türkistan politikasına bir göz atmamız gerekmektedir.

Cengiz Han ve oğulları döneminde bu yöreden başlıca iki yönden faydalanılmak istendiği görülmektedir: güneyde tarımın kuzeyde ise ticaretin devamlılığının sağlanması. Bunun için de ilk anlardan itibaren yerleşik medeniyet merkezleri olan güney vilayetlerinin idaresi kuzeyden ayrıldı. Güney vilayetleri idare ve vergi açısından çoğunlukla merkeze bağlandılar. Bu hususta merkezi idare Mahmud Yalavaç, ve oğlu Mesud Beg gibi işinin ehli idarecilere dayandı. Merkeze, yani kaanlığa bağlı kalan bu yöreler 1260'lardan sonra da uzun süre Kubilay Han'ın idaresi altında kaldılar. Hatta Kubilay han bu yöreyi kendi merkezine organik olarak bağlayabilmek için, bugünkü Kansu vilayetini ordunun levazım ambarı olarak geliştirmeğe çalıştı. Hatta Kansu, Hoten, Yarkent üzerinden Tanrı dağları kuzeyine uzanan bir güzergâh üzerinde kuyular açtırdı ve yerleşik medeniyet merkezlerinden geçen bir ulaşım sisteminin kurulması için çaba gösterdi. Ancak sonra Moğolistan'da meydana gelen gelişmeler Kubilay Han'ın 1288 lerde Doğu Türkistan'dan vazgeçmesini zorlu kıldı. Her ne kadar bu yöreler, Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre 1327'lere kadar resmen Çin'deki Moğol Kaan'larının idaresinde kalmış gösteriliyorsa da, fiiliyatta Ögedey ve Çağatay evladının nüfuz sahası içine girmişti.

Genel olarak bu yöredeki tarımsal üretim elden geldiğince korunmak yoluna gidilmişse de, merkezi idareye karşı olan Cengiz evladı bu yörenin gelirinin ancak merkeze aktarılmaya çalışması karşısındaki memnuniyetsizliğini gerek talan gerekse tahribat yoluyla belirtmiştir. Fakat böyle kargaşa dönemleri daha kısa ömürlü olmuş ve 1269'da Talas'ta yapılan kurultayla tarımsal bölgelerin korunması karar altına alınmıştır. Böylece Doğu Türkistan'ın medeni merkezleri gerek üretimlerine gerekse kültür hayatlarına devam etmişlerdir. XIII. yüzyıl tarihçisi Cemâl Karşı bize İslam kültürünün canlılıkla devam ettiğini ve özellikle fikir sahasına hakim olduğunu göstermektedir. XIV. yüzyıl başında Kaydu Han'ın ölümünden sonra da prenslerin tekrar bir anlaşma yoluna gittiklerini Olceytü Han'ın Fransa kralı IV. Filip'e yazdığı 1305 tarihli mektuptan öğreniyoruz. Ancak bu arada Kubilay Han'ın torunu Ölcey Timur Han'ın tekrar bu yöreleri eline geçirme çabaları Kaşgar'dan yola çıkan İ.İsen Buka idaesindeki kuvvetlerin kısa süreli tahribatına sebebiyet verdi. Kebek Han (1318-1326) zamanında ise ziraî alanların korunmasına özellikle dikkat edildi. Budist kültür merkezleri olmuş olan Uyguristan yöresi ise bu dönemde daha çok tahribata uğramış, Uygur ileri gelenleri memleketlerini terk ederek Çin içlerine yerleşmek zorunda kalmışlar, Budist Türk kültürü devamlılık gösterememiştir.

Doğu Türkistan'ın kuzey yörelerinde ise durum farklı olmuştur. Tanrı dağlarının kuzeyindeki bu yöreler, güneyin aksine hem tarım ve hem de hayvancılığa elverişli idi. Bu açının genelde göçebe kuvvetlerine dayanılan bir teknoloji içinde, ordu beslemenin mümkün olduğu bölge kuzey idi. Diğer taraftan Moğol imparatorluğunun merkezi Karakurum olunca, Tanrı Dağlarının kuzeyindeki bölge Karakurum yolunda durak noktaları meydana getiriyordu. Meselâ bu durak noktalarından bugünkü Gulca yakınındaki Almalık hem Meveraünnehir, hem de Hoten ile Karakurum arasında vergi, hububat ve ticaretin odaklandığı bir yer oluyordu. Nitekim Cengiz Han evladının orduları bu durak noktaları etrafında idi. Herbirinin

uçsuz bucaksız yurtları olmasına rağmen, Cengiz evladının asıl ordularını bu yörede birbirlerine komşu olarak kurmuş olmaları dikkate değer. Coçi, İrtuş'da; Ögedey, Emil'de; Çağaday da İli kenarında ordularını kurmuşlardı. Ve böylece batıdan doğuya uzanan Balasagun, Almalık, Kayalık, Canbalık, Beşbalık gibi şehirlerden geçen ticaret yollarının ağzında kendi ordularını ve ordu pazarlarını kurmakla ticaretin akımını ve artışını sağlamış ve aynı zamanda kontrol etmiş oluyorlardı. Tarım ve bahçeciliğin Möngke Han devrinin sonlarında hâlâ devam ettiğini gördüğümüz bu bölgelerde, yerleşik hayatın 1269 Talas kurultayından sonra da devam ettiğini biliyoruz. Ancak bu bölgede yerleşik hayatı korumakta tam bir başarı sağlanamamış olduğu XIV. yüzyıl başındaki haberlerden anlaşılmaktadır. İşlerin bu yönde gelişmesindeki sebep tabii ki Cengiz evladının kendi arasındaki anlaşmazlıklar olmuş ve özellikle merkezin Karakurum'dan Pekin'e taşınması ile bu yöre durak noktası niteliğini yitirmiştir. Bunun sonucunda da göçebe hayvancılık ekonomisi daha ağır basmağa başlamıştır.

Tanrı dağlarının kuzeyinde göçebe hayvancılığın daha etkin bir duruma gelmesi, bir taraftan Moğol İmparatorluğu içindeki bozkırcı zümrenin Çin'de Kubilay, İran'da Hülegü Hanların yerleşiklik temayüllerine karşı gösterdikleri tepki ile ilgilidir. Olay yalnız ekonomik değil, bilakis politik mahiyettedir. Yerleşik medeniyet merkezlerinin ekonomik zenginlikleri bir yerde temerküz ettirme politikasına karşı olan bozkırcı zümre, zenginliklerin paylaşılmasından "ülüştürülmesinden" yana olduğu için kendi yolunu ayırmıştır. Böyle bir politika aynı zamanda daha otoriter ve hiyerarşik olan yerleşik bürokrasiye de karşı yönelikti. Bu türlü eğilimler, bu eğilimleri destekleyen bir toplulukla bir araya gelince yolların ayrılması doğaldı. Nitekim 1260'lardan sonraki gelişmeler bu yolda oldu ve Doğu Türkistan'ın kuzey kesimleri bu farklılıkların politize olduğu yöre oldu.

Ancak bu politizasyon sadece bozkırcı taraftarı Ögedey ve Çağatay evladının icraatlarıyla meydana gelmedi. Bu sıralarda bu yörelere çeşitli şekillerde gelmiş göçebe nüfusun bu işlerde katkısı büyük

oldu. Bunların bir kısmı daha Cengiz istilalarının başında Moğolistan'dan ayrılmak zorunda kalan Kerait, Nayman, Merkit gibi zümrelerden, bir kısmı da kendilerine Altaylarda yurt verilen Barin gibi zümrelerden meydana geliyordu. Diğer taraftan burada ilk Moğol hanları zamanında yerleştirilen ordu birlikleri mensupları, yani tümen mensupları da bulunuyordu. Tümen mensupları ister merkeze bağlı birlikler olsunlar ister prenslerin ordusuna mensup olsunlar eski kabile topluluklarını dağıtmak suretiyle meydana getirilmiş oldukları için, eskiden mensup oldukları kabilelerin adlarını devam ettirmiyorlardı. İşte Kaanlığın Çin'i Pekin'i merkez edinmesine tepki gösteren göçebe topluluklar ve ordu mensupları özellikle Kaydu ve İsen Buka Hanlardan sonra, bu kez Kebek (1318-26) ve Tarmaşirin (1336-1334) Hanların yerleşik kültürlere gösterdikleri yakınlığa tepki göstermişler ve politize olmuşlar ve kendilerine Tuğluk Timur'u han edinerek yeni bir düzen kurmuşlardır. Politize olan bu guruplar arasında ancak Duğlatlar'ın adı eski isimlerle, yani Cengiz Han'ın mensup olduğu zümre ile birleştirilebiliyor. Tarihi kaynaklar Duğlat adından da ancak XIV. yüzyılın ortasında emir Bulaçi dolayısıyla söz ediyorlar. Diğer isimlerin yeni toplulukların adı olarak karşımıza çıktıkları Moğol ananesine göre de teyid edilmektedir. *Tarih-i Reşidi'* nin kaydına göre, hanlar ile beyler mücadelesinin yoğun olduğu ilk dönemde Duğlat emiri Kamereddin, Tuğluk Timur'un oğullarını öldürmüştü ancak bir tanesi, Hızır Hoca kurtulmuş. Ve kendisini saklayanlar onu 12 kişinin koruması altında doğu vilayetlerine göndermişler ve böylece İterçi, Könci, Kuşçı gibi kabileler bu beylerden türemişler. Doğu Türkistan kabileleri üzerine bir etüd hazırlamış olan Mano Eiji'ye göre Çoras, Duhtuy ve Begçik kabileleri de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Kabileleşme hareketi ile Tuğluk Timur etrafında birleşme ve İslamiyetin kabulunun aynı döneme gelmesi tesadüfi değildir. Bu onaylar kendilerine yeni bir yol ve yön arıyan göçebe halkın politize oluşunun meşruiyet simgeleridir. Yukarıda sözü edildiği gibi, Tuğluk Timur'u kendilerine Han edinen bu Doğu

Türkistanlı boy beyleri bu hareketi İslamiyet çerçevesinde gerçekleştirirken, yerleşik medeniyet ve merkezîyetçiliğe karşı tutumlarını dile getirmiş oluyordular. Ancak böyle kendi başına buyruk, ademi merkezîyetçi, kabileci bir düzene sahip komşuların doğuya giden ticaret yollarını kontrol etmesi Emir Timur'un merkezîyetçiliğe yönelik politikasına uygun gelmedi. XIV. yüzyılın ikinci yarısında o zamanlar "Moğolistan" adı verilen bu kuzey bölgesi bizzat Emir Timur tarafından tahrib edildi. Batıdaki Çağataylılar tarafından kendilerine "çete" atı verilen bu kabileler, kuzeydeki dayanak noktaları olan Almalık gibi ticaret merkezlerini yitirince, XV. yüzyıldan itibaren Tanrı dağlarının güneyindeki şehirlere yöneldiler. Kasbile beylerinin şehirler üzerinde hakimiyeti yanında hanların bozkırda hakim durumda kalmaları şeklinde gelişen ilk denge, Hızır Hoca'nın hanlığı (1377-1399) zamanda gerçekleşti. Duğlat beyleri ulusbegi olarak tanındı ve cedlerine Cengiz Han tarafından verildiğine inanılan bu mansap ve makam Han tarafından teyid edildi. Ayrıca kendilerine özel sancak, nakkare taşıma, fermanlarda isimlerinin hanla beraber geçmesi, merasimlerde kendilerine hanın yanında hanla beraber kâse sunulması gibi ayrıcalıklar tanındı, böylece beylerin devlet idaresinde ortak, oldukları belirlendi, ki bütün bu özellikler Türk tarihinin eski devirlerinden beri göçebe ananelerin hakim olduğu yerlerde gör-düğümüz "çifte kırallık" hususiyetleridir. Bu olayın Doğu Çağataylılar açısından özelliği, eski bozkır aneleri ile İslamiyetin birbirini tamamlarcasına mecedilmesine örnek olmasıdır. Bozkır devlet anelerini getiren hanlar ve beyler aynı zamanda samimi müslümanlar olarak sade yaşayışları ile dikkati çektiler. İslamiyetle ülfet sonunda, Doğu Çağatay hanları zamanla tasavvuf ehlinin müridleri oldular. Onların çevresinde destek bulan mevlâna, hoca, sonra da işan ünvanlarını taşıyan mutasavvıflar Doğu Türkistan'da kendilerine özgü tarikatler meydana getirdiler ve İslamiyeti Çin'de de, mensup oldukları Naksbendi tarikatı çerçevesinde yayılmasında etkin oldular. Bütün bu süreç içinde gittikçe daha fazla İslamiyetin etkisinde kalan Doğu Türkistan, bozkır

YENİ UYGUR KİTABELERİNİN KÜLTÜR TARİHİMİZ İÇERİSİNDEKİ YERİ

Osman Fikri Sertkaya

Bu bildiri

Doğu Türkistan Vakfı tarafından Atatürk Kültür Merkezinde
6-8 Nisan 1988 Günlerinde tertiplenen
I. Milletlerarası Doğu Türkistan Kültür ve Tarih Seminerinde
yazarı tarafından Türkçe olarak sunulmuştur.

Türk milletinin en eski yazılı metinleri, içerisinde Türk kelimesinin geçtiği Göktürk harfli âbidelerdir. Göktürk harfleri ile yazılan bu âbideler hâlen bu günkü Mogolistan Halk Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Güney bölgelerinde, Yenisey Nehri kıyılarında bulunmaktadır.

"Açına (Bozkurt Oğulları)" hânedanı tarafından idare ve sevk edilen Göktürkler, Orta-Asya'da 550 ilâ 745 yılları arasında, takriben iki yüz yıl hüküm sürdüler. Bu iki yüz yıllık devreye âit âbidelerden ilk hânedan devrine âit olup bu güne ulaşan Bugut âbidesinin üç yüzü Sogd, bir yüzü de Brahmi harfleri ile yazılmıştır. Brahmi harfleri ile yazılan yüzü henüz okunamayan Bugut kitâbesinin Sogd harfleri ile yazılan yüzlerinin dili, bir Orta İran dili olan Sogdça'dır.

Bugut âbidesi, Magan Tigin adlı bir Türk şehzadesine âittir. Bu şehzâde Bumin Kagan'ın oğludur ve Bumin Kagan'dan sonra Göktürk tahtına çıkan Mugan Kagan'ın da kardeşidir.

Takriben 581 yılında dikilen bu âbide Göktürk Kaganlığının ilk otuz yılına ışık tutmaktadır.

Bu âbidenin Türk Tarihi ve Kültürü açısından bir başka önemi de Sogdça kitâbenin üzerinde yer alan kabartmada Türklüğün "Bozkurt-Ergenekon" destanı olarak bilenen destanının kabartmasının bulunmasıdır. Sağ kısmı kırılmış olan bu

kabartmanın geriyle kalan bölümünde bir bozkurttan süt emen elleri kesilmiş bir çocuk resmedilmiştir.

Bozkurt-Ergenekon efsanesinin eski Türkçe bir metni yoktur. Bu efsane 629 yılında tamamlanmış olan ve 556-581 yıllarının olaylarını anlatan "Chou-shu" adlı bir Çin hanedan kroniğinde, bir Türkün şifahi bilgisine dayanılarak tesbit edilmiştir. Chou-shu'daki metin şöyledir

"Büyük bir bataklık kenarında (veya Chou-shu'nun bir başka nüshasındaki bilgilere göre Batı Denizi (Hai-hai) 'nin doğu sahillerinde) yaşayan Türklerin atalarını, komşu kabilenin orduları imha etti. Sağ kalan tek insan, düşmanlar tarafından hunharca sakat bırakılmış olan on yaşında bir erkek çocuktur. Dişi bir kurt çocuğu büyüttü ve sonra da onun karısı oldu. Düşmanlardan kaçan dişi kurt Kao-ch'ang'ın kuzeyine (Turfan vadisine) sığındı. Orada, bir mağaranın içerisinde, kurtardığı çocuktan on oğlu oldu. Dişi kurtun oğulları Kao-ch'ang'lı kadınlarla evlendi. A-shih-na adındaki oğullarından birisi kendi ismini taşıyan yeni bir kabilenin reisi oldu. Sonraları A-shih-na'nın ileri gelenleri kabilelerini Altay'a götürdüler ve orada "Türk" adını aldılar.

Chou-shu adlı Çin kaynağından elde edilen bilgiler Bugut'ta bulunan âbide ile birleştirildiğinde, şerefine Bugut âbidesi dikilen Magan Tigin 'in A-shih-na âilesine mensup olduğu anlaşılmaktadır. Böylece bu mezar külliyesinin de birinci

hanedan devresinden, yani 550-630 yıllarında hüküm süren ilk Göktürk kağanlarının devresinden kalmış olduğu görüşü kuvvetlenerek kesinleşmektedir.

Gerek Chou-shu'daki efsane, gerek Bugut külliyesinin kabartması, Bozkurt'un Göktürk devresinde efsanevi ced olarak kabul edildiğini ve Göktürk tuğ ve bayraklarındaki altundan kurt başı motifini, bir başka söyleyişle kurt başlı sancağı, ve Köl Tiğın ile Bilge Kağan kitabesindeki "Babam Kağan'ın askerleri kurt gibi imiş, düşmanımız Çinlilerin askerleri koyun gibi imiş" cümlesinde Türk askerinin bozkurt'a teşbih edilmesinin sebeplerini öğrenmemize ve anlamamıza yardımcı olur.

Birinci Göktürk hanedanı devrinden kalan başka bir âbide yoktur. Hâlen bilinmekte olan Göktürk âbideleri ise 680-745 yılları arasında hüküm süren ikinci hanedan devresine âit dikili taşlar olup, sırası ile 687 tarihinden sonraki bir devrede yazılan Coyren kitâbesi başta olmak üzere, 719-720'de dikilen Ongin bengu taşı, 723-725'de dikilen Köl-İç-Çor bengu taşı (İhne Höşötü), 724'de yazılan Tekeş Köl Todun inisi Altun Tamgan Tarkan kitâbesi (İhe Asgate-Ulug Kaya), 732 yılında dikilen Köl Tiğın bengu taşı, 732-734 yılları arasında dikilen Tonyukuk bengu taşı, 735 yılında dikilen Bilge Kagan bengu taşı ve tarihleri tam olarak tesbit edilemeyen 30'dan fazla âbide ve kitâbesi gibi metinlerdir.

Bu âbide-kitâbe'lerin ortak özellikleri şunlardır.

- Aynı coğrafyada dikilmişlerdir.
- Aynı millete mensup kişilerin taşlarıdır.
- Aynı devrede (680-745 tarihleri arası) yazılmışlardır.
- Aynı dilde (eski Türkçe-Göktürk türkçesi) yazılmışlardır.
- Aynı yazı ile (Göktürk yazısı ile) yazılmışlardır.

740 ile 745 yılları arası Göktürk kağanlığının en kritik yılları olmuş ve 744 yılının sonunda son Göktürk kağanı Uygur-Basmıl-Karluk federasyonu tarafından mağlup edilmiş ve böylece Türk kağanlığı Açına (Bozkurt oğulları) hanedanından, bir Uygur sülâlesi olan Yaglakar hanedanına geçmiştir.

745 ile 780 yılları arasında Ötüken havalisinde hüküm süren Yaglakar hanedanının üç kağanının ilki 745 ile 747 yılları arasında saltanat süren Kutlug Bilge Köl Kagan'dır.

Kutlug Bilge Köl Kagan'ın 747 yılındaki ölümü üzerine, ikinci Uygur kağanı olarak, yerine oğlu Moyun Çor kağan olmuş ve 759 yılına kadar da saltanat sürmüştür.

Tarihî kaynaklarda Moyun Çor adına dikildiği zikredilen üç âbide de hâlen bilinmekte olup, şunlardır.

- 750 (Bars) yılının yaz ayında Tez başında dikilen Teş âbidesi.
- 750 yılında Terhin bölgesinde dikilen Taryat âbidesi
- 759-760 yılında dikilmiş olan Sine-Usu âbidesi.

Moyun Çor adına dikilen kitabelerden ikincisi olan Taryat âbidesi, 1969 ve 1970 yıllarında Moğolistan'ın Arhangay (Kuzey Hangay) aймаğının Somon bölgesinde toprağa gömülmüş bir şekilde bulunmuştur. 2.55 cm yüksekliğinde olan âbide, Üstte 27, altta da 37 cm genişliğinde olup, kalınlığı da 20 cm 'dir. Kaplumbağa bir kâidesi olan Taryat kitabesinin kâidesinde İkinci Uygur kağanının damgası yer almaktadır. Bu damganın benzeri Sine-Usu kitabesinde bulunmaktadır.

Taryat âbidesinin Doğu yüzündeki 9 satırda 741 (yılan yılı) ile 743 (koyun yılı), Güney yüzündeki 6 satırda 744 (biçin yılı), 745 (takıgu yılı), 746 (it yılı), 747 (lagzın yılı), 748 (küsgü yılı) Batı yüzündeki 9 satırda ise 750 (bars yılı), 752 (ulu yılı) ve 753 (yılan yılı) olayları anlatılmakta ve böylece 741-753 yılları arasındaki 12 yıllık bir devreye ışık tutulmaktadır.

Taryat âbidesinin Batı yüzünde eski Uygur kağanlığının kağan tarafından nasıl idare edildiği anlatılırken ülke sınırları da verilmektedir. Ötüken ile Tegre havalisi arasında yaşayan Uygurlar "konar-göçer" bir hayat tarzı sürmekte, yani yazın hayvanlarını otlağa götürmek için yaylada, kışın ise kışı geçirmek için kışlada oturmaktadırlar.

Taryat kitâbesinde yazın ve kışın oturan coğrafyanın sınırları belirtilmektedir. Bu özelliği ile Taryat kitâbesi, Göktürk harfli diğer âbidelerden ayrılır.

ACI BİR KAYIP

Muhammed Şah Habibullah'ı kaybettik.

"Doğu Türkistan'ın Sesi" Dergisi'nin ve Doğu Türkistan Vakfı'nın kuruluşunda maddi, mânevi büyük emeği ve gayreti olan Muhammed Şah Habibullah; 21.11.1988 Pazartesi günü Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde yakalandığı menhus hastalıktan kurtulamayarak "genç" denecek yaşta Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

Merhum Muhammed Şah Habibullah, Suudi Arabistan'a hicret eden mümtaz Doğu Türkistanlı ailelerden Kaşgarlı Habibullah Hacim'in oğludur. Erdemli ve yurtsever bir insan olan Habibullah Hacim, Muhammed Şah'ın dinî ve millî kültürünün gelişmesinde çok yardımcı ve etkili olmuştur. Oğlunun çağdaş öğrenim görmesi için Bombay'da İngilizce öğretim yapan bir okulda okumasını sağlamıştı. Tahsilini tamamlayan ve dört yabancı dili çok iyi öğrenerek Suudi Arabistan'a dönen Muhammed Şah, Suudi Arabistan'da devlet hizmetine girmiştir. Geniş kültürü ve yeteneği sayesinde, kısa zamanda yükselerek, hükümette itibarlı bir mevkie ulaşmıştı.

Muhammed Şah Habibullah, ölümüne kadar, bütün hayatı boyunca, ana vatani olan Doğu Türkistan ve Türk-İslâm dünyası için hizmeti şiar edinmiş ender bir yurtsever idi. Muhaceretteki Türkistanlılar arasında birlik, beraberlik ruhunu geliştirmek ve hemşehrilerini, asıl vatanlarının sorunlarına yöneltmek ve bu yolda katkıda bulunmalarını sağlamak için giriştiği çabalar asla unutulamaz.

Gençlerimizin eğitim ve öğretim meselesi, onun âdeta tutkusu haline gelmişti. Bu konuda sarf ettiği meşai, onun adını ve hâtırasını ebedileştireceğinden eminiz.

Türk-İslâm dünyasının bazı merkezlerinde Doğu Türkistanlı gençlerin eğitim görmeleri için imkânlar hazırlanmasında onun girişim ve teşvikleri, hemşehrilerimizin gözlerinin ve gönüllerinin açılmasına vesile olmuş, bu sayede, muhacerette azımsanılmıyacak sayıda Doğu Türkistanlı genç yüksek tahsile devam etmenin bahçiyarlığına ulaşmıştır.

Muhammed Şah Habibullah'ın aramızda bıraktığı boşluk kapatılamaz. Aramızdan ayrılmasının gönüllerimizde bıraktığı acılı izler kolay kolay silinemez. Ancak onun yolunu, onun asil duygularıyla takip edecek gençler, tek teselli kaynağımız olacaktır.

Genç yaşında aramızdan ayrılan merhuma Ulu Tanrı'dan sonsuz rahmet ve mağfiret dilerken, geride bıraktığı ailesine, Doğu Türkistanlı hemşehrilerine, Türk-İslâm dünyasındaki bütün dostlarına başsağlığı ve sabır temenni ediyoruz.

Mehmet Rıza BEKİN

(Emekli General)

Doğu Türkistan Vakfı Yönetim Kurul Başkanı

16. sayfanın devamıdır.

bizzat, büyük kahramanlığı ve enerjisiyle kurduğu, Türk ve İngiliz yardımıyla geliştirdiği Kaşgar Devleti, onun ölümü ile tam bir keşmekeş içine düşmüştür. Hak-Kulu, Hekim Han Töre'yi Korla'ya Vali tayin ettikten sonra babasının naşını Kaşgar'a götürürken Kardeşi Beg-kulu tarafından Aksu yakınlarında pusuya düşürülerek öldürülmüştür. Beg-Kulu, kendisini Kaşgar hakimi ilan etmesine rağmen, Hoten valisi Niyaz Beg'in istiklalini ilan etmesine mani olamamıştır. Böylece, Kaşgar'da dramatik bir iç harb başlamış oluyordu. Beg-Kulu, büyük mücadeleler ve kayıplardan sonra, önce kardeşinin öldürülmesinden dolayı kendisine karşı isyan eden Hekim Han Töre'yi ve sonra da Niyaz Beg'i mağlup edip memleketi parçalamaktan kurtardı ise de, Çin işgal kuvvetlerine karşı koyacak gücü de kalmadı. (33)

Beg-Kulu, iç harbi bitirir bitirmez Hindistan İngiliz Valiliğinden acilen maddi-manevi yardım ve Çinlilerle sulh yapabilmesi için arabuluculuk yapınalari ricasında bulundu. Ancak, hiç kimseden bir cevap alamadı.(34) Bu ise, Beg-Kulu'yu büyük bir ümitsizliğe düşürdü.

Çin kuvvetleri ilerledikçe ümitsizliği artan Beg-Kulu, nihayet Kaşgar'ı müdafaa eden kuvvetlerinin de dağılması üzerine, çaresizlik içinde memleketini terk ederek Ruslara sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Karşılarında rakip kalmayan Çin kuvvetleri ise 16 Aralık 1877'de Kaşgar'ı kolayca zapt etti. 16 Mart 1878'de "Peking Gazette" bütün Doğu Türkistan'ın işgal edilerek Çin hakimiyetine sokulduğunu ilan etti.(35)

Doğu Türkistan Türklerinin, Yakub Han önderliğinde binbir güçlüklerle kurdukları Kaşgar Devleti'nin, Yakub Han'ın ölümünden sonra çıkan anlamsız bir iç harb sonunda parçalanması ve müdafaa edilmeksizin Çin kontrolüne geçmesi herkesi olduğu gibi Çinlileri dahi şaşırtmış idi. Bilahire İstanbul'a gelen Yakub Han'ın emaktar elçisi Seyyid Yakub Han Töre, bir tahrir ile Sultan Abdülhamid'e müracaat ederek. Kaşgar Devleti'nin Osmanlı idaresine tabi bir ülke olduğunu ve Çin istilasının protesto edilmesini ve Çin hükümetine başvurarak Çin kuvvetlerinin geri çekilmesi için tavvasutlarını rica

etmiştir(36). Fakat "93" Harbi'nde, yani 1877-78 Harbinde Ruslara yenilen Osmanlı Devleti, perişan bir durumda olduğu için Kaşgar elçisinin ricalarına müspet bir cevap verememiştir. Bu hadiseden sonra, Osmanlı Devleti ile Doğu Türkistan arasında münasebetlerin oldukça zayıfladığını ve bir müddet sonra da kesildiğini görmekteyiz.

*

20. sayfanın devamıdır.

an'anelerini getiren hanlar ve beyler aynı zamanda samimi müslümanlar olarak sade yaşayışları ile dikkati çektiler. İslamiyetle ülfet sonunda, Doğu Çağatay hanları zamanla tasavvuf ehlinin müridleri oldular. Onların çevresinde destek bulan Mevlâna hoca, sonra da işan ünvanlarını taşıyan mutasavvıflar Doğu Türkistan'da kendilerine özgü tarikatler meydana getirdiler ve İslamiyetin Çin'de de, mensup oldukları Nakşibendi tarikatı çerçevesinde yayılmasında etkin oldular. Bütün bu süreç içinde gittikçe daha fazla İslâmiyetin etkisinde kalan Doğu Türkistan, bozkır geleneklerine dayanan bir politik ve idari bütünlüğe kavuştu.

İslamiyet bu yöreyi daha önce de bir çok defa etkilemişti. Ancak XIV. yüzyıl cereyanları evvelkilerden daha etkili olmuştur. Moğol İmparatorluğunun parçalanıp çökmesiyle meydana gelen son Çağataylılar döneminde dini cereyanların yeniden kâbilleleşme türünden bir politizasyonla birleşmesi sonunda, İslamiyet bu yörede kalıcı olmuş ve yöreye kültürel bütünlüğünü vermiştir.

*

YENİ UYGUR ATASÖZLERİNİN KAYNAĞI OLARAK DİVAN-Ü LUGAT'IT TÜRK

Dr. Kurtuluş Öztopçu
Boğaziçi Üniversitesi

XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Divan-ü Lugat'it-Türk bilindiği gibi çeşitli Türk boylarına ait kelimeleri içine alan Türkçe-Arapça bir sözlük niteliğindedir. Bununla birlikte yazar bu kelimeleri açıklarken kendi derlediği atasözleri ve halk şiiri parçalarından da pek çok örnekler verdiği için Divan XI. yüzyıl öncesi Türk folkloru için de eşsiz bir kaynak vazifesini görmektedir. Divan ilk defa ortaya çıkarıldığı tarihten bu yana hem Türkçe'de, hem de başka dillerde bir kaç kere yayınlanmış(1) ve birçok Türkolog Divan'ın gerek dil ve edebiyat, gerekse folklor malzemesi üzerinde değerli araştırmalar yapmışlardır. (2) Divan'da 'saw' adı altında 260 civarında atasözü vardır. Bu atasözleri Divan'dan ayıklanarak ilk defa 1920'de C. Brockelmann tarafından, daha sonra da diğer araştırmacılar tarafından yayınlanmış ve işlenmiştir (3). Bu sawlar Türkçe atasözlerinin ilk örnekleri değildir. Divan'dan daha önce yazılmış Türkçe eserlerde, kısıtlı sayıda da olsa, atasözlerine rastlıyoruz. Orhun Yazıtları'nda bulunan 3 atasözünün varlığı Türkologlar tarafından belirlenmiş ve bunlar bilinen en eski Türk atasözleri olarak değerlendirilmiştir (4). X. yüzyıldan önce yazılmış Uygurca eserlerde de 14 tane atasözü bulunmuş ve yayınlanmıştır (5). Divan'la hemen hemen aynı tarihlerde yazılan Kutadgu Bilig'de de atasözlerinin varlığı son zamanlarda yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur (6). Bütün bunlara rağmen Divan atasözleri bakımından sözünü ettiğimiz bu kaynakların hepsinden daha zengindir, dolayısıyla bugünkü atasözlerinin tarihî kaynakları arandığında ister istemez araştırmacılar Divan'a yönelmek zorundadır. Şimdiye kadar Di-

van'daki bu atasözleri hazinesi üzerine çeşitli incelemeler yayınlanmıştır (7). Son olarak K. Türkay TDA-YS 1980 - 1981'de yayımlanan araştırmasında Türkiye Türkçesi atasözlerini Divan'dakilerle karşılaştırmış(8) ve Türkiye Türkçesi'nde halen korunanları bir liste halinde vermiştir. Kaşgarlı Mahmut "saw"ları örnek olarak verirken bunları hangi Türk topluluğundan derlediğini yazmamaktadır. dolayısıyla Divan'daki atasözleri ancak bugünkü Türk dillerindeki atasözleriyle karşılaştırıldığında belki bir ölçüde bunun değerlendirmesini yapabiliriz.

Biz bu yazımızda Yeni Uygur Atasözleri üzerinde duracağız ve onları Divan'dakilerle karşılaştırıp, ortak olanları bulmaya çalışacağız. Bildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar böyle bir çalışma yapılmamıştır. Sadece Hemrayev 'Uygur Makal ve Temsilliri' adlı kitabının önsözünde 10 atasözünü örnek olarak Divan'daki karşılıklarıyla birlikte vermektedir.(9) Kaşgarlı Mahmut Divan'ın bir yerinde verdiği bir atasözü örneğinden sonra, Uygurlar'da bir tellalın hergün özlü sözleri bağırıldığını ve bunları herkese öğrettiğini kaydeder (II, 11). Bu da Uygurlar arasında o zamanda bile atasözlerinin oynadığı önemli toplumsal role bir örnektir.

Uygurlar bugün Çin Halk Cumhuriyetinde "Şincan" Uygur özerk bölgesi olarak adlandırılan Doğu Türkistanda yaşamaktadırlar. Sayıları yaklaşık olarak 5-6 milyon kadardır (10). Ayrıca XIX. ve XX. yüzyıldaki göçler sonucunda bir miktar Uygur Sovyetler Birliği topraklarına göç etmiştir. Bunların bugünkü sayıları yaklaşık 200.000 olup, daha çok Kazakistan Cumhuriyeti sınırları içinde yaşamaktadırlar (11). XIX. yüzyılda bu-

lundukları şehir ve bölgelere göre Kaşgarlık (Kaş-garlı), Turpanlık (Turfanlı) gibi adlarla anılan bu topluluk 1920'lerden sonra Uygur adını almıştır.

Uygur Atasözlerine Türkologlarca duyulan ilgi oldukça erken başlamış ve ilk ürünlerini XIX. yüzyılın 2. yarısında vermiştir. 1886 yılında W. Radloff Tarançılar'dan (12) derlediği 52 adet atasözü-nü diğer folklor malzemeleriyle birlikte "Proben der Volksliteratur der Nörd-lichen Türkischen Stämme" adlı dev eserinin 6. cildinde yayınlamıştır (13). Daha sonra Kúnos, Katanov, Le Coq, Jarring, Malov ve Aratan;(14) gibi Türkologlar tarafından Uygurlar arasında derlenen yaklaşık 900 kadar atasözü çeşitli tarihlerde basılarak bilim dünyasına tanıtılmıştır. Yalnızca atasözlerine ayrılmış ve daha kapsamlı olan iki yeni kitap son 10 yıl içinde Alma-Ata'da basılmıştır (15). Bunlar yaklaşık toplam 3000 atasözünü içine almaktadır. Bu atasözlerinden bir kısmı birden çok kaynakta yer almıştır. Biz yukarıda adlarını verdiğimiz yayınların dışında bazı ikincil kaynakları da tarayarak (16)3400 kadar atasözü toplayabildik (17). Bu yazıda yapılan karşılaştırmalarda bu 3400 atasözü temel alınmıştır. Bununla birlikte basılmış olduğunu referans kaynaklarından bildiğimiz ancak şimdiye kadar göremediğimiz bazı kitaplardan,(18) yararlanma imkânımız olmadı.

Aşağıda gerek Divan'ın, gerekse Yeni Uygur atasözlerinin yazılışında kendi çeviri yazı sistemimizi kullandık. Divan'ın Besim Atalay basımının cilt ve sayfa numaraları ile diğer kaynakların sayfa numaralarını referans amacıyla verdik. Divan'daki atasözleri alfabe sırasıyla verilmiştir.

1- Divan: *Aç ne yemes, tok ne temes.* (1, 79)

(Aç ne yemez, tok ne demez.)

Uygur: *Açlık herni yediru, tokluk herni gep kilduru.* (K.297)

(Açlık herşeyi yedirir, tokluk herşeyi dedirir.)

2- Divan: *Adın kişi nengi nengsinmes.* (1, 98)

(Başkasındaki para düşteki para gibidir.)

Uygur: *Kişidiki pul - çüşdeki pul.* (S. 154)

3- Divan: *Agız yese köz uyadur.* (1, 55)

(Ağız yese, göz utanır.)

Uygur: *Egiz yese, köz uyilidu.* (S. 74)

(Ağız yese, göz utanır)

4- Divan: *alınçı arslan, berimçi sıçgan.* (I, 75-409)

(Alacaklı aslan, verecekli sıçan)

Uygur: *Alarda alman, bererde bezgek.* (HZ. 65)

(Alırken kuzgun, verirken sıtmaya tutulmuş gibi.)

5- Divan: *Alp çerigde, bilge tirigde* (I, 388)

(Yiğit savaş düzeninde, bilgin dernekte.)

Uygur: *Batur cende tugulidu.* (S. 91)

(Yiğit savaşta doğar.)

6- Divan: *Alplar birle uruşma, begler birle turuşma.* (I, 182)

(Yiğitlerle vuruşma, beylere karşı gelme.)

Uygur: *Beg bilen elişip bolmas, dereh bilen çelişip.* (S. 141)

(Beyle tartışılmaz, ağaçla güreşilmez.)

7- Divan: *Aş tatığı tuz, yogrin yemes.* (III, 31)

(Aşın tadı tuzdur, ama çanakla yemez.)

Uygur: *Aşnin temi tuz bilen.* (H, 25)

(Aşın tadı tuz ile.)

8- Divan: *Atası açığ almıla yese, oğlının tişi kamar.* (II, 311)

(Babası acı elma yese, oğlunun dişi kamaşır.)

Uygur: *Atisi gora yese, balisinin çişi kamaptu.* (S. 33)

(Babası koruk yese, çocuğunun dişi kamaşır.)

9- Divan: *Azuklug aruk ermes.* (I, 148)

(Azıklı yorgun değildir.)

Uygur: *Ozukluk at harmas.* (S. 166)

(Azıklı at yorulmaz.)

10-Divan: *Bar bakır, yok altun.* (I, 360)

(Var olan şey bakır gibidir, olmayan altın gibidir.)

Uygur: *Bar bakır, yok altın.* (Skrine, 216)

11-Divan: *Bir karga birle kış kelmes.* (II, 26)

(Bir tek kargayla kış gelmez)

Uygur: *Bir kalagaç kelgen bilen bahar bolmas.* (I. 172)

(Bir kırlangıcın gelmesiyle bahar olmaz.)

12-Divan: *Birin birin ming bolur, tama tama köl bolur.* (III, 360)

(Birer birer bin olur, damlaya damlaya göl olur.)

Uygur: *Tama tama köl bolar.* (L. 16)

(Damlaya damlaya göl olur.)

13-Divan: *Beş erngek tüz ermes.* (I, 121)

(Beş parmak bir değildir.)

Uygur: *Beş kol birdek emes.* (Hz. 115)

(Beş parmak bir değildir.)

14-Divan: *Böri koşnısın yemes.* (III, 220) (Kurt komşusunu yemez.)

Uygur: *Börimu yoldışığa kest kilmas.* (H. 88)

(Kurt bile yoldaşına kast etmez.)

15-Divan: *Böriñing ortak, kuzgunun yığaç başında.* (I, 439)

(Kurdunki ortak, kuzgununki ağaç başında.)

Uygur: *Böriñin ten otak, karginin der-eh uçıda.* (S. 86)

(Kurdun malı ortak, karganinki ağacın ucunda.)

16-Divan: *Buğday katında sarkaç suwalur.* (III, 240)

(Buğday yanında karamuk da sulanır.)

Uygur: *Buğdaynin banisida karamuk su içiptu.* (S. 174)

(Buğdayın sayısında karamuk da su içer.)

17-Divan: *Edgü süngüki erir, atı kalır.* (III, 367)

(İyi insanın kemiği erir, adı kalır.)

Uygur: *Hayvan ölidu eger kalidu, insan ölidu eti kalidu.* (K. 295)

(Hayvan ölür eyer kalır, insan ölür adı kalır.)

18-Divan: *Emgek eginde kalmas.* (I, 110)

(Sıkıntı sırta kalmaz.)

Uygur: *Emgek yerde kalmas.* (S.10)

(Emek yerde kalmaz.)

19-Divan: *Er sözü bir, eder köki üç.* (II, 283)

(Er sözü bir, eyer bağı üç.)

Uygur: *Ernin sözi bir bolar.* (S. 137)

(Erin sözü bir olur.)

20-Divan: *İt ısırmas, at tepmes teme.* (I, 178)

(İt ısırmaz, at tepmez deme.)

Uygur: *Atni tepmeydu deme, iştni çişlimaydu deme.* (S. 166)

(atı tepmez deme, iti ısırmaz deme.)

21-Divan: *Eki kaçgar başı bir aşıçta pışmas.* (III, 382)

(İki koç başı bir kazanda pişmez.)

Uygur: *İki koşkarnin beşi bir kazanda kaynımaydu.* (M.178)

(iki koçun başı bir kazanda kaynalmaz.)

22-Divan: *Ekki buğra egeşür otra kökegün yançulur.* (I, 188, II, 287)

(İki buğra çarpışır, ortada gök sinek incinir.)

Uygur: *İkki buka sokuşsa, otturisida çivin ölüptu.* (S. 92)

(İki boğa kavga etse, ortada sinek ölür.)

23-Divan: *Ewek singek sütge tüşür.* (II, 13)

(Aceleci sinek süte düşer.)

Uygur: *Aldirap aşka çüşüptu.* (S. 107)

(Acele edip aşa düşmüş.)

24-Divan: *Kanıg kan bile yumas.* (III, 66-157)

(Kan kanla yunmaz.)

Uygur: *Kanni kan bilen yuygili bolmas.* (U. 56)

25-Divan: *Karga kazga ötgünse butı sınıur.* (I, 254)

(Karga kazı taklit etse, budu kırılır.)

Uygur: *Karga keklikni doraymen dep öz menişini unutti.* (L. 24)

(Karga-kekliği taklit edeceğim diye kendi yürüyüşünü unuttu.)

26-Divan: *Karı öküz baltuka korkmas.* (III, 421:

- (Yaşlı öküz baltadan korkmaz.)
Uygur: *Ölük işt paltidin korkmas.*
(S.176)
(Ölü it baltadan korkmaz.)
27-Divan: *Kişi alası içtin, yılki alası taştın.* (I, 91)
(İnsanın alası içinde, hayvanın alası dışında
Uygur: *Hayvanın alisi teşida, ademnin alisi içida.* (UR. 45)
(Hayvanın alası dışında, insanın alası içinde)
28-Divan: *Korkmuş kişiye koy başı koş görünür.* (III, 126)
(Korkmuş kişiye koyun başı çift görünür.)
Uygur: *Korkkanga-koş körüner.* (U. 56)
(Korkana çift görünür.)
29-Divan: *Koş kılıç kına sığmas.* (I, 359)
(Çift kılıç kına sığmaz)
Uygur: *İkki piçak bir kında yatmas.*
(S. 56)
(İki bıçak bir kına girmez.)
30-Divan: *Kökge sagursa (suds) yüzge tüşer.* (II, 81, III, 132-439)
(Göge tükürülürse, yüze düşer.)
Uygur: *Yokkuri bekip tükürsen, yenip çüşür yüzünge.* (L. 20)
(Yukarı bakıp tükürsen, dönüp düşer yüzüne.)
31-Divan: *Közdin yırasa, köngüldin yeme yırar.* (III, 366)
(Gözden uzaklaşsa, gönülden de uzaklaşır.)
Uygur: *Közdin yirak, könüldin yirak.*
(S. 35)
32-Divan: *Közegü uzun bolsa, elig küymes.* (I, 448)
(Küskü uzun olsa, eli yakmaz.)
Uygur: *Kösey uzun bolsa, kol köymeydu.* (S. 101)
(Küskü uzun olsa, el yanmaz.)
33-Divan: *Kurug yıgaç egilmes, kurmuş kiriş tügülmes.* (I, 198)
(Kuru ağaç eğilmez, kurulmuş kiriş düğümlenmez.)
Uygur: *Kuruk yagaç egilmes.* (S. 91)
(Kuru ağaç eğilmez.)
34-Divan: *Kuruk kaşuk ağızka yaramas, kurug söz kulakka yakışmas.* (I, y383)
(Kuru kaşık ağıza yaramaz, kuru söz kulağa yakışmaz.)
Uygur: *Kuruk söz kulakka hoş yakmaydu.* (M. 176)
(Boş söz kulağa hoş gelmez.)
35-Divan: *Kuş kanatın, er atın.* (I, 34)
(Kuş kanadıyla, er atıyla.)
Uygur: *Kuş kanatın, er atın.* (Skrine, 216)
36-Divan: *Kuş tuzakka meng üçün ilinür.* (III, 358)
(Kuş tuzaka dane için tutulur.)
Uygur: *Kuşni yem bilen aldaydu, kisini gep bilen.* (S.157)
(Kuşu yemle aldatırlar, insanı sözle.)
37-Divan: *Müş yakrika tegişmes, ayur: "kişi nengi yaraşmas".* (II, 105)
(Kedi yağa erişemez, "başkasının malı yaramaz" der.)
Uygur: *Müşük göşke boyi yetmise, "roza tuttum" deptu.* (S. 60)
(Kedinin ete boyu yetmese, "oruç tuttum" der.)
38-Divan: *Neçe yetig bıçak erse öz sapın yonumas.* (I, 384)
(Ne kadar keskin bıçak olsa da kendi sapını yontamaz.)
Uygur: *Piçak öz destini kesmes.* (S. 82)
(Bıçak kendi sapını kesmez.:
39-Divan: *Neçeme uprak kedük erse, yağmurka yarar.* (III, 38)
(Ne kadar da yıpranmış kepenek olsa, yine de yağmurda yarar.)
Uygur: *Eski çapan yamgurda yahşi, 'yaman tukkan ölgende'.* (H. 25)
(Eski palto yağmurda iyi olur, 'kötü akraba ölünce'.)
40-Divan: *Oglan işi iş bolmas, oğlak müngüzi sap bolmas.* (III, 145)
(Çocuk işi iş olmaz, oğlak boynuzu sap olmaz.)
Uygur: *Bala - kilgan işi çala.* (U. 50)
(Çocuk: yaptığı iş eksik, yarım yamalak.)
41-Divan: *Otug odguç birle öçürmes.* (I, 177)
(Ateş alevle söndürülmez.)

Uygur: *Otni ot bilen öçergili bolmas.* (S. 109)

(Ateş ateşle söndürülmez.)

42-Divan: *Öldeçi sıçgan möş taşakı kaşır.* (I, 408)

(Ölecek sıçın kedi taşığı kaşır.)

Uygur: *Çaşkannin ölgüsü kelse, möşüknin kuyrugini çişler.* (S. 107)

(Ölümü gelen sıçan kedinin kuyruğunu dişler.)

43-Divan: *Ötlüg yinçü yerde kalmas.* (III, 30)

(Delikli inci yerde kalmaz.)

Uygur: *Töşük monçak yerde kalmas.* (H. 13)

(Delik boncuk yerde kalmaz.)

44-Divan: *Suw körmeginçe ötük tartma.* (III, 426)

(Su görmeyince ayakkabı çıkartma)

Uygur: *Suni körmey, ötük (iştan) yeşme.* (S. 106)

(Suyu görmeden ayakkabıyı (donu) çözme.)

45-Divan: *Tag tagka kawuşmas, kişi kişiğe kawuşur.* (II, 103, III, 153)

(Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.)

Uygur: *Tag takka koşulmas, el elge koşular.* (S. 9)

(Dağ dağa kavuşmaz, alk halka kavuşur.)

46-Divan: *Tewi silkinse, on eşekke yük çıkar.* (II, 246)

(Deve silkinse, on eşeğe yük çıkar.)

Uygur: *Töge silkinse on eşekke yük çıkar.* (S. 92)

(Deve silkinse, on eşeğe yük çıkar.)

48-Divan: *Tilin tergige tegir.* (I, 429)

(Dil ile safraya ulaşılır.)

Uygur: *Tili yumşak aş yer, tili kattik muş.* (H. 115)

(Yumuşak dilli aş yer, katı dilli yumruk.)

49-Divan: *Tikmeginçe önmes, tilemeginçe bulmas.* (II, 21)

(Dikilmeyince bitmez, dilemeyince bulunmaz.)

Uygur: *Tilesen taparsen, terisen orarsen.* (A. 22)

(İstersen bulursun, ekersen biçersin.)

50-Divan: *Üme kelse, kut kelir.* (I, 92)

(Misafir gelirse, kut gelir.)

Uygur: *Mehmannin riski özi bilen.* (S. 71)

(Misafirin rızkı kendisi ile (gelir).)

51-Divan: *Yalnguk oğlu yokadür, edgü atı kalır.* (III, 384)

(İnsanoğlu yok olur, iyi adı kalır.)

Uygur: *Yolvasnin terisi kalar, ademin eti* (S. 49)

(Kaplanın derisi kalır, insanın adı)

52-Divan: *Yalksa yeme yağ edgü, küyse yeme kün edgü.* (III, 435)

(İnsan bıksa da yağ iyi, yansa da güneş iyi.)

Uygur: *Köydersimu kün yahşi.* (HZ. 113)

(Yaksa da güneş iyi.)

53-Divan: *Yaş ot küymes, yalawar ölmes.* (III, 47)

(Yaş ot yanmaz, elçi ölmez.)

Uygur: *Elçiğe ölüm yok.* (UR. 78)

(Elçiye ölüm yok.)

54-Divan: *Yazın katıglansa kışın sewnür.* (III, 159)

Uygur: *Yazda sayga yatkannin, kışda uni kar bolidu.* (K. 300)

(Yazın gölgede yatanın, kışın unu kar olur.)

55-Divan: *Yılan kendü egrisin bilmes, te-we boynın egri ter.* (I, 127)

(Yılan kendi eğrisini bilmez, deve boynuna eğri der.)

Uygur: *Yılan özem egri emes, yolum egri deydu.* (S. 58)

(Yılan kendim eğri değil, yolum eğri der.)

56-Divan: *Yogurkanda artuk adak kösülse, üşiyür.* (II, 137)

(Yorganda dışarı ayak uzatılırsa, üşür.)

Uygur: *Yotkanga karap put sun.* (S. 150)

(Yorgana bakıp ayak uzat.)

Görüldüğü gibi yaptığımız araştırmanın sonunda Divanü Ligat'it Türk'deki 260 Atasözünden 56'sının Yeni Uygur Atasözleri arasında bulunduğunu saptadık. Bunlardan bir kısmı (10, 20, 24 v.s.) aynen korunmuşlar, bir kısmı 8, 9,

13 v.s.) ufak tefek bazı değişikliklere uğramışlardır. Öte yandan bir kısmı zamanla kısalmış (12, 19 v.s.), bir kısmı da (25, 36, 39 v.s.) gerek dil ve gerekse edebî sanatlar açısından eskilerine oranla daha geliştirilmişlerdir. Bütün bu değişiklikler tamamiyle normaldir. Bu türden değişikliklere aynı zaman birimi içinde birbirine çok yakın yerlerde derlenen atasözlerinde de her zaman rastlanmaktadır. Biz bu karşılaştırmayı yaparken bazı benzer sözler gözümüzden kaçmış olabilir. Ayrıca Uygur Atasözlerinin daha etraflı dökümü yapıldığında yukarıdaki sayının daha da artacağını sanıyoruz. Yine de aradan geçen 900 yılı aşkın bir zamana rağmen Divan'daki atasözlerinin beşte birinden fazlasının bugün de Uygurlar arasında canlılığını koruması, atasözlerin Türk halk kültürünün ne kadar önemli bir parçası olduğunu ve zaman içinde ne kadar dayanıklı olduğunu gösterir.

Sayın Kaya Türkay, yukarıda sözünü ettiğimiz araştırmasında Divan'daki sözlerden Anadolu'da 26'sının ortak dilde, 7'sinin bölge ağızlarında ve 19'unun da Silifke ağızında olmak üzere toplam 52 tanesinin günümüze kadar geldiğini belirtmektedir. Türkiye Türkçesinde korunan 31 atasözünün Uygurlar arasında unutulduğunu, bunun yanında 21 atasözünün ise hem Doğu Türkistan'da, hem de Anadolu'da ortak olarak kullanıldığını görüyoruz.

Türk dillerinin hepsinde yapılacak araştırmalarla atasözleri ayrıntılı bir şekilde tesbit edilip, bunlar birbirleriyle ve komşu kültürlerin atasözleriyle karşılaştırıldığında 19 özgün Türk atasözleri ortaya çıkacaktır. Buna ek olarak tarihî kaynaklarla yapılacak artzamanlı karşılaştırmalar da bu tesbiti güçlendirecektir.

*

DİPNOTLAR

1- Türkçe: Kilisli Rifat: *Kitab Divan Lûgat at-Türk*. 3 Cilt, İstanbul, 1333-35.

Atalay, B.: *Divanü Lûgat-it-Türk Ter-cümesi*. 3 Cilt, Ankara, 1939-41.

Özbekçe: Mutallibov, S.: *Turkiy Soz-lar Devoni*. 3 Cilt, Taşkent, 1960-63.

İngilizce: Dankoff, R.-Kelly, J.: *Compendium of the Turkic Dialects*. I. Cilt, Harvard University Press, 1982.

Uygurca: *Türki Tiller Divanı*. 1. Cilt, Ürümçi, 1981.

2- Bu konudaki araştırmaların sayısı çok fazla olduğu için ayrıntılı kaynakça vermiyoruz. Toplu makaleler için bakınız: *Sovetskaya Turkologiya* No:1, (1972), *Türk Dili* (Ekim 1972), *Bilimsel Bildiriler* 1972, s. 379-496.

3- Brockelmann, C.: "Altturkestanische Volksweisheit" *Ostasiatische Zeitschrift*, (1920) s. 50-73.

Necib Asım: *Divan-ı Lûgat-it-Türk'den Mehuz Eski Savlar*. İstanbul, 1340.

Birtek, F.: *En Eski Türk Savları*. Ankara, 1944.

Oy, A.: *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*. İstanbul, 1972 s. 122-154.

4- Caferoğlu, A.: "Orhon Abidelerinde A-talarsözü", *Halk Bilgisi Haberleri*, Yıl:1, Sayı: 3 (1930) s.43-46.

Krueger, J.R.: "The Earliest Turkic Poem", *JAOS.*, c. 82/4 (1967) s. 557.

5- Arat, R. R.: *Eski Türk Şiiri*. Ankara 1965. s. 272-275.

6- Gülensoy, T.: "Kutadgu Bilig'de Hik-metler", *Türk Kültürü*, Sayı: 98 (Aralık 1970)

7- Hommel, F.: "Zu den alttürkischen Sprichwörtern", *Asia Major Proband* (Hirth Anniversary Volume) (1923) s. 182-193.

Dankoff, R.: "Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period", *JAOS.*, c. 101/1 (1981) s. 87-95.

8- Türkay, K.: "Kaşgarlı'dan Günümüze Gelen Atasözleri", *TDAYB.* (1980-81) s.39-42.

9- Hemrayev, M. K.: *Uygur Makal ve Temsilliri; Uygur ve Rus Tillirida Rusça*

UYGURCA'YI ETÜD ETMENİN ÖNEMİ

Dr. Charles F. Carlson

[Bu tebliğ, Doğu Türkistan Vakfınca 6-8 Nisan 1988 tarihinde

İstanbul Atatürk Kültür Merkezinde düzenlenen

1. MİLLETLERARASI DOĞU TÜRKİSTAN KÜLTÜR VE TARİH SEMİNERİNE

sahibi tarafından sunulmuştur.]

Dr. Mehmet Saray ve Doğu Türkistan konferansının organizasyon komitesi mensuplarının, benden bu konferansa "Uygurca'nın Etüd Edilmesinin Önemi" konusunda bir dokümanı vermeme istemesinden büyük bir onur duymaktayım. Zira bildiğiniz gibi Uygurca benim, kişisel olarak birçokları ile yakın ilgili bulunduğum Türkçe ailesinin diğer dilleri arasında, tarihî olarak çok önemli ve seçkin bir yer işgal etmektedir. Bir Dili asıl yönleriyle, onu konuşan halk ile, tarihi, nüfus istatistikleri ve edebiyatı ile birarada kaynaştırmadan o dil hakkında konuşmayı imkansız addetmekteyim. İşte bunun içindir ki Uygurca konusunda bu dokümanımda bütün bunlar hakkında teker teker bir nebze bilgi vermeyi uygun görüyorum.

Uygur ismiyle ilk olarak İndiana Üniversitesi Türkoloji bölümünde karşılaştım, ancak 1979 yılında Radio Liberty teşkilatında çalışmaya başlayınca kadar Uygurca'nın hakiki mahiyetini anlayabilmiş değildim. Radio Liberty' de çok geçmeden uluslarının çok seçkin temsilcileri olarak kabul ettiğim, dürüstlüklerine bilgilerine ve birlik duygularına saygı duymayı öğrendiğim üç Uygur ile tanıştım. Bunlar sadece benim iş arkadaşlarım olarak kalmayıp benim öğretmenlerim ve aynı zamanda dostlarım olmuşlardır. Ancak maalesef bunlardan biri vakitsiz olarak aramızdan ayrılmış, diğer ikisi ise bugün bu salonda bulunmaktadır. Bir suali ortaya atarak sözlerime başlamak istiyorum: Uygurca'yı etüd etmek neden önemlidir? Bu dokümanımda nüfus, tarih dil ve edebiyat bakımından bu Dilin neden önemli olduğunu anlatmaya çalışacağım, gerçi bu disiplinler arasında önemli derecede

birbirine taşma olduğu kabul edilecektir.

Uygurca'yı etüd etmek için en geçerli sebep, ana dili olarak Uygurca'yı konuşanlar da dahil olmak üzere dünyanın Uygur nüfusunun büyüklüğüdür. 1979 Sovyet nüfus sayımlarına göre Sovyetler Birliğinde toplam olarak 210.212 Uygur bulunmaktadır. Bu toplam rakam içinde Sovyetler Birliği'nde yaşayan 147.943 Kazak ve Kırgızistan'da yaşayan 29.817 nüfus da bulunmaktadır. Geri kalanları Özbekistan'da (burada genellikle Özbekler tarafından asimile edilmişlerdir) Türkmenistan ve Tacikistan'da yaşamaktadırlar. Total Sovyet rakamı aynı zamanda Doğu Türkistan'dan 1959 ve 1966 da göçetmiş oldukları söylenen 60.000 Uygur'u da içine almaktadır. Kazakistan'daki Uygurların % 95.7 si yerli lisan olarak (ana Dili olarak) Uygurca'yı konuşmaktadır, bunda da Kazak veya Rus dillerinin bu toplum üzerinde dil bakımından çok az bir asimilasyonu olmuştur neticesi çıkarılabilir. Bazı tahminlere göre daha şimdiden (1979 Sovyet nüfus sayımından beri) veya 2000 yılına kadar sadece Sovyetler Birliği'nde 250.000 civarında Uygur nüfus olacaktır.

Çin'de yaşamakta olan Uygurların toplam nüfusu 6 milyon civarındadır. (Bu nüfusun % 75 kadarı Doğu Türkistan'da bulunmaktadır.) Suudi Arabistan'da 50.000 Uygur, Türkiye'de 25.000, Afganistan'da takriben 50 aile, Pakistan'da 30 aile oturmakta ve Avrupa ve Amerika'da da dağınık gruplar mevcut bulunmaktadır. Bu bakımdan dünyadaki toplam Uygur nüfusu 6.325.000 civarındadır. Nüfus büyüklüğü itibariyle Uygurlar toplam nüfusu 6.556.000 olan Ka-

zaklar, 6.317.000 olan Tatarlar ile aynı seviyede gelmekte ve Sovyetlerdeki Azerbaycan nüfusunu (5.477.000) ise geçmektedir. Sovyetler Birliği'nde yaşayan ve Türkçe dilini konuşan ve Uygurların toplam nüfusunu geçen tek toplum Özbeklerdir (12.456.000). Böylece toplam nüfus itibariyle Uygurlar Türkçe konuşan dünyada, Anadolu Türkleri ve Sovyet Özbek ve Sovyet Kazaklarından sonra dördüncü sırada gelmektedir.

Neden Uygurca'yı etüd etmek gereklidir konusunda tarihî sebebe gelecekte olursak, şunu kuvvetle iddia edebiliriz ki ister eski isterse yeni ve modern Uygurca olsun, Uygur dili Çin tarihini ve özellikle Doğu Türkistan tarihini anlayabilmek için bir anahtar niteliğindedir. Zira bu dili konuşanlar tarihte, dünyanın bu bölgesinin şekillenmesinde o bölgede yaşamış olan diğer herhangi bir toplumdaki çok daha fazla olmak üzere etkili olmuşlardır.

Uygurların etnik menşeleri oldukça karışıktır. Bu bakımdan ben sadece Doğu Türkistan'ın tarihinde Uygur Dilinin ne kadar önemli bir rol oynadığını göstermek açısından sadece birkaç tarihi örnek vermekle yetineceğim.

840 yılında Kırgızlar, 744 yılından beri mevcut olan ve altın devrini yaşadığı 759 ile 789 yılları arasında Çin Türkistanı olarak kabul edilen bütün bölgeyi içine alan topraklarda yaşamış olan Moğolistan steplerindeki eski Uygur İmparatorluğu'nu devirmişlerdir. Bu dönemde bu krallığın Uygur halkı Çin İmparatoru ile dostça ilişkilerini devam ettirmiş ve Çin işlerinde önemli bir rol oynamıştır. Yine bu dönemdedir ki Uygurlar Manichaeism'den (Allah ve şeytana inanan bir mezhep) ayrılmış ve RÜNİC ( ) sistem yazışım geçmişlerdir.

Moğol steplerinden sürülen Uygurlar iki krallık kurmuşlardır, bunlardan birisi Çin Türkistan'ın da 847'de kurulan ve dört asır kadar devam ederek 1270'e kadar ayakta kalan Kuça Krallığıdır. Diğeri ise 84'de Çin hudutları içinde kurulan ve 1031'e kadar devam eden Kansu krallığıdır. (Bu sonuncusu modern Sarı Uygur'ların atalarını teşkil etmektedir). Kuça Uygur Krallığı bugün dahi muhafaza edilebilen duvar resimlerinin ve birçok dillerde yazılmış olan elyazmalarının da

tanıklık ettiği şekilde büyük tarihî başarılar elde etmişlerdir. Uygur yönetimi altındaki Kuça'da elliden fazla Budist tapınağı, kütüphaneler ve hatta fakirler için refah programları mevcuttur. Kuça Krallığı'nın, ortaçağ Merkezî Avrasya bölgesindekiyle mukayese edilmeyecek derecede bir yaşam standardında olduğunu Profesör Denis Sinor "Inner Asia" adlı eserinde yazmaktadır.

Budizm, Hristiyanlık ve Manichaeism Uygurlar üzerinde önemli etkiler yapmıştır. Fakat bugünkü Uygurlar gibi, Kuça Uygurları da kendi ulusal miraslarını veya kendi milli kültürlerini hiçbir zaman unutmamışlardır. Bunlar Moğolistan'da kullandıkları Runic yazılarını, daha pratik olan Sogdian yazısından adapte edilen (ursive yazısı ile değiştirmişler fakat dillerini muhafaza etmişlerdir.) Çin Türkistan'ının Türkleştirilmesinde Uygurlar önemli bir faktör olarak rol oynamıştır.

Kharakhanit Karluklar, Kaşgar'ın etrafında Uygurların batısındaki böygeyi daha önce fethetmişlerdi ve Kaşgar çok geçmeden Doğu Türkistan'ın merkezi durumuna girmiştir. XI. ve XII. asırlarda Kharakhanidler hakimiyeti altındadır ki Uygur Edebiyat Dili gelişmiştir. Aslında Uygur Edebiyat dili'nin tarihinde bir Kharakhanid - Uygur döneminden bahsedilebilir. Kharakhanid döneminde Bu dil edebiyat diliydi, öyle bir dil ki, Uygurca ile yakından ilgili ve o dile istinat etmekteydi ve o dönemde yazılı abideler dili olarak hizmet vermiştir. Moğollar gelinceye kadar Türklerin üstünlüğü devam etmiş, Moğollar geldikten sonra da o zamana kadar Kharakhanidler idaresindeki Batı Çin Türkistan'ı ile Uygurlar tarafından idare edilen Doğu Çin Türkistan'ı bölümlerinin her ikisi de 1227 ile 1260 arasında Moğol İmparatorluğu'nun birer parçası olmuşlardır.

Uygurlar Moğollar'a kendi kültürel miraslarının çoğunu aktarmışlardır. Bunlardan belki de en önemlisi Uygur yazısının kullanılmasıydı. Bu yazı Moğollar tarafından binemsenmiş ve hala bugün de kullanılmaktadır. Uygurlar aynı zamanda Moğol yönetiminin şekillenmesinde de yardımcı olmuşlardır.

Daha sonra Çağatay'ın .... çizgisinde (1260-1347) Moğollar hızla Türkleştiril-

miştir. Kharahanid, Khawarezmian ve Uygur Edebiyat Dilinin devamı olarak Çağatay Dili gelişmiştir. Çağatay Dili, bildiğiniz gibi, daha sonra Orta Asya'daki Türklerin ve Altınordu'nun Edebiyat Dili olmuştur. 1334 de bölge tamamen Müslümanlaştırılmıştır. Budizm ise sadece Sarı Uygurların yaşadığı Çin içindeki Kansu bölgesine münhasır kalmıştır.

XV. asırda Timur'un ölümünden sonra bölge, İslamî bakımdan İran'a yakın olan dini liderler Hocaların korunmasında birtakım küçük devletlere ayrılmıştır. Bu dönemde yeni Uygur Diline pek çok Farsça-Arapça kelimelerin girdiği görülmektedir. 1680 de batı Moğol Kalmukları bölgeyi istila etmiş 1759 da ise Çinli Manchular Kalmukları bölgeden sürmüşlerdir. Uygurca yeniden edebiyat Dili olmuş ve eski yazılı Uygurca'nın etkisinde olarak gelişmiştir. O sırada eski Uygurca Kansu'da ve Pekin'de hala kullanılmaktaydı. Bu sırada çok taibidir ki Uygurca'ya Çince kelimeler de girmiştir. İşte bu sıralardadır ki Uygurca artık önemini kaybetmeye başlamış ve bu dil konusunda artık başka hiçbir şey işitilmemiştir.

Uygurların en yoğun oldukları bölge Doğu Türkistan'dı, orada pekçok değişik orijinli kişiler ve toplumlar bir araya gelmişlerdi (örneğin Moğollar, acemler, Türk asıllı toplumlar) ve zamanla vahalar etrafında birbirlerine karışmış olan halklardan oluşan bazı belirgin toplumlar ortaya çıkmışlardır. Bunlar daha sonra buldukları yere göre isimler aldılar örnek olarak Kaşgar'dan olanlara Kaşkalık ( ) Turfan'dan olanlara Turpanlık ( ) gibi Bu elemanlar Türkçe konuşmaktaydılar ancak lehçeleri bölgeden bölgeye değişmekteydi.

1882'de İli Vadisi'ndeki Tarancılar Kazakistan ve Özbekistan'da yerleşmek üzere Rusya'ya göçettiler.

1921 de Rusya'da yaşayan Doğu Türkistanlılardan bir heyet ile Doğu Türkistan'dan bir heyet Taşkent'te bir araya geldiler ve 1921'e kadar kesin bir adla anılmayan Uygurlar için tarihî Uygur adını benimsemeye karar verdiler.

Profesör Sinor "Inner Asia" (İ Asya) adlı eserinde "Türk asıllı milletler arasında Uygurların uygarlığı seviyesine ulaşabilmiş olan başka bir millet mevcut

değildir. Görünüşe hitabeden (visual) sanatlar alanında geleneksel Türk kaynaklı olmayan eserlerine devam ettiler ve onu çok yüksek bir standartta muhafaza edebildiler. Kullandıkları yazı ise gerek doğuda gerekse batıda yaygın bir kabul gördü. Uygurlar hiç şühpe yok ki Orta Avrasya tarihinin en parlak bölümlerini yazmışlardır." demektedir.

Yeni Uygur edebiyat Dilinin gelişmesine böylece kısa bir şekilde tarihî ana hatları ile temas ettiğimize göre, şimdi de bu konuda kısaca şiveler arasındaki ilişkiden ve edebiyat Dilinden bahsetmek istiyorum. Halen hem Sovyetler Birliğindeki Uygurlar'a hizmet eden hem de Doğu Türkistan'ın 1949 yılında edebiyat dili olan yeni yazılı edebiyat Dili, yaşan lehçelere istinat eder. Ancak hem imlâ hem de terminoloji bakımından değişik dillerin hakim olduğu bir çevre içinde bulunduğundan, Doğu Türkistan'ın Uygur Dili ile Sovyetler Birliğindeki Uygurca arasında bazı farklar mevcuttur.

Profesör Pritsak, Uygurca'dan bahseden Philologiae Turcae Fundamenta adlı makalesinde, ekseriyetle Doğu Türkçesi veya Türki olarak bilinen Uygurca'yı iki ana gruba ayırmaktadır: Asıl yeni Uygur lehçeleri ve "Tecrit edilmiş" olarak anılan yeni Uygur lehçeleri. Asıl lehçeler güney ve kuzey lehçeleridir. Güney lehçeleri (ekseriyetle Türkçe veya Türki denilir) ki Doğu Türkistan'da modern edebiyat Dili olarak kullanılmaktadır. Kaşgar, Yarkent Hoten-Karija ( ) ve Aksu lehçeleridir. Doğu Türkistan'ın kuzey lehçeleri Kuça - Turfan - Ham ve Tarancı lehçeleridir. Hatırlayacaksınız ki Tarancılardan çok sayıda kişilerden oluşan gruplar XIX. asrın ikinci yarısında İli vadisindeki anavatanlarında Rusya Türkistanı'na göç etmişlerdir. Tarancılardan bir grup Fergane vadisine göç etmişler ve dilleri de yavaş yavaş Özbekleşmiştir. İli vadisinden diğer bir grup Tarancı, halihazır Kazakistan bölgesindeki Semerechni bölgesinde yerleşmiştir. Semerechni Uygurları kültür ve dillerini muhafazaya muaffak olmuşlar ve şimdi Sovyetler Birliği'nin Uygur edebiyat diline esas teşkil etmektedir dilleri. Uygurca'nın "tecrit edilmiş" denen lehçeleri Otonom Hsün-ha bölgesinin Sa-

lar Lehçesi, Lobnar Lehçesi, Hoten Lehçesi ki, bunların ataları Kalmuklar tarafından harp esiri olarak alınan ve Sarı Uygurlar denilen ve sözcüleri Orta Kansu bölgesinde yaşayan grubun lehçesidir. (Takriben nüfusu 10.000) Genellikle Budist, Lama ve Şaman'dırlar, Genelde Çince konuşan Sarı Uygurlar Kansu Krallığı Uygurları'nın soyundan gelmiş olabilirler.

Uygurlar, Sovyetler Birliği'nde Türkçe konuşan toplumlar içinde eski Sırp Alfabetini (Cyrillic) en son kabul eden toplumdur ve bu yazıyı 1947 yılında kabul etmişlerdir. 1925 yılına kadar Sovyetler Birliğindeki Uygurlar Arapça yazıyı kullanmışlar, 1925 den 1930 yılına kadar, değiştirilmiş bir Arapça alfabe kullanmışlar ve 1930 dan 1947'e kadar da Latince harfleri kullanmışlardır. Rusya'daki Uygurların 1925 ile 1930 yılları arasında kullandıkları değiştirilmiş Arapça yazı Doğu Türkistanlılar tarafından benimsenmiş ve hâlâ da kullanılmaktadır.

Philologiae Turcicae Fundamenta adlı makalesinde Johannes Benzing, Yeni Uygur Dili'ni Özbekçe'nin de ait olduğu grup olarak Doğu Türkesi grubuna dahil etmiştir. Yeni Uygur Dilinin onu diğer Türk dillerinden ayrı kılan ve bu nedenle de dilciler için veya Türkologlar için ilgi çekici kılan özellikler, dil bilimi yönünden sahip olduğu özellikler acaba nelerdir?

Yeni Uygur Dili diğer Türk dillerinden gramer ve kelimeler yönünden sahip olduğu değişik özellikleriyle ayrılır. Bu Dilin fonetik yapısı, özellikle sesli harfler sistemi diğer Türk dillerinden keskin çizgilerle ayrılır. Önce yeni Uygur Dilinin fonolojik bazı özelliklerini inceleyelim.

A. Sesli harfler

1. Yeni Uygur Edebiyat Dilinin (bundan böyle YUED olarak kısaltılacaktır) değişik özelliklerinden biri "i" ile onun ters karşılığı olan (back counterpart) "ı" sesinin karışmasından meydana gelen yüksek ve yuvarlanmayan bir "i" sesinin mevcudiyetidir. Mamafî ters yüksek yuvarlanmamış "ı" sesi Tarancı Lehçesi hariç bütün Uygur lehçelerinde mevcuttur. Göreceğimiz gibi YUED'de böyle bir fonetik karışma durumu bu Dilin gelen fonolojisinde ve gramerinde bir takım önemli emplikasyonlara neden olmak-

tadır.

2. Sesli harflerin geriye doğru yutulması hususu (bir evvelki harfin yutulması) ekseri Türkçe dillerinde mevcut olmayan Yeni Uygur Edebiyat Dili'nin bir özelliğidir. Yeni Uygur Dili hakkında Philologiae Turcicae Fundamenta adlı makalesinde Omeljan Pritsak bu sesli harflerin geriye doğru yutulması olayını iki fonolojik süreç ile açıklamakta ve tanımlamaktadır. Damaklaştırma ve Dudaklaştırma (Palatatalization and Libialization) Damaklaştırma ikinci hecenin yüksek sesli harfleri i/ı baş hecedeki alçak sesli harflerin orta sesli harf "e" ye ses yükselmesine sebep olduğu zaman meydana gelir, bu durum halihazırda Özbekçe'nin Namangan Lehçesi'nde mevcuttur. Örneğin YUED Beşim "Başım" baş+ Birinci tekil şahıs aidiyet eki olan -ım (dikkat ederseniz burada ı ve i nin karışması nedeniyle birinci tekil şahıs aidiyet son eki sadece bir tanedir). Mamafî bu işlem ikisi arasında bitişik bir sessiz harf varsa meydana gelmez.

Örnek: YUED astidin (altından)

Dudaklandırma veya yuvarlama yüksek yuvarlak sesli harfler olan u/ü nün ilk hecenin ara sesli harf veya alçak sesli harfi olan a/ä yı o/ö ye döndürdüğü zaman meydana gelir. Örnek Yued orug (<arug) "zayıf" (lean), ötük (<ätük "çizme".

3. Yeni Uygur Edebiyat Dilinin diğer bir ilginç özelliği alçak sesli harfler a/ä nın vurgusuz hecede i ye ve u/ü ye kısaltılmasıdır (reduction). örnek Yued harvular "araba) (<harba) balılar "çocuk) (<bala) (=balılar)

4. Yenu Uygur Edebiyat Dilinin belki de en ilgi çekici özelliği sesli harf uyumu (harmony). Dudaksal uyuşum kuralları Yeni Uygurca'da devam ederken örneğin: Yued (süt-lük), söz-üm (söz-üm), boldum (ben idim) damaksal uyumuş kaideleri Yeni Uygurca'da bozulmuştur (boreken). Böylece daha önce de bahsettiğim gibi, geri yuvarlanmayan (unrounded) sesli harf ı, öndeki i harfiyle karışır. Yued taş-nin "taşın", işçılara (iş "iş") "işçilere".

Damaksal uyuşum ayrıca dak ekinden de kaynaklanarak bozulur ve sadece bu formda görülür. Örnek Yued 'gardak ag' "kardan beyaz". Uygur edebiyat Dilinde ı

ve i nin karışımı genetik, akkusatif ve ablatif son eklerle sadece bir şekilde sonuçlanır. Örnek olarak köznin "göçünün", söz-ni "kelimeyi" (akkusatif) közünden "gözünden) (ablatif).

Tarancı Lehçesi'nde bu son eklerin dudaksal formları şöyle görülür: Tar. gosnun "atın". Damaksal sesli harf uyuşumu kaidelerinin bozulması aynı şekilde aidiyet (posesif) son eklerde de vardır.

Tekil birinci şahıs - im ~ um ~ üm
- in ~ un ~ ün

5. Lehçelerde sesli harflerin ikinci zorunlu uzatması r veya f ve g harflerinin kaybolması ile olur. Bu işlem Uygur edebiyat Dilinde yoktur Örnek: Kas, tüt<tört "dört", Turf. Börak < böğür "böbrekler".

B. Sessiz Harfler

1. Uygur edebiyat Dilinde ve aynı zamanda lehçelerde palato-alveolar fricative (?) z harfi ı, i, u ve ü sesli harflerinden evvel geldiği bazı kelimelerde y haline döner.

Örnek: YUED ve Kas. zil (<yıl) "yıl", Yued zürak "yürek"

2. Sessiz harflerin yutulması Uygur Dilinde yan yana gelen sessiz harflerde olur. Örnek, tam yutulma, Yaz-sa>yassa "yazarsa", kısmî yutulma, tas-ga, ilerdeki harfin yutulması, ot-ga, ot-tin "ateşten", gerideki harfin yutulması Tayga>tagga "dağa"

3. Bazı muayyen fonetik şartlarda kelimenin yapısında yeni Uygurca'da bazı işlemlerin yapıldığına rastlanır.

a. Sessiz harfin değişmesi. Örnek kitap~kitivi "kitabı" ayag ayayım "ayağım"

b. Kısalma. Örnek mana bu>mabu "Bu burada", mana-yu>mayu "Bu burada"

c. Sessiz harf Sessiz harf ilavesi (arttırması) Örnek kino (r)j "Filmi"

d. Son harfi kaldırma. Örnek bar mu?>bamu? "mi dir?"

4. Edebiyat Uygur Dilinde ve lehçelerde yabancı f harfi p olur Örnek: YUED parğ (<Ar. Farg), Kaş. pilere (<Ar. fikr) "fikir, düşünce"

Yabancı t ve d harfleri ekseriyetle ortadan kalkar.

Örnek: Kaş. dos (<Pers. dost)

Şimdi yeni Uygur Edebiyat Dili'nin onu dilci veya Türkologlarca ilgi gösterilen bir dil yapan morfolojik özelliklerinden bazılarını kısaca tartışalım. Genellikle diğer birbirine yakın dillerde de doğru olduğu gibi bazı Türkçe dilleri arasında da morfolojik farklılıklar çok fazla değildir. Fakat yine de burada Uygur Dilinde mevcut gibi görülen bazı farklılıklara işaret etmek ilginç olabilir.

II. Morfolojik özellikler

A. Uygurca'nın özelliklerinden biri de ikinci şahıs çoğul şahıs zamiri olarak diğer lisanlarda kullanılan siz kelimesinin daha ziyade kibarca tekil hitaplarda kullanılmasıdır. İkinci şahıs çoğul zamiri olarak silar (sizler) kelimesi siz zamirinin yerini tamamen almıştır. Silar kelimesinin sizler olması gerekirken silar olması dilde yakın zamanlarda yapılan kasıtlıma olarak kabul edilebilir.

B. Uygurca'da dur (dır) kelimesi ekseriyetle söylenmez.

Örnek: u hagigata işcan giz "o hakikaten çalışkan bir kızdır"

C. Edebiyat Uygur Dilinde bar "var" kelimesi dur "dır" kelimesiyle kuvvetlendirilir.

Örnek: Bağda yol bar dur "Bahçede bir yol vardır"

D. Uygurca kelimeler hem tekil hem de çoğul anlam ifade eder.

Örnek: goy (koyun ve koyunlar, hem tekil hem çoğul), adam (adam ve adamlar)

E. Uygur edebiyat Dilinde soru edatı mu ikinci şahıs tekil ve çoğulda isim ile yüklem eki arasına konur.

Örnek: San muallimmusan? "Sen öğretmen misin? Siz muallimmusiz? "kibar şekliyle sen muallim misin?"

F. Kırgız ve Özbek Dilinde de olduğu gibi yeni Uygur Dilinde fiilin çoğul anlamı için müşarık fiili kök kullanılır.

Örnek: el-is-ar "alacaklar"
el-is-du "aldılar"

(geriye doğru yutma olarak baştaki a (al-in e ye dönüştüğüne dikkat edin)

G. Yardımcı fiil a (<ar-) "olmak" Sovyet edebiyat Dilinde örnek ve bağımsız olarak geçmiş zamanda (edim, vs.) gayrimuayyende (emisman, vs) ve zamanı belirtilmeyen geçmiş zamanda (preterite)

(ekenman, vs.) olarak kullanılır. Doğu Türkistan Yeni Uygur Dilinde bu yardımcı fiil kendi başını (bağımsız olarak) kullanılmaz fakat çeşitli dolaşık, "haber dile" goy "koyma" gibi kullanılır.

H. Yeni Uygurca'da iki olumsuzluk edatını da içeren bir dilek kipi sistemi vardır. Yag "hayır" ve yok "yok" (yüklem)

Örnek: Yag, menin boş vaktim yog
"hayır, benim boş vaktim yok"

I. Uygurca'da tamamen kendine has şiddetlendirme etadı serisi mevcuttur: ğu (yu), la, mu, magul.

Örnek: Yued (Yeni Uygur Edebiyat Dili) san katmakçı edingü "nihayet, demek ki gitmek istiyorsun", bügünla (bugün de) Yeni Uygur Dili ile diğer Türkçe dilleri arasındaki belki de en bariz linguistik farklılık kelimeler bakımındandır.

III. Kelime (Lugat) Özellikleri:

Yeni Uygur Dilinin kelime hazinesi diğer Türk dillerinde yer almayan, tamamen Uygurca olan pek çok kelime ile kullanılmayan kelimeleri içerir. Aşağıdaki kelimeler bunlara birer örnek teşkil edebilir.: Saysa "şimdi", sayğı "eski" angıza "sonra", zig "pekçok" xoyma "çok", tadan "kandırmak dolandırıcı", sıza "sonra", udul "doğruca", "düz".

Uygur kelime hazinesinin bir özelliği, büyük kısmına diğer Türkçe dillerinde rastlanamayan Çince'den gelmiş kelimenin fazlalığıdır. Ancak bunlardan bazılarına Kazak ve Kırgız dillerinde rastlanabilir. Aslında Uygurca'ya girmiş Çince ve Moğolca kelimeler budile en erken zamanlarda girmiştir. Kırgız Dili Uygurca'yı etkileyen ve o dile kelime veren ilk Türk Dili olmuştur.

Dinsel edebiyatın intikal döneminde Uygurca'ya girmiş Sogdian ve Sankritçe kelimeler de mevcuttur. Daha sonra Uygur Dilinde Karluk Oğuz ve az sayıda Kıpçak kelimeleri de benimsenmiştir.

Uygurların Doğu Türkistan'a yerleşmesi ve Müslümanlığın kabul edilmesinden sonra Uygur Diline birçok Farsça ve Arapça kelimeler girmiştir. 19 ncü asrın başlarında da bu dile bazı Rusça kelimeler girmiştir. Nihayet Uygur Dili'nde, bütün Uygur lehçelerinde kullanılan kelimeler de vardır. Asırlar boyunca Uygur Dilini

konuşanların, diğer dilleri konuşanlarla birçok yakın teması sonucu olarak Uygur Dili kelime hazinesinin hemen yarısı diğer dillerden alınmış kelimelerden oluşur. Çeşitli dönemlerde Uygur Dili üzerinde araştırmalarını göz önüne aldığımızda bize Uygur Dili hakkında ilk bilgileri veren Kaşgarlı Mahmut olmuştur. Onun yazdığı Divanı Lugati't Türk Uygur Dili kelime hazinesinin aynısı olmuştur. Daha sonra XIV. asırda ve daha sonra yazılmış gramer ve sözlükler, bir dereceye kadar Uygur fonolojisini gramerini ve yok-abülerini aksettirmektedir. Müslüman teolojisini aksettiren Arapça ve Uygurca yazılmış olanları ile Budist ve Mannichean orijinli ve Uygurca'ya Cince'den, Tibet Dilinden ve Sogdian Dilinden tercüme edilmiş olanlar da dahil olmak üzere bugüne kadar muhafaza edilmiş olan abidelerin hepsi bu dönemlerin Uygurca Dili hakkında bizlere çok önemli bilgiler sağlamaktadırlar. Uygur Dili hakkında ilk çalışmalar, 1806 yılında bir kelimeler listesi hazırlamış olan J. V. Klaproth, ve 1832-1913 arasında yaşamış olan Macar asıllı bilim adamı ve seyyah Armin Vambery tarafından yapılmıştır. Uygur Dilinin incelenmesine son zamanlarda önemli katkılarda bulunmuş olanlar arasında Uygur Dilinin fonolojisi üzerinde çalışan ve çeşitli Uygur lehçelerini konuşan özellikle Kaşgar ve Yarkent'li Uygurlardan sağladığı bir fonetik transkripsiyonu bastıran Gunner Jarring, herbirinin Kuzey Uygur lehçelerini incelediği Wilhelm Radloff, Le Cog ve Karl Menges, dahaziyade Sarı Uygurların lehçelerini inceleyen S. E. Malov, ikisinin de Uygur Dili fonolojisi üzerinde çalıştığı Willy Bang ve Baskakov gibi bilim adamlarını sayabiliriz. Anemarie von Gabain ise Kuça Uygur Krallığı üzerinde araştırmalar yapmıştır.

Türk bilim adamları tarafından da Uygur Diline pek çok önemli katkılarda bulunulmuştur. Bunlardan ilk önce bahsetmemiz gereken biri, eski Uygur Dili hakkında önemli bör sözlük hazırlayan ve Türkiyede Fulbright öğrencisiyken kendisiyle tanışmak onuruna eriştiğim Profesör Dr. Ahmet Caferoğlu'dur. Uygur Dili etüdlerini alanında diğer önemli Türk bilim adamlarından biri, kendisi ile katıldığı birçok PIAG konferanslarında karşılaş-

tığım ve en büyük Türkologlardan biri olarak kabul ettiğim Emil Esin, Profesör Muharrem Ergin, Süheyl Ünver, Gülçin Candaroğlu ve Raşid Ahmet Arat gibi bilim adamları sayabileceğizden ancak birkaç tanesidir. Ve nihayet Uygur Dili hakkında bilgi sahibi olmak, asırlarca önce Uygurca veya onunla ilgili olan dillerde yazılmış bu güzel ve çok derin edebiyatı anlayabilmek için gereklidir. Uygur Dilinde yazılmış edebi eserler bize Uygurların Moğol steplerinde yaşadığı dinenden ve Kuça Krallığının Karahanidlere ve Çağataylar zamanına kadar ulaştığı var olduğu dönemlerden ulaşmaktadır. Orijinalinde 1069 da Arapça harflerle yazılmış olan Kutatgu Bilik (Uygur yazısıyla bir kopyası da mevcuttur) ve Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı Divanı Lugati't Türk, 1072 ve 1077 arasında yazılmış olan Arapça-Türkçe sözlük Karahanidler döneminin önemli edebiyat eserleri arasındadır. Son zamanlarda Radio Liberty de bizi ziyaret eden Doğu Türkistandan edebiyat öğretim üyesi ve yazar Profesör Zondun Sabir, yukarıda da adı geçen iki eserin şimdi modern Uygurca'ya tercüme edilmiş olduğunu haber vermiştir. XIII. ve XIX. asırlar arasında Çağaday döneminde verilmiş olan edebiyat eserleri de Uygur edebiyatında önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönem XV. asırda yaşamış birçok ünlü şairi içine alır ki bunlardan en ünlüsü 1440 ile 1501 arasında yaşayan ve şiirlerinin kulliyatı 84.000 mısra tutan Ali Şir Nevai'dir. XVII. asırda Uygur Edebiyatının en tanınmış siması, ilk hakiki Uygur yazarı olarak kabul edilen Nizari'dir. Nizari bütün çalışmalarını zamanının gerçeklerini tanımlamaya adanmıştır. XIX. asırda yaşamış olan Mollaxahir ve Mollabilal, Uygurların Çinlilerle olan mücadelelerini anlatan eserler ve tarihî bakımdan ilgi çeken eserler vermişlerdir. Bu her iki şair de Uygurların ananevi lirik aşk şiirlerinin sınırları aşabilmişler ve aynı zamanda Uygurların çeşitli hakimiyetlere karşı olan mücadelelerini dile getirmişlerdir.

Yirminci asır başlarındaki temsilci ise Turfan'dan gelmiş olan ve eserlerini daha ziyade 1920'lerde vermiş olan Doğu Türkistan'lı Uygur lirik şairi olan Abdülhalik Uygur'dur. 1921 de Uygur

(A. Uygur) "Man Uygurum" adlı eserini yazmış ve bu eserinde Uygur halkının maruz kaldığı siyasi baskıyı dile getirmiştir. 1940 larda Uygur şairi Muttalip zamanının gerçeklerini ve aşk ve nefreti tasvir eden eserler vermiştir. Muttalip 23 yaşında öldürülmüştür. Yine 1940 larda iyi bilinen iki edebiyatçı Zunun Kadiri ve Sayfidin Azizi, drama ve lirik yazmaya başlamışlardır. Bunlar, eserlerinin tesvir ettiği gerçekler, karakter tasvirleri ve halk Dili tabirlerini kullanmalarıyla tanınmışlardır, 1940'ların özellikle önemli olan iki siması Doğu Türkistanlı politikacı Saypidin ve Burhan Xahidi'dir ki, her ikisi de tarihî konulu dramlar yazmışlardır.

Zondun Zahir'in Doğu Türkistan'ın Uygur Edebiyat Tarihi'nde altın devri olarak tanımladığı ve yazarlara yaratmaları için daha fazla özgürlük tanıdığı ve zaman türünün daha fazla önem kazandığı zamanımıza gelince Doğu Türkistanlı Uygur yazarlardan temsilciler olarak Kayyum Turdi, Zordun Sabir, Abdurrahim (Abdurriyim) Ötkur ve daha genç yazarlardan olan Mamat Bagrax, ahtam Can Ömer ve Kasım Siddik gibilerden bahsedebiliriz. Uygurca yazılmış edebiyat eserleri ile ilgili olarak Sovyetler Birliği'nde de Uygurca yazılmış kitap ve broşürlerden bahsetmemiz gerekmektedir. Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Rus alfabesi ile basılan Komünizm tuğı ve Arapça alfabe ile basılan Bizdin Vatan adlı olanların başlıcalarını teşkil ettiği gazeteler çıkarılmaktadır. Bildiğim kadarıyla Rusya'da Uygurca basılan dergi veya süreli basılan yayınlar yoktur. 1958 yılında Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Uygurca öğretilen bazı okullar mevcuttu ancak Özbekistan veya Kırgızistan Cumhuriyetlerinde böyle okullar yoktur. Son zamanlardaki duruma ait bilgiler de mevcut değildir. Bu ülkelerin dini durumlarıyla ilgili şunu söylemeliyim ki Uygurlar Sunni Müslümanlardandır. ve Müslüman olarak bütün tarihleri boyunca son derece dine bağlı kalmışlardır. Orta Asya'daki bütün Müslümanlar gibi Uygurlar da tarikatların kuvvetle etkisinde kalmışlardır. Bu etki özellikle Timur çağında XIV., XV. ve XVI. asırda derviş düzeni özellikle Nakşibendi'lik çok büyük desteğe sahip

olmuştur.

Sözlerime son vermeden önce bir zamanlar tanıdığım bir Uygur şairinden söz etmeden geçemeyeceğim. Benim yalnız iş arkadaşım değil fakat aynı zamanda dostumdur. Uygur halkına ve doğduğu vatanına ait çok güzel şiirler yazmıştır. Bu şiirlerden bir tanesini size okuyayım.

Ulus bolup kütkenimiz-mengülük bir tan
Unn için bizde avaz ve bizde ahan.

Tuğ katergen bi atanın öz evladi biz,
Bu tuğ yüksek, anda pütük biznin
atımız.

Yaratılıp ölmegenimiz, yaşaymız ebed
Şanıımız ve başrağımız gebetmu gebet ...

Selam elge, saygü elge, ihtiram elge
Tendeki can, her tamçe gan atalgan elge.

*

BİBLİYOGRAFYA

Akademiya nauk SSSR. Yazyki naradov SSSR, Moskova 1966

Akner, Şirin. Sovyetler Birliği'nin Müslüman Halkları, Londra 1983

Alptekin Erkin. Uygur Türkleri, İstanbul

Alptekin Erkin. "Uygurlar", Müslüman Azınlık İyleri enstitüsü Dergisi Sayı 8:2, Temmuz 1987

Alptekin İsa Yusuf. Doğu Türkistan için, İstanbul 1985

Bennigsen, Alexandre and Wimbush, S. Enders. Sovyetler İmparatorluğu'nun Müslümanları, Kılavuz, Londra 1985

Caferoğlu, Ahmet Türk Dili Tarihi, İstanbul 1958

Comrie, Bernard. Sovyetler Birliği'nin Dilleri, Cambridgde 1981 Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden 1959

Le Coq, albert von. Çin Türkistanı'nın gömülü hazineleri, Oxford 1985

Menges, Karl H. Türk Dilleri ve Halkları, Wiesbaden 1968

Nadzhip, E. N. Modern Uygurca, Moskova 1971

Poppe, Nicholas. Altay Dillerine

Giriş Wiesbaden 1965

Sabir Zordun Überblick Über die moderne Uygurische literatur" Radio Liberty de verilmiş konferans 1987

Sinor Denis. Ç Asya, Bloomington, 1969

Weekes, Ricard V. Müslüman Halkları, Londra 1984.

***

42. sayfanın devamıdır.

Kasımî hükümetinden kurtulması lazımdı. Rusların da yardımıyla Ahmet Can Kasımî ve dört arkadaşını görüşmelerde bulunmak için Kominist Kuvvetleri Çin'e davet ettiler. Bir kaç gün sonra uçak düştü diyerek yanmış olan cesetleri İli'ye getirildi. Halkı aldatmak için büyük merasimle gömüp anısına bir mezar yaptırıldı. Bu vaziyet karşısında Ahmet Can Kasımî'nin onun bunun adamı olmadığı, bazı konularda yanlış dahi olsa millete hizmet ettiği için düşmanlarımız tarafından şehit edildiği anlaşılmaktadır. Hürmetle anarım.

Dipnotlar

1- Abdulkerim Maksut: Yurt oğlu "Şincang" (Doğu Türkistan) Yaşlar Neşriyatı Ürümçi 1985. 109-121 s.

2- Nimşehit: Yürek Sözi. "Şincang" (Doğu Türkistan) Milletler Neşriyatı Sayfa 124-128.

3- Hasan Oraltay: Hürriyet Uğruna Doğu Türkistan Kazak Türkleri. İzmir 1961. Sayfa 97

4- Ahmet Can Kasımî döneminde Doğu Türkistan'daki Çin nüfusu 300 bin civarında iken şimdi onmilyon'dan fazla imiş

5-Şekür Turan: Ahmet Can Kasımî: Meydan Dergisi İstanbul 1982 Haziran sayfa 48-50.

*

*Tarihi Roman**Satuk Buğra Han ve Seyfettin Azizi'**Yazan: Hekimi*

Doğu Türkistan'da çağımız edebiyatının en büyük hacimli tarihi romanı "Satuk Buğra Han" 1987 yılının Eylül ayında Pekin'de neşredildi. Bundan önce Doğu Türkistanda neşredilen milli tarihimize ait romanlar yurt dışına kesinlikle çıkarılmadığı gibi, belli bir kesime münhasır kalıyor ve bazıları dağıtıldıktan sonra toplatılıyordu. Seyfeddin Azizi'nin bu romanı ise diğerlerinin aksine 13000 adet basılıp, yurt dışındaki Uygur Türklerinin toplu halde yaşadığı memleketlere de gönderilmektedir. Romanın yazarı Seyfeddin Azizi yakın zamana kadar Doğu Türkistandaki Mao dönemi komünist hakimiyetinin bir numaralı adamı olup şimdi Pekinde ikâmet ettirilen bir sürgündür. Ona 1960'lı yıllarda Doğu Türkistan milliyetçileri "Çin Yardakcısı" ismini takmışlardı.

Satuk Buğra Han romanının Doğu Türkistanda neşredilmesi fevkalade önemle karşılandı.

Mustevliler Doğu Türkistanın geçmişteki şerefli yerini, kurduğu büyük devletleri yarattığı, üstün medeniyetleri red edip, "Sığıntı ulusların tarihi", "Uygurlar bu rayonda devlet kurmadı" gibi düzmece tezlerle geçmişimizi inkara çalışıyordu. Satuk Buğra Han romanında müstevlilerin o tezleri çürütüldüğü gibi, Doğu Türkistanlıların geçmişteki medeniyetleri, kurduğu büyük devletler ve nihayet halk önderi, şanlı Uygur tarihinin unutulmaz siması Satuk Buğra Han ve zamanındaki parlak hadiseler anlatılıyordu. Roman bu yönü ile halkımızın tarihine, kültürüne hizmet ettiği gibi incinen milli gururunu da onarması bakımından ayrıca önem taşımaktadır.

Fakat bu romanı Seyfeddin Azizi gibi birinin yazmış olması herkeste bir şaşkınlık yaratmıştır. Çünkü Seyfeddin Azizi'nin bir zamanlar Mao'un kanlı

kırbacını halkımızın başında oynatmış olduğu unutulmuş değildir. O Seyfeddin Azizi ki bir zamanlar "Şarki Türkistan Türk Yurdu. Uygurlar Türktür" diyenlere "Pann Türkist, Yerli Milliyetçi" gibi suçlamalarla hapislerde çürüttüğü, öldürdüğü bilenen hakikatlardandır. Diğer taraftan "Çin Kültür Devrimi" icraatında Doğu Türkistan'ın manevi ve maddi kültürün vurulan büyük darbenin icraatçılarının başında gene Seyfeddin Azizi'nin bulunduğu tüm Doğu Türkistanlılarca bilinmektedir. Ayrıca "Yerli milliyetçilere karşı Kampanye" de ölüm cezasına çarptırılan Doğu Türkistan milliyetçilerinin ölüm fermanındaki imza ve mühürü henüz kurumuş değildir. Şimdi Doğu Türkistan Türklerinin Uluğ Hakanı Satuk Buğra Han ve onun kurduğu Karahanlı devletini konu alan bu romanı biz muhaciretteki Doğu Türkistanlıları derin düşüncelere sevk etmektedir. Bilindiği gibi Mao'un dörtlü çetesiyle aynı zamanda mevkiiyinden indirilen Seyfeddin, geçmişte Çinlilerin Doğu Türkistan'ı Çinileştirme planına yaptığı hizmetlerinden ötürü pişmanlık duyduğuna dair söylentiler çıkmıştır. Bundan sonra Seyfeddin Aman Nisa Han isimli bir tarihi roman yazdı. Satuk Buğra Han romanı da ikinci eseridir. Yazar romanının uzun önsözünde Uygurların tarihine değinerek, Uygurların Türk ve Doğu Türkistanın da tarihi devirlerden beri Türk yurdu olduğunu yazmaktadır. Bu görüşünü pekiştirmek için gereken belgeleri Çin kaynaklarından bulamadığı için batı kaynaklarına el atarak Bartold'un Uygurların Türk olduğuna dair yazdıklarını delil olarak almıştır. Ayrıca Uygurların mazideki üstün kültür ve içtimayî durumlarına değinilirken 300 sene devam eden Doğu Türkistandaki Uygur devletinden altın devir diye bahis etmektedir. Yazar bu devletin tarihi, dili, edebiyatı, sanatı ve

folklorunu kendine özgü uslubiyle çok iyi işlemiştir. Ayrıca Yusuf Has Hacıp'ten aktarılan Türklere devlet idaresi, ictimâf adalet gibi mefhumları da işlemiş olan yazar Uygur Türkçesinin özellikleri üzerinde durmuştur. Sırası geldikçe Uygurların eski dönemine ait kelimeleri kullandığı görülmektedir. Mesala Bilgi (İlim) adım (Kadem) okul (mektep) öğretmen (Okutkucu) çavuş gibi kelimeleri gösterebiliriz.

Seyfeddin Azizi, romanı tarihi gerçeklere sadık kalarak yazdığını öne sürmekte ise de kendisinin materyalist görüşü atayış düşüncesini sergilemekten geri kalmamıştır. Bu görüş ve düşünceye göre kaleme aldığı eserinde İslâm dinini ikinci plana itmiştir. Mesela Satuk Buğra Han'ın İslâm dinini kabul edişi, İslâm dininin devletin resmi dini oluşunu, tüm dünya tarihçileri Türk birliğinin meydana gelişinde büyük bir hadise olarak kabul ederken, (1) Seyfeddin Azizi bu olayı küçük bir hadise gibi göstermiştir. Gene "Abulnasır Samanı Satuk Buğra'nın bir din rehberi olmakla beraber, belki siyasi danışmanı seviyesinde idi. Abulnasır Samanı'nın oğlu Abdulfattah Satuk Buğra'nın tüm savaşlarında güvendiği bir komutanı idi. O'na gösterdiği kahramanlığına karşılık Aptekin Gazi ünvanını veren Musa Buğra Han zamanında Başbalık yakınlarında şehit olan bu kahramanın Türbesi şimdi Nen-Sen'de olup, civar halkı "Alpa Hocam Mezarı" demektedir. (2) Lakin Seyfeddin romanında Abulnasır Samanı'yi bir casus olarak ele alıp Satuk Buğra'ya *suyukast* edenler sırasına sokmaya çalışmaktadır. Aptekin'i ise ayrı bir tepe sokarak onu Batur Tağa'nın oğlu Satuk'un Sadık dostu, ünlü komutan olarak göstermektedir.

Seyfeddin azizi romanı özetlerken "Ümit dalgaları" isimli manzume ile bitirmektedir. Bunun da Satuk Buğra Han'ın yüce gayesi, bu gayeye erişme arzusunu gelecekteki evlatlarına bağlayarak aşağıdaki manzumeyi yazmaktadır.

Aslı

*Belki pellige yetmey kalsımu kabrem
Menzildin menzilge basıdu nevrem
Ecdadı izliri kalgan yol bilen
Yetküsi pellige tümen ming çevrem*

*Adem u ahıri bir uçum toprak
Kettimu e belki kelmeydu bırak
Şu uçum topraktın ünır kızılgül
Veya ki şum buya veya ki yantuk*

Cumhuriyet Türkçesi

*Yücelere erişemese de mezarım -
Menzilden menzile erişir torunum -
Ecdadımdan kalan iziyle -
Yetişir arkamdan binlerce torunoğullarım*

*Sonunda bir avuç toprak -
Giderse bir daha gelmiyor ancak -
Bu bir avuç toprakta biter kızıl güller -
Veyaki dikenler, diğer otlar.*

Doğu Türkistanda kısmen de olsa, bazı ıslahatlar ve yumuşamalar görülmektedir. Özellikle bu değişiklik edebiyat alanında kendini göstermektedir. Bu "Satuk Buğra Han" romanı bu değişikliğin bir halkasıdır. Bu tarihi romanı okuduktan sonra aklımıza şu sorular gelebilir. (Bunu muhaciretteki yurttaşlarımda da hissetmekteyim) Bu roman Çin *mustemlikcilerinin* Doğu Türkistan'da yürüttüğü eritme siyasetinin perdelerinin birimidir.

Bunun cevabını inşaallah zaman gösterecektir.

DİPNOT:

- (1) - İslam Ansiklopedisi 6. Cilt Karahanlılar
(2) - M. E. Buğra: *Şarkı Türkistan Tarihi*
Sayfa 183/

AHMET CAN KASIMİ

Yazan:

A. Şekür Turan

Doğu Türkistan'ın yakın tarihinde fikir ve şahsiyeti en çok tartışılan liderlerden biri Ahmet Can Kasımî'dir. Ahmet Can Kasımî'yi beğenmeyenler onun Rusya'da eğitilip orada yetiştirilmiş biri olduğunu öne sürerek, onu komünistlik ve hatta vatan hainliğine varacak kadar ağır suçlamalarda bulunmuşlardır. Sevenler ve fikirlerini beğenenler ise onun bir Doğu Türkistan milliyetçisi olduğunu ileri sürüp yaptıklarını haklı göstermek suretiyle onu öven yazılar ve destanlar yazmaktadırlar(1). Öldürülmesi üzerine de Türkistan'ın meşhur şairlerinden Nimşehit bir mersiye yazmıştır (2). Bundan da anlaşılıyor ki Ahmet Can Kasımî, Doğu Türkistan'ın yakın tarihinde şu veya bu şekilde yeri olan, unutulması mümkün olmayan bir şahsiyettir. Bu halile de tarihin vereceği hükmü beklemektedir.

Ahmet Can Kasımî kimdir? Bu sorunun cevabını verebilmek için onun faaliyetlerinden ve bilinen yönü ile fikir yapısından bahis etmek gerekir. Bu da Doğu Türkistan'da meydana gelen 1944 ayaklanmasıyla başlar. Bilindiği gibi bu

ayaklanma, Doğu Türkistanlıların Çinlilerden çektikleri ağır zulüm ve bunun neticesi olan nefret ve gazabının bir sonucu olarak Ali Han Töre ve arkadaşları tarafından başlatılmıştır. Sonradan Başta Ahmet Can Kasımî olmak üzere Rusya'da okumuş kişilerin karışması veya karıştırılmasıyla başka boyutlar kazanmıştır. Gene de değişen boyutlarına rağmen bu bir millî mücadele ve kurtuluş savaşıdır. Karşısında nüfus kalabalığı ve buna dayanan gücüyle Doğu Türkistan Türk'ünü geri bırakıp sömüren, ezen, hor gören Çin Gomintang kuvveti vardı. Bu kuvvetle mücadele edebilmek için silah lazımdı. Bunu nereden bulacaklardı? Doğu Türkistan coğrafi konumu itibariyle yardım edebilecek hiç bir devletle doğrudan doğruya hem (sınırdas) hudut değildir. Uzak komşu olan bazı devletler de Doğu Türkistan'a, kendi çıkarları öyle gerektiği için yardım etmiyorlardı. Silah yok, silah alacak imkan yok deyip yatmak mı lazımdı? Ahmet Can Kasımî ve ekibi az da olsa bir umut ışığı gördüğü veya gösterdiği için Ruslardan temin ettiği silahlarla Çinlilerle çarpışmıştır. Bu çarpışmanın bir bölümü olan Nıkı Şavaşı'nda Gani Batur'un gösterdiği kahramanlıklarına destanlar düzülmüş, romanlar yazılmıştır. Bu Batur'lar gibi nice kahramanlar eline silah geçince yenilmez sanılan Çin zorbalının anasından emdiği sütü burnundan getirip, binlercesinin canını cehenneme yollamışlardır. Bu yiğitler sayesinde kısa zamanda üç vilayet (İli, Altay, Çöğçek) Çin istilasından kurtarılarak İli'yi başkent yapıp "Şarki Türkistan Cumhuriyeti" kurulmuştur. Bu Cumhuriyet Ayyıldız'lı bayrağıyla, Anayasasıyla çağdaş bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Bu savaşlara iştirak edip yararlık gösterenleri ayyıldızlı madalyalarla

onurlandırılmıştır. (3)

Üç vilayette cerayan eden bu savaşlar "Altışehir" dediğimiz Doğu Türkistan'ın güney vilayetlerine de sirayet etmiştir. Münevver Hoca (Bozkurt) önceliğindeki askerler Aksu Vilayeti'ni Çin'lilerden kurtarıp kısa da olsa halkı hürriyete kavuşturmuştur. Bu ve buna benzer olaylar Çinlileri korkutmuş, o dönemde Çin'de mecburen sürekli ikamet etmekte olan Mehmet Emin Buğra - Mesut Sabiri ve İsa Yusuf Alptekin Bey'lerin Doğu Türkistan'a girmelerine isteyerek veya istemeyerek müsaade edilmiştir. Bazı vergiler hafifletilmiş, ayrıca İli'de çıkarılıp çeşitli yollarla dağıtılan neşriyatlar sayesinde 1936 senesinden beri söylenilmeyen "Şarki Türkistan", ismi de açık şekilde söylenmiş ve yazılmıştır. Şark-î Türkistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin bu faaliyetleri ve zaferlerinden tedirgin olan ve kendi bölgesine sıçramasından korkan Ruslar bunları Çin hükümetiyle anlaşmaya zorlamıştır. 1946 senesinde Çinlilerle İli Hükümeti 11 maddelik bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmada Doğu Türkistan Türk'üne ileriye dönük azımsanmayacak haklar tanınıyordu. anlaşmanın üçüncü maddesinde Doğu Türkistan'ın yönetiminde Türkler çoğunlukta olacak, hükümet 15'i Türk 10'u Çinliden oluşacak deniliyordu. Bu anlaşmaya Çan Key Şek Hükümeti imza attığı halde icra işinde zorluklar çıkarıyor, kaçamak yollar arayıp vakit kazanıyordu.

Ahmet Can Kasımî anlaşma gereği İli Hükümeti'ni temsilen Ürünçi'ye gelmiş, yeni kurulan hükümette Genel Vali Yardımcılığını yüklenmişti. Aynı zamanda adı geçen anlaşmayı yürürlüğe koyabilmek için Çin Hükümeti'yle çetin bir müzakereye girişmişti. Ahmet Can Kasımî ve grubu ne olursa olsun Çinlilerden kurtulalım düşüncesiyle Ruslarla iyi geçinmek, becerebilirlerse Çinlilerden ayrılıp Sovyetler Birliği'ne bağlı "Uyguristan Cumhuriyeti" kurmak için taraftar oluşturuyordu. O zaman çoğunluğa ters düşen bu fikirlerini savunurken "Çinliler nüfusça kalabalık, yeri dar, teknik yönden geri, Doğu Türkistan'a Çin göçü başlarsa eriyip gideriz. Ruslar nüfusça fazla olmadığı ve uzak olduğu için bizi eritemez, yok edemez" diyordu.(4) Bu ve

buna benzer fikirlerini kapalı salonlarda göğsüne taktıkları ayyıldızlı madalyaları sallayarak heyecanla anlattıklarından birine şahit olmuştur.(5) Bu görüşü paylaşmayanlardan başta meşhur Osman Batur olmak üzere Muhiddin Hacı (Kanat) ve Münevver Hoca (Bozkurt) grubu bunlardan ayrıldı. Ahmet Can Kasımî'nin bu fikri Doğu Türkistan Türkü dinine son derece bağlı olup komünist ve Rus isminden cin çarpmış gibi kaçırdı. Bir de işin diğer yönü vardı. O da Ruslar bunları destekleyeceğiz diye Çinlilerle savaşı göze alacak mıydı? Bu konular o zamanın aydınlarının konuştuğu, tartıştığı mevzulardandı.

Çinliler, Doğu Türkistan Türkünün Ruslara olan güvensizliklerinden düşmanlığından çok faydalandılar. Bu grubu yalnız bırakmak için bazı dinî vecibeleri yerine getirmediğini bahane ederek, bunları komünistlik, kafirlikle suçlayan adamlar bulup, halkın gözünden düşürdüler. Hassas bölgelere kendi çıkarı için Çinlilere hizmet edecek az okumuş (yarı aydın) kişileri bulup, yetkisiz valiliklere, kaymakamlıklara atayarak halkın gözünü boyadılar. Ahmet Can Kasımî'nin fikrine meyilli sandığı yüzlerce kişiyi kukla valiler ve kaymakamlar eliyle yakalattırıp, hapsettiler. İçlerinden bazıları akıl almaz işkence ile öldürüldü. Bu öldürülenler arasında Şair Lütfullah Mutallib'in acıklı ölümü destanlara konu olmuştur. Böyle kurnazlıkla halkın gözünden düşürülen, yalnız bırakılan İli Hükümeti, gücünü kaybetti. Bu durumdan yararlanan Çan Key Şek Hükümeti anlaşmayı bozup attıkları imzaları inkâr etti. Ayrıca, 1947 senesinde Ruslara karşı Çinlileri tercih eden Rus düşmanı olarak tanınan Mesut Sabiri Bey'i Genel Vali tayin etti. Böylece Ahmet Can Kasımî tutunamayıp, kurtarmış olduğu üç vilayetin merkezi olan İli'ye gitti, geride kalan taraftarları işten atıldı, döğüldü.

Ahmet Can Kasımî çeşitli yorumlara yol açan fikirleriyle de olsa Çin ve Rusların işine gelmemiştir. 1949 senesinin sonlarında Komünist Kuvvetler Çin'e tam hakim olunca Doğu Türkistan'a doğru ilerlediler. Kurtarılan üç vilayete gireceklerdi. Buna mani olacak Ahmet Can

Uygur Nasturi Hristiyanlığı hakkında düşünceler.:

Prof. Dr. Mehlika A. Kaşgarlı

Bu bildiri

*Doğu Türkistan Vakfı tarafından Atatürk Kültür Merkezinde
6-8 Nisan 1988 Günlerinde tertiplenen
I. Milletlerarası Doğu Türkistan Kültür ve Tarih Seminerinde
yazarı tarafından Türkçe olarak sunulmuştur.*

BİLDİRİ:

Türkistan sözcüğü, Türklerin ülkesi, vatanları anlamına gelir.

Türklerin ülkesini, vatanlarını simgeleyen bu geniş coğrafi yöre, orta ve kuzey Asya'nın 35 ilâ 50 enleminde bulunur. Devâsa dağlar, erişilmez yüksek ovalarla çevrili bir havza görünümünü arzeder.

Türkistan terimi Bizans literatürüne "Türkis" olarak geçmiştir.

Fragmenta Historici Graeci Minores'ten (1) öğrendiğimize göre, Menandro Protector, Theophanos gibi yazarlar Türklerin yaşadıkları yöreyi Türkiye olarak zikretmektedirler.

Batı Türkleri kaganlarından "Chaganus Magnus despota Septem gentium et Septem mundi climatum" olarak söz eden Theophylacte Simocatta da Türkistanı Turchia olarak adlandırır.

Marco Polo Seyahatnâmesinde (2) ise, Anadolu Turcomania, Türkistan ise "Gran Turchia" terimleriyle zikredilir.

Yörenin coğrafi özellikleri yüzyıllar boyunca Asya'nın doğusu, Hindistan, İran ve Avrupa arasında bir birleşim noktası durumunda olmasını sağlamıştır.

Milâttan 1000 yıl önce başlıca kervan yolu Türkistan'dan geçerek ünlü "İpek Yolu" kervanları Roma İmparatorluğuna ve dolayısıyla Batıya, İpek kumaşlar, işlemeli desenli tekstil ürünleri, işlenmiş kıymetli taşlar, zarif kokular, inciler ve baharat getiriyor. Aynı yoldan aksi istimatte cam metal kesilmiş kristal gibi eşyaları Türkistan'a taşıyordu.

İpek yolu kervanları doğal olarak yalnız ticaret ürünleri sevketmedi. Aynı zamanda çeşitli kültür faktörleri, bu dünyadan ötekine geçiyordu.

Güzergah boyunca elçiler, tacirler, misyonerler özellikle nasturi Hristiyan

misyoner rahipler Orta Doğu'dan Mave-
rannehir'den bugün Sovyetlerin Semire-
kia dedikleri aslında Türk ülkesi olan Yiti-
su yöresine ulaşarak, daha sonra Çin'e
geçiyordu.

İslam kaynaklarının naklettiğine göre (3). Doğu Türkistan'da birçok Hristiyan kilisesi bulunduğu gibi Işık Köl dolaylarında dahi Hristiyan mabetlerine rastlanıyordu. 742 tarihinde Yitisu'da diğer Türk toplumlarının saldırılarıyla çöktü. Hakimiyet Uygurlarla, Karluklara geçti.

840 yılında Kırgızlar Uygurların hakimiyetine son verdiler. Bu saldırıda yenilgiye uğrayan Uygur Türkleri Yitisu'nun en doğusuna Kansu dolaylarına yerleştiler. IX. yüzyıldanberi yerleşmiş oldukları bu topraklarda iki politik kuruluş oluşturdular. Bunların en önemlisi Başkenti Beşbâlık olup, bugünkü Urumçinin yakınında, Thienshan'ın kuzeyinde olandır. Bu Uygur Devleti XIII. yüzyılda Moğol istilasına kadar yaşamıştır. Tarımın kuzeyinden ve güneyinden İpek yolunun iki kolu geçiyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi çeşitli ticaret ürününün yanısıra kültür akımları da karşılıklı Doğu'dan Batı'ya, Batı'dan Doğu'ya bu yolla erişebilmiştir

Bu sürede Uygur medeniyeti hayret verici bir gelişme göstermiştir. 762 yılında resmi din olarak Manikeizm'i kabul etmişlerdi. Savaş fikri, savaş kuralları yerini inanç düşüncelerine bıraktı. Karabalgasun yazıtında belirtildiği gibi:

"Bu ülke ki evvelce kan kokuları, vahşi töreleriyle ünlüydü ... Bu ülke artık sebze yetiştirilen bir topraktır. Kişilerin öldürüldüğü bu ülkede artık iyilik yapmak öğretiliyor." (4)

Yerleştikleri yörenin yerli Budist törelerine saygı göstermişler hatta plastik sa-

natlarda budist kültüründen esinlenmekle kalmamış, bu yüksek kültür mirasını en mükemmel bir şekilde devam ettirmişlerdir.

Budizm, Maniksizm ile birlikte, semavî dinler ve bunların arasında Nasturî Hristiyanlığı, Uygurlara erişmiş, gelişmiş ve örgütlenmiştir.

Hristiyanlık tarihinde Doğu Hristiyanlığı VI. yüzyılda belirir. Bu tarikat ve mezhepler, evrensel nitelikte olduğunu iddia eden Vatikan Katolik Apostolik, Romen Kilisesi ile Bizans Ortodoksi'sine karşı çıkmışlardır.

VI. yüzyıla kadar Hristiyan Klisesi birlik arzeder. Batı ve Doğu Roma İmparatorluğunda, Hristiyanlık İmparatorluğun idari taksimatı üzerine örgütlenmiştir. Şöyle ki; Batı Roma İmparatorluğu Başkenti Roma'da "URBS", Roma Patrikliği bulunmaktaydı. Doğu Roma İmparatorluğunda Antakya, İskenderiye, Kudüs ve İstanbul Patriklikleri mevcuttu.

İstanbul Patrikliği diğer Patrikliklerden daha sonra kurulmuş olmasına rağmen İstanbul'un İmparatorluğun ikinci başkenti olması nedeniyle Roma Patrikliğinden bazı haklar ve imtiyazlar elde etmiştir.

VI. yüzyıldan itibaren doğuda klisenin çeşitli heretik eğilimler içinde bulunması keyfiyeti yüzyıl kadar süren teolojik tartışmalar sonucu olmuştur.

Bu tartışma, hatta çatışmaların kökeni Hz. İsa'nın Peder, Oğul ve Kutsal Ruh dolayısıyla kişiliğinde simgelediği (Telsis) üç tabiatın kaynağını Hz. İsa'nın üç tabiatı konusunda Doğu Hristiyanlığın Batı Roma Klisesi ve Bizans Ortodoksisinden daha gerçekçi daha güven verici niteliktedir.

385 tarihinde yapılan İznik Konsili (Nicee) gerçek Tanrı ve gerçek insan olarak Hz. İsa'yı Pederden olan ve Meryem'den doğan tek oğul olarak nitelemiştir. Bu bakımdan Hz. Meryem'i Theotokos yani "Tanrı'nın Anası" olarak görmüştür.

Ancak İznik Konsilinden sonra kabul edilen Telsis Yasası beklenen sonucu vermemiştir. Bu nedenle de yeni tür Hristiyan Herezileri belirlemeye başlamıştır.

Bu heretik akımların en önemlilerinden biri İstanbul Patriği Nestorius'un sa-

vunduğu Kristolojik akımdır.

İstanbul Patriği Nestorius Hz. İsa'da iki tabiat bulunduğunu bu iki tabiatın insan ve Tanrı olarak kesinlikle birbirinden ayrı olduğunu savunmuştur. Bu iki bağımsız tabiat birbiriyle karıştırılmayacaktır. Bu itibarla Hz. Meryem'e Allah'ın anası yani Theotokos denilemeyeceğini, ancak Christokos yani Hz. İsa'nın anası niteliği ve ünvanı verilebileceğini iddia etmiştir.

Nestorius'un tezi 431 Efes Konsiliyle yasak edilmiş Nestorius Mısır'a sürülerek mahkum edilmiştir. Aslında Nestorius ne istiyordu?. Bu soru şu noktada toplanmıştır: Hz. İsa'da iki tabiat mevcuttur. Bunlardan biri insan diğeri Tanrı tabiatıdır. Ancak bu iki tabiat bir tek tabiat halinde tecelli etmez. Yani Hypostatique değildir. Bu tez incelediğimiz VI. ve VII. yüzyıllar için bir devrim niteliğini arzeder. Ancak Nestorius'un iddiaları teoloji konusunda erken ortaçağ'ın karanlık hurafe dehlizlerine dalmış, son derece tutucu ve aynı zamanda da büyücülüğe inanan Doğu Roma Hristiyan İmparatorluğunun çapraşık kültür potasıyla erimiş gitmiştir.

Ancak Nestorius'un hocası Mopsuete'li Teodorun eğitimi altında bulunan Urfa (Edessa) Teoloji okulunda; Nasturîlik gelişme imkânı bulmuştur. Doğu Hristiyan Roma İmparatoru Zenon, 489 tarihinde Urfa Teolojik okulunu kapatınca Nasturîlik İran'a geçmiş ve Sasanî devrinde İran Klisesini oluşturmuştur.

Arap istilası sırasında ve Arap İmparatorluğunun geliştiği ilk yüzyıllarda, resmî Roma Klisesiyle ilişkisini kesen Nasturî Hristiyanlığı Arap fetihleri dolayısıyla Doğu Türkistana, Çin'e ve Hindistan'a yayılmıştır.

Nasturî rahiplerinin Araplara son derece önemli hizmetleri olmuştur. Çünkü Euclide, Ptolomee, Hippocrate, Aristot gibi Yunan filozof ve ilim adamlarının eserlerini Süryanice'den Arapça'ya çevirerek İslâm dünyasına ve kültürüne büyük katkıda bulunmuşlardır.

Katolikos I. Timotee zamanında Nasturî Hristiyanlığı büyük bir misyonerlik hareketine girişmiştir. Mezopotamya'da yaşayan Tayaye Araplarını Hristiyanlaştırmakla kalmamış İpek Yolu üzerinden Orta Asya, Kuzey Asya ve Çin'e kadar

misyonerler yollamıştır.

Ipek Yolu güzergâhı üzerinde bulunan Heftalitler Hristiyanlığı kabul etmiş Semerkant'da Hristiyan olmuş, Doğu Türkistan, Çin, Hindistan'da bu Kristolojik doktrinini kabul etmişlerdir. Doğal olarak Hristiyanlık bu yörelerde azınlık dini olarak kabul olunmuştur.

Nasturi katolikosları arasında bir Uygur Türkü de vardır. Mar Yahballaha adıyla Katolikos makamına çıkan bu Uygur Türkü (1281-1317) Moğol Hakanı Argun tarafından İngiltere Kralı I. Edward ile Fransa Kralı Philippe le Bel nezdinde elçi olarak gönderilmiştir.

Ancak Nasturiliği kabul eden çeşitli toplumlar özellikle Uygur Türkleri bu kristolojik doktrinini aynen kabul etmişler midir?

Türk Uygarlığı tarihte belirlediği süreden günümüze dek uzanan şanlı geçmişinde Semit Kökenli ve Ortadoğu kökenli Semavi dinlerin tümünü denemiştir. Ancak sosyal ve kültürel bünyesine öz metafizik kuşkularına daima sadık kalmıştır. Bu yeni inançları kabullenirken kendi kültür bireylerini korumak amacıyla büyük bir direnç göstermiştir. Hazar Karazminde görüldüğü gibi Uygur Nasturi Hristiyanlığı'nda da Türk toplumunun milli inancı Göktanrıçılığı korunduğu görülür.

Uygur Türklerinin geleneksel ve milli inançları olan göktanrıçılık sistemi, toplum semavi dinleri kabul ederken tamamen kaybolmuş mudur ?

Kültür merkezlerinin bulunduğu kentlerde eski inanç silinmeye yüz tutmuştu. Ancak kentlerin dışında ve çevrelerinde yaşayan halkta ve göçerlerde dipdiri varlığını sürdürmüştür.

Nasturi Hristiyanlığında Hz. İsa'da insan ve Tanrı olarak birbirinden ayrı iki tabiatın bulunması uygurların antik dinlerinde Kök Ten-Gri ile Kaga'nın metafizik ilişkilerini simgeler. Tengri sözcüğü Türklerin Allah'a verdikleri, binen en eski kelimedir. Türk toplumu 2000 yılından beri Hiong-Nu'lardan itibaren bu sözcüğü kullanır. Tengri faktörü Türklerin kabul oldukları inanç sistemlerinin tümünde mevcuttur. Bir yönden göğü, bir yönden Panaltaik köktengri olarak belirir.

Kagan tengri tarafından yeryüzüne

gönderilmiştir. Kagan Tengrinin oğludur. İnanç ve töre konusunda uygurların devamı olarak niteliyeceğimiz Moğolların bürokrat sınıfı (bakşi) uygur türküydü. Moğollar ikinci Türk alfabesi olan Uygur alfabesini de benimsemişlerdir. Hulâgu'nun Fransa Kralı Saint Louis'e yolladığı mektupta Tanrı oğlu olan Atamız Cengiz Han'a Tanrı seslendi: .. denilmektedir.

Kagan kutsaldır. Göğe aittir. Uygurlar Tariyat yazıtında sürekli "Tengrim kanım" (Kutsal Hanım) demektedirler.

Kagan canlı bir Tanrıdır. Kudretini ve ebediyetini Mengü Tengriden alır.

Kagan'lar Tengriye benzer, ondan gelirler. O'nun tarafından Kagan ilân edilmişlerdir.

Nasturi Hristiyanlığındaki Peder Faktörü kök Tanrıçılıkta "Tengri" faktörüyle eşittir.

Hz. İsa'nın Pederin oğlu olması Tanrı ile Kagan ilişkilerini simgeler.

Hz. İsa'da insan ve Tanrı olarak birbirlerinden ayrı iki tabiatın bulunması da Tanrı ile kutsal olan Kaganın ilişkilerini vurgular.

Kutsal kudreti haiz olan Kagan bu kozmik ahenk devam ettikçe yeryüzünde yeterlidir. Tengri dünya işlerine müdahale etmek. Hristiyanlıkta da Peder aktif bir tanrı değildir. Nadiren adı geçer. Aradaki fark Türklerde Göktanrının milli bir tanrı olmasıdır.

Tanrı bütün insanların Allah'ıdır, bütün evrene hükmeder. Dört cihetteki düşmanları bile himayesine alır. Ancak onları da yeryüzünde temsilcisi hatta oğlu olan Kagana tabi oldukları sürece korur. Hristiyanların günlük duası olan Pater Noster Qui es in Calis (Gökte olan pederimiz) cümlesindeki Peder mefhumu gökte olan Tanrı'ya eşittir. İnsanları yönetmek görevini kendine benzeyen kendinden neşet eden yeryüzüne yolladığı oğluna bırakır. Moğol Hakanı Argun'un Papa IV. Nicoslas'a yolladığı mektupta Türklerin inançlarını kendilerine mal eden Moğolların inanç konusunda ne derece hoş görülüyor olduğunu açıklarken şöyle demektedir: "Mesih'in inancında göğe tapmak gereklidir. Biz de gökte olan Tengri'ye taparız. Bu suretle Hristiyan olanlar Mengü Tengri'nin dinine ve emirlerine karşı gelmez ki, sadece Köktengri'ye dua edilirse

30 . sayfanın devamıdır.

Parallel'leri Bilen. Moskova, 1981. s. 13.
10-Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Uygurların sayısı 1967'de 4.943.000 idi Zikreden: Şilde-Karklınş, R.: "The Uighurs Between China and the USSR", *Canadian Slavonic Papers*, c. XVII/2-3 (1975) s. 342. Normal artışla bu sayının bugün 5-6 milyon civarında olduğu tahmin edilebilir.

11- Yine aynı kaynak (s. 243) 1970'de Sovyetler Birliği'nde yaşayan Uygurların sayısını 173.000 olarak vermektedir.

12- Tarançı XVIII. yüzyılda daha önce oturdukları Doğu Türkistan'daki "Altı şehir" (Kaşgar, Yarkent, Aksu, Hosten, Turfan, Uş) bölgesinden zorla göç ettirilerek İli Havzası'na getirilen Uygurlara verilen addır. Bakınız: Çağatay, S.: *Türk Lehçeleri Örnekleri II*. Ankara, 1972. s. 55.

13-Radloff, W.: *Proben der Volkslitteratur der Nördlichen Türkischen Stämme*, VI. cilt, St. Petersburg, 1886.

14-Kúnos, I.: "Adalékok a jarkendi törörség ismeretéhez" *Keleti Szemle*, c. 6 (1905) s. 284-351.

-Katanov'un derlediği malzeme daha sonra K. Menges tarafından işlenmiş ve iki cilt halinde bastırılmıştır. Atasözleri ikinci bölümde yer almaktadır. Menges, K. H.: *Volkskundliche Texte aus Ost-Turkistan*. Berlin, 1943. (Yazarın adı yazılmamıştır.)

-Le Coq, A. von.: *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan*. Leipzig und Berlin, 1911.

-Jarring, G.: *Materials to the Knowledge of Eastern Turki*. c. I Lund, 1946, c. II Lund, 1948. c. III Lund, 1951, c. IV Lund, 1951.

-Malov, S. E.: *Uygurskiy Yazık; Hamiyskoye Nareçie*. Moskova-Leningrad, 1954.

Uygurskie Nareçiya Sin'taziyana. Moskova, 1961.

Aratan, E. U.: *Kâşgar Ağzından Derlemeler*. Ankara, 1965.

15- Sadvakasov, G.-Kiubirov, Ş.: *Uygur Makal ve Temsilliri*. Alma-Ata, 1978.

Hemrayev, M. K. Bakınız not 9.

16- *Hazirki Zaman Uygur Tili*. Alma-Ata, 1966.

Necib, E. N.: *Uygurskiy Yazık*. Moskova, 1954.

Necib, E. N.: *Uygursko-Russkiy Slovar*. Moskova, 1968.

Skrine, C. P.: *Chinese Central Asia*. Londra, 1926.

Issledovaniya Po Uygurskomu Yazıku. Alma-Ata, 1965

17- Topladığımız bu atasözleri yakında kitap olarak basılacaktır.

18- Pantusov, N. N.: *Materialı k İzuçeniyu Nareçiya Tarançey İliyskogo Okrugı*. Kazan, 1907

Ensari, L. - Hemmi, Z. B. - Hudaykul, B.: *Uygur El Edebiyatından Beyit, Nakkaşuğukla, Makal, Atasözü, Tapışmak, Çöçekle*. Moskova, 1925.

Kadiri, Z. - Rehimi, M.: *Uygur Helk Makal ve Temsilliri*. Ürümçi, 1957.

A. A.: *Uygur Makal ve Temsilliri*. Ürümçi, 1960.

Rehim, M.: *Uygur Helk Makal Temsilliri*. Ürümçi, 1979.

19- Yeni Uygur ve Türk Atasözleri üzerine yaptığımız bir araştırmayı bildiri olarak 1983'de Şikago'da toplanan Uluslararası Sürekli Altayistler Konferansı'nda (PLAC) sunmuştuk, aynı yazı makale olarak *Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi'nde* yakında yayınlanacaktır. Türkçe ve Çuvaşça arasındaki benzer bir karşılaştırma için bakınız: Yüce, N. "Çuvaşça ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Münasebetler", *I. Millî Türkoloji Kongresi* (İstanbul, 6-9 Şubat 1978). Arap ve Azeri atasözlerinin karşılaştırılması için bakınız: Mehemedi, A.: *Arabca-Azerbaycanca Garşılığlı Atalar Sözlere ve Zerbi-Meseller*. Bakı, 1978

KISALTMALAR

A - Aratan, E. U. Bakınız dipnot 14.

H - Hemrayev, M. K. Bakınız dipnot 9

HZ-Hazirki Zaman Uygur Tili. Bakınız dipnot 16.

İ-Issedovaniya Po Uygur-komu Yazıku. Bkz. 16.

K - Kunos, I. Bakınız dipnot -14.

L - Le Coq, A. von. Bakınız dipnot 14.

M- Menges, K. H. Bakınız dipnot 14.

S - Sadvakasov, G. - Kibirov, Ş. Bkz dipnot 15.

Skrine-Skrine, C. P. Bakınız dip no 16.

U - Uygurskiy Yazık. Bakınız dipnot 16

UR -Uygursko-Russkiy Slovar'.Bakınız dipnot 16

.....

INDIA AND EAST TURKISTAN: A NOTE

Prof. Dr.R. N. Rahul Sheel

*Text of the speech delivered by
at the**First International Seminar on the History and Culture of Türkistan**Sponsored by the Eastern Türkistan Trust**Held at the Atatürk Cultural Center, Istanbul on April 6-8,1988*

India and East Turkistan are the ancient lands of the ancient peoples of Asia. They have a tradition of fascinating relations through the ages. In ancient times, there was a great movement of peoples and ideas between India and upper Asia by the way of East Turkistan. The Kushanas, Hunas and others moved to India through East Turkistan. Buddhism spread from India to China, and from China to Korea and Japan, via East Turkistan. Like Sogdia, East Turkistan specially contributed to the development of Buddhism in Central Asia and China. Thus East Turkistan served as a unique link between India and China. Scholarpilgrims from China to India particularly Hsuang Tsang long sojourned, and studied Buddhism, in East Turkistan. Concepts of the Mahayana Buddhism suchn as Bodhisatva and Dharani perhaps first developed in East Turkistan and then travelled from there to India.

Then, as also later, India knew East Turkistan as the upper part of the Uttarkuru, the northern region of India's epic tradition. all lands such as Gilgit, Hunza and Ladakh as well as East Turkistan beyond the Zoji Pass of the Western Himalaya, the great divide between India and Central Asia in those regions formed part of the Uttarkuru.

In the Middle Ages, there were amicable social and cultural relations between India and East Turkistan. In modern times, East Turkistan served as a link of sorts between India and Russia. Direct relations between India and East Turkistan were generally of a commercial and strategic nature. After the British government of India built the Central Asian treaty highway in the 1870 s, there was a con-

siderably flourishing caravan trade between India and East Turkistan. In the waks of the revolution in Russia in 1917, several members of the royal family of Bukhara among others travelled to Ladakh via Kashgar and Yarkand along the Central Asian treaty highway. There is evidence of the presence of their descendants in Himachal Pradesh and Jammu and Kashmir even now.

The Turkicisation of Central Asia had started with the movement of the peoples of Turkic origin from the Mongol steppes and Siberia in the eighth century. All part of Central Asia from the Great Wall of China in the east to the Caspian Sea in the west had become commonly known as Turkistan in the due course of time. And Central Asia and Turkistan had become synonymous terms. Turkistan, which was already one cultural world, became one palitical world in the time of the great Timur in the fourteenth century.

The terms "East Turkistan" and "West Turkistan" are of modern origin. Even the title of the first ever comprehensive book on Central Asia, published in London in 1876 , by the American diplomat Eugene Schuyler, had the title Turkistan. The British were the first, owing naturally to their rivalry with Russia in Central Asia , (to describe East Central Asia as Chinese Cental Asia) Chinese Turkistan and West Central Asia as Russian Central Asia, Russian Turkistan. Had they conquered Afghanistan, they would have perhaps described South Central Asia beyond the Hindu-kush as British Central Asia, British Turkistan. The term "Afghan Turkistan", however, is still in use, Will Central Asia inhabited mostly by the Turks be described as Turkistan ever again?

Except for the period from te seventh to the ninth century, India and East Turkistan have always marched along each other even

45. sayfanın devamıdır.

bu da Hristiyan olmak değil midir?

Verdiğimiz tüm bilgilerin ışığında Uygur Türkleri Nasturi Hristiyanlığını geleneksel ve milli göktanrıcılık inancına benzetmişler ve bu iki inanç doktrinini birbirleriyle karıştırmışlardır. Bu suretle kitle halinde Nasturi Hristiyanlığını kabul etmeleri bu nedenledir.

Kaganın çok defa Zoomorfemlerle ilgili olması: Her ne kadar Hristiyanlıkta Hz. İsa Tanrının oğlu ise de bazı ahvalde hayvan temleriyle simgelenir; Agünus Dei. (Tanrının kuzusu) veya katakomblarda "balık" motifiyle simgelenmesi hayvan dünyasıyla ilişkisini belirtir.

Kozmogoni (tekevvün): Türk toplumu başlangıcı ve sonu olmayan ebedi bir Tanrı'ya inanıyor ve onun mevcut olduğunu biliyordu: (Bengü Taş). Uygur ülkelerinde daha sonra kozmogoni alanında Aywa temasına rastlanır: Kara Tag'ın bir mağarasını su ve çamur basar. Isı ile birlikte çamur kurur. Bu suretle ilk insan yaratılır: Ay Ata kırk yıl sonra yeni bir su baskını olur. Böylelikle Ay ata'nın eşi ay wa yaratılır. Sözüünü ettiğimiz bu tema Adem ile Havva motifinden esinlendiği gerçektir. Ancak Mağara, su, güneş ışığı gibi motifler Uygur altaik motifleridir. Adem ile Havva'nın çamurdan yoğrulmuş olması keyfiyeti ise Judeo-Hristiyan semavi dinlerinin Türk törelerini ne derece etkilediğine bir delil oluşturur.

Verdiğimiz tüm bilgilerin ışığında Uygur Nasturi Hristiyanlığı Toplumun kendine öz geleneksel ve milli inancının derinliğine etkisindedir. Uygur Nasturi Hristiyanlığı bize göre Altay Gök Tanrıcılığının bir tür adaptasyonudur.

*

DİPNOTLAR

(1) Müller IV

(2) Marco Polo: Le devisement du monde.

(3) Mimorsky ABU - Dulaf's second Risala II Kahire 1955

(4) Chavannes et Pelliot un Traite' manichee'n retrouvé en Chine. Journal Asiatique XI.I.1913 ayrı baskı.

47. sayfanın devamıdır.

though the border between them is not as long as that between East Turkistan and Mongolia or that between East Turkistan. Together East Turkistan and Tibet even ousted China from Central Asia then. Later, in the tenth - eleventh centuries, with the decline and desintegration of Tibet as a great power, these once close neighbours set along different paths. There were even border skirmishes between them then. It is, however, necessary for them now to cooperate with each other in matters concerning their political destinies. The geographical location of East Turkistan between China and India is of crucial importance to Tibet especially in the context of the question of its independence from China. East Turkistan is also of great strategic importance to India particularly in the context of the defence and security of its aksai chin-Karakoram border with Central Asia. East Turkistan is really a pivot from all a point of view. What soever it is in the mutual interest of the peoples of india and East Turkistan that they study each others social and political history and institutions and appreciate each other's problems. If India and East Turkistan had always been good neighbours once, why should they be distant neighbours now?

*

KARAHANLI TÜRKÇESİ

Prof. Kemal Eraslan

840 yılında Kırgızların hücumu ile Uygur devleti yıkılınca Uygurların bir kısmı asıl yurtlarını terk ederek, Beşbalık, Turfan ve Hami yörelerine göçtüler. Burada yeni bir hanlık kurup varlıklarını devam ettirdiler. Yeni yurtlarında kendi dil ve kültürlerini koruyan Uygurlar, bu yörelere daha önceden gelip yerleşen diğer Türk boyları üzerinde de müessir oldular. 10. yüzyılda Karahanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar Doğu Türkistan'dan Mâverâünnehr'e kadar uzanan geniş sahalarda birçok Türk kavimleri ortak bir siyasî birlik kuramadan küçük birlikler halinde yaşamaya devam ettiler.

Hâkim unsurunu Karluk ve Uygur Türklerinin oluşturduğu Karahanlılar ise Uygur devletinin yıkılışından sonra Kaşgar ile Karabalğasun bölgesini işgal edip yerleşmişlerdi. 10. yüzyılın başlarında Karahanlılar, çevredeki diğer Türk boylarını da hâkimiyetleri altına alarak 912 yılında yeni bir devlet kurdular. Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın 950 yılında İslâmiyet'i devlet dini olarak kabul etmesiyle de tarihte ilk Müslüman Türk Devleti kurulmuş oldu. 1212 yılına kadar siyasî varlığını devam ettiren Karahanlı Devleti, Doğu Türkistan'dan Mâverâünnehr'e kadar uzanan sahalarda dağınık halde yaşayan Karluk, Uygur, Türkiş, Yağma gibi birçok Türk boylarını da idaresi altına aldı ve onları siyasî bir birlik etrafında birleştirdi. Karahanlılar siyasî bir birlik kurmakla kalmayıp millî bir devlet yapısı ve geleneği de oluşturdular. Ayrıca kendi dillerini de edebî bir dil haline getirmeye muvaffak oldular. Karahanlı dil ve kültürü, doğuda varlığını devam ettiren Uygur Dil ve Kültürü ile batıda yayılan İslam kültürünün tesiri altında oluşup gelişti. Karahanlı edebî dili ve kültürü daha sonra gelişen diğer yazı dilleri ve kültürleri üzerinde de müessir olmuştur.

10.-11. yüzyıllar arasında gelişen ve pek çok önemli edebî mahsuller veren Karahanlı Türkçesini Mahmud Kaşgarî "Hakaniye Türkçesi", Yûsuf Hâs Hâcib ise "Han Tili" şeklinde nitelendirir. Bu tabirler yanında Karahanlı Türkçesi için, Eski Türkçe ile 13. yüzyılda Orta Asya'da gelişen yeni yazı dilleri arasında bir köprü durumunda olmasından dolayı, "Orta Türkçe", İslâm kültürü altında geliştiği için, "İlk İslâmî Devir Türkçesi" ve nihayet 13. yüzyıla kadar Orta Asya Türk dünyasının ortak yazı dili olduğu için de "Müşterek Orta Asya Türkçesi" gibi tabirler de kullanılmıştır. Bununla beraber bu devir Türkçesi için daha ziyade "Karahanlı Türkçesi" tabiri kullanıla

gelmiştir.

Karahanlı Türkçesi'nin en önemli edebî mahsulleri, Balasagun'lu Yûsuf Hâs Hâcib'in 1069 yılında Karahanlı Hükümdarı Tavgaç Buğra Han için yazdığı ve Türk devlet felsefesi ve geleneğini ortaya koyan eseri *Kutadgu Bilig*, Kaşgar'lı Mahmud'un 1073 yılında tamamlayıp Abbasî Halifesine sunduğu ilk Türk diyalektler sözlüğü, kültür hazinesi ve folklor malzemesi *Divanü Lugati't-Türk*'ü, Yüknek'li Edib Ahmed'in dörtlüklerle yazılmış didaktik-Hikemî eseri *Atebetü'l-hakayık*'ı, "Pir-i Türkistan" olarak anılan büyük Türk Süfisi Ahmet Yesevi'nin dinî-ahlakî-tasavvufî hikmetlerini içine alan *Divan-ı Hikmet*'i dir. Bunlara bazı Kur'an tercümesi, tefsir ve fıkıh eserleri de dahil edilebilir. Bu edebî mahsullerde Uygur veya Arab Alfabeti kullanılmıştır. Bazılarında ise çift alfabe kullanılmıştır.

Karahanlı Türkçesinin başlıca dil özellikleri şunlardır.

İmla özellikleri:

Karahanlı metinlerinde Arab imlâsı ile son devir Uygur imlâsı kullanılmıştır. Uygur imlâsında **k, ğ, h** sesleri karışıklık gösterir. Arab imlâsında da ünlülerin yazılışı kaideye dayanmaz. **ñ** sesi **نا** ile, kalın ve ince **s**, **س** ile, **p** sesi **پ** ile, **z** sesi **ز** ile, **v** sesi **و** ile yazılmıştır. Ekler her iki imlâda da genellikle ayrı yazılmıştır.

Ses özellikleri:

Ünlüler: Karahanlı Türkçesinde normal 8 ünlüden başka e ünlüsü ile uzun ünlülerin varlığı görülmektedir.: a, ı, o, u, e, i, ö, ü, e. Bu ünlülerden bilhassa i-e ünlüleri arasında kaymalar görülmektedir. Uzun ünlüler Dîvan'da çift yazılmak suretiyle belirtilmiştir. **اوت** "ateş" gibi. Düzlük - Yuvarlaklık uyumu mevcut değildir: *bult, böri, eşgü* gibi.

Ünsüzler:

Karahanlı Türkçesinde, Eski Türkçe'de de yer alan ünsüzler yanında dikkati çeken bazı yeni ünsüzlerin varlığıdır: **ş** ile gösterilen **Ŷ** ünsüzü, **Z** ile gösterilen **ž** ünsüzü, **h**, **h** (**ç**, **ç**) ve **J** ünsüzleri gibi. Kelime başındaki aslı **T** sesi korunmuştur: *Teg*, *tiken*, *tur*, *tiş* gibi.

Ses hadiseleri:

Karahanlı Türkçesinde görülen başlıca ses hadiseleri

şunlardır:

1. Bazı kelimelerde ikinci hecede veya ikinci hece sonunda bulunan -u sesinin -a,-ü sesinin -e olduğu, yani düzleşmeye uğradığı görülür: töre ≤ törü, orta ≤ ortu, tutaş- ≤ tutuş- gibi.

2. Birçok kelimelerde ünlü yuvarlaklaşması görülür: evür-,amrul-,ev-lüg ,cuvāb, kapug gibi.

3. Bazı kelimelerde büzüşme hadisesi görülür: ikigü≤ikiegü, bilümez ≤ bilü umaz gibi

4. Bazı kelimelerde sıra değişikliği görülür. isig ≤ ıııg, seç-≤ saç-, yörü-≤ yorı-, yeñi ≤ yañı, biçek ≤ bıçak gibi.

5. Vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi: ötrü≤ötürü, bilnür≤bilinür gibi.

6. Ünsüz değişimleri:

çzş değişmesi: çöpik ≥ şöpik

bzv değişmesi: öbke ≥ övke, sub ≥ suv

dzz değişmesi: adakazak, ıd- ≥ ız-

gzh değişmesi: sıgıt≥sıht

kzh değişmesi: kälı≥hālı, yakşı≥yahşı

nzy değişmesi: çagan≥çığay,

kon≥koy

zsz değişmesi: -zun/-zün≥-sun/-sün

7. Ünsüz düşmesi: Bazı kelimelerde g, r, y ünsüzlerinin düştüğü görülür: kulğak>kulak, kırtul>kurtul-, yığla->ığla- gibi.

8. Benzer hece düşmesi: ut<uvut, nerek< ne ke-rek gibi.

9. İkizleme: iki>ikki, otuz>ottuz gibi

10. Göçüşme: yağmur>yamğur, ög-ren->örge-n-gibi.

11. Dudaksızlaşma: Yağuk>yavuk, süglim>süvlin gibi.

Şekil özellikleri

Karahanlı Türkçesinin başlıca şekil özellikleri şunlardır:

Hal ekleri:

Gen. -nūñ/-niñ, -nuñ/nüñ

Akk. -ğ/-g, -nı/ni,-n: -ı/-i (seyrek)

Dat. -ka/-ke, -ga/-ge, -a/-e (seyrek)

Lok. -da/-de, -ta/-te

Abl. -da/-de; -dın/din, -tın/tin; -dan/-den, -tan/-

ten (seyrek)

Ens. -n; -la/-le

Ecv. -ça/-çe

Dir. -ra/-re; -ru/-rü; -r; -garu/-gerü

İyelik Ekleri:

t 1. şahıs: -m

2. şahıs: -ñ

3. şahıs: -i/-i; -sı/-si

ç 1. şahıs: -mız/-miz, -muz/-müz

2. şahıs: -ñız/-ñiz, -ñuz/-ñüz

3. şahıs: -ları/-leri

Fiil çekimi: özellik arzeden fiil çekimleri şunlardır:

1. Şart kipini teşkil eden şekil ve zaman eki -sa/-se olup ikinci tip şahıs ekleriyle çekilmektedir: kılsam, kılsañ, kılsa, kılsağ, kılsañız, kılsalar gibi.

2. Emir kipinde farklılık Eski Türkçe'ye nazaran 3. şahısta görülür. -zun/zün emir eki yanında -şun/-sün; -zu/-zü, -zunı/-züni; -su/-sü, -sunı/-süni; -çu/-çü, -çunı/-çüni şekillerinin ortaya çıkması dikkati çeker. 3. şahıs çoklukta aynı eklerin -lar/-ler ekiyle genilemiş şekilleri kullanılır.

3. Gelecek zaman kipinde -ğay/-gey, -ğa/ge eki yanında -kay/-key, -ka/-ke şekillerinin ve bir ölçüde -taç/teçi ekinin kullanıldığı görülür.

*

Muhacerette Yetişen DOĞU TÜRKİSTANLI BİLİM ADAMLARI

[1]

Profesör Ahmet Rıza Bekin

Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Sinoloji Bölümü Öğretim Üyelerinden Doç. Dr. Ahmet Rıza Bekin geçtiğimiz ay profesör olmuştur. Sayın Prof. Dr. Ahmet Rıza Bekin aynı Fakültenin Sinoloji Bölümü Ana Bilim Dalı Başkanı olarak görevini sürdürmektedir. Doğu Türkistan mücahitlerinden Mehmet Emin Buğra'nın ailesine mensup olması nedeniyle Türkistanlılarca sayılan Ahmet Rıza Bekin 1931 yılında Doğu Türkistan'ın Hoten şehrinde doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Hoten'de bitirmiş Ahmet Rıza Bekin 1946 senesinde eniştesi Mehmet Emin Buğra'nın himayesinde Ürümçi'ye gelerek lise öğrenimini bu şehirde bitirmiş, 1949 senesinin son baharında Doğu Türkistan Mao rejimi tarafından istila edilince Mehmet Emin Buğra'nın kafilesinde Hindistan'a göç etmiş olan Ahmet Rıza 1950 senesinin Aralık ayında Türkiye'ye göçmen olarak gelmiştir. 1955 senesinde Fakültesi Sinoloji bölümünde öğrenime başlamıştır.

1959 yılında Milliyetçi Çin tarafından T. C. Hükümeti adına verilen burstan yararlanarak, Tayvan'a gitmiştir. Orada Chang-Chi Üniversitesi'nin Tarih Bölümünden Haziran 1963'de mezun olan Ahmet Rıza Bekin aynı yılın Ağustos ayında Türkiye'ye dönmüştür.

9.11.1964 senesinde aynı Fakültenin Sinoloji kürsüsüne Asistan olarak göreve başlamıştır. 5.2.1969 yılında doktorasını veren Ahmet Rıza Bekin, 22.11.1974 yılında "Manço Sülalesi Zamanında Müslüman İsyanları" konulu tezi ile Doçent olmuştur. Prof. Dr. Ahmet Rıza Bekin'in basılmış eserleri:

1. "Çin Dili Hakkında Kısa Bilgiler": Filo-

loji İlmî Mecmuası, Özel Sayı Ankara 1970.

2. "Yakup Beg Zamanında Doğu Türkistan'ın Dış ilişkileri" A.Ü.DTC Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, Ankara 1972.

3."Yakup Beg'in Doğu Türkistan'ı Egemeliği Altına Alması" A.Ü. DTC Fakültesi, Doğu Dilleri Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, Ankara 1975

4. "Han Sülalesi Devrinde Çin'in Durumu" A.Ü. DTC Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, Ankara 1979

5."Yakup Beg'den Önce Doğu Türkistan'daki Ayaklanmalar." A.Ü. DTC Fakültesi, Doğu Dilleri Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, Ankara 1981

6. "İpek Yolu" A.Ü. DTC Fakültesi Yayınları 308. Ankara 1981

7."Sultan Abdülhamid'e Sunulan Doğu Türkistan ile İlgili bir Rapor." A.Ü. DTC Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi Cilt 3, Sayı 4, Ankara 1983

8."Yakup Beg Muhammed" Türk Ansiklopedisi Cilt 33, Fasikül 268, Ankara 1984

9. "Pekin Müftüsünden Abdülhamid'e Yazılan Bir Mektup" A.Ü. DTC Fakültesi, Doğu Dilleri Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, Ankara 1985.

10. 1930-1940 Yılları Arasında Doğu Türkistan'da Siyasî Durum. Bu Bildiri; Doğu Türkistan Vakfı'nın düzenlediği Birinci Milletlerarası Türkistan Kültür ve Tar-

rih Semineri'nde sunulmuştur.

Sayın Profesör Dr. Ahmet Rıza Bekin'e bundan sonraki çalışmalarında başarılar dileriz.

A. Şekür TURAN

KOA,CH'ANG (TURFAN)
UYGURLARI

9. yüzyıl ortalarında Ötüken'deki büyük Uygur Hakanlığı'nın dağılmasından sonra Uygurlar'dan bir kısmı batıya göç ederek, bugünkü Doğu Türkistan bölgesine yerleştiler. Burada bir devlet kurdular. Bunlar hem Çin hem batı kaynaklarında oturdukları yer ismine ve hükümdar ünvanlarına göre adlandırılmışlardır. Bu sebeple aynı bölge de pek çok isim karşımıza çıkmaktadır.

856 da müstakil bir devlet olan bu Uygurlar'ın başında Mengli Kagan'ı ve kışlık başkent olarak Kao-Ch'ang (Hochou, Hsi-chou)'ı yazlık başkent olarak da Pei-ting (Beşbalık)'i görüyoruz.

Cengiz Han dönemine kadar Kao-Ch'ang şehri, önemini devam ettirmiştir. Cengiz Devleti ve Çağatay Ulusu zamanında şehrin adı Hochou olarak değişti. Uygurlar'ın Moğallar'a vassal olduğu dönemde Beşbalık şehrinin önem kazandığını görüyoruz. Uygurlar'ın başkenti olduğu sırada 1280 yılında Kubilay tarafından Beşbalık şehrinin sınır bölgesinde askeri bir koloni kurulmuş, 1283'de de Beşbalık'a bir vali tayin edilmiştir. Orta Asya'da Moğol hâkimiyeti son bulunca Beşbalık şehri unutulmuş, 1406'dan itibaren ismi kaynaklarda görülmeye başlayan Turfan şehri önem kazanmağa başlamıştır. Turfan bölgedeki Uygurlar'ın son adı olmuştur.

Uygurlar 1346'dan 1432'ye kadar Çağatay Ulusu'nun hâkimiyetinde kalmışlardır. Çağataylılar'ın zayıfladığı dönemde Emil Hoca ve Sultan Ali tarafından idare edilmişlerdir.

Bu bölgedeki Uygurlar'ın kaynaklarımızda bazan şehir adlarına bazen de hükümdar ünvanlarına göre isimler olarak geçmekte olduklarını söylemiştik. Uygur Hükümdarları'nın son zamanlarda kullandıkları Arslan Han ve İdikut ünvanları sebebiyle bu bölgedeki Uygurlar, kaynaklar da Arslan Han Uygurlar'ı veya İdikut Uygurlar'ı diye de kaydedilmektedir. Türk tarihçileri arasında daha ziyade Turfan Uygurları adı kullanılmaktadır.

Kao-ch'ang Uygurları 1206 da Ka-

rahatay Hükümdar'ı Yeh-lu-ta sih'ya tabi olmuşlardır. Cengiz zamanında onun ordusuna katılarak hizmet etmişlerdir. Cengiz Han, İdikut Barçuk'un hizmetlerinden çok memnun olduğu için ona kızını vermiş, kendisini oğul ilân etmiştir. İdikut Sülâlesi 1368'de son İdikut'un Ming Hanedanı'na teslim olmasıyla son bulmuştur.

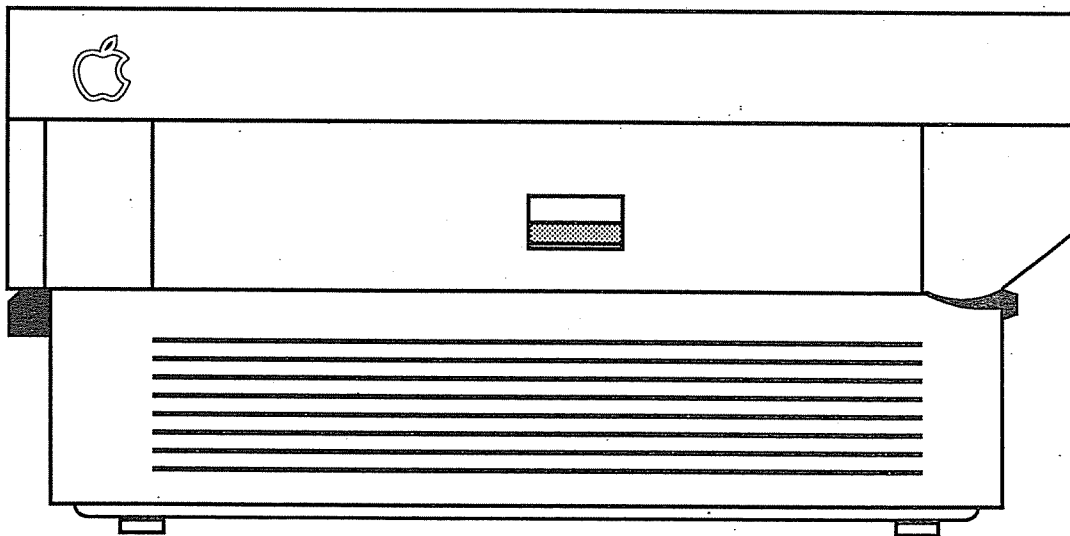
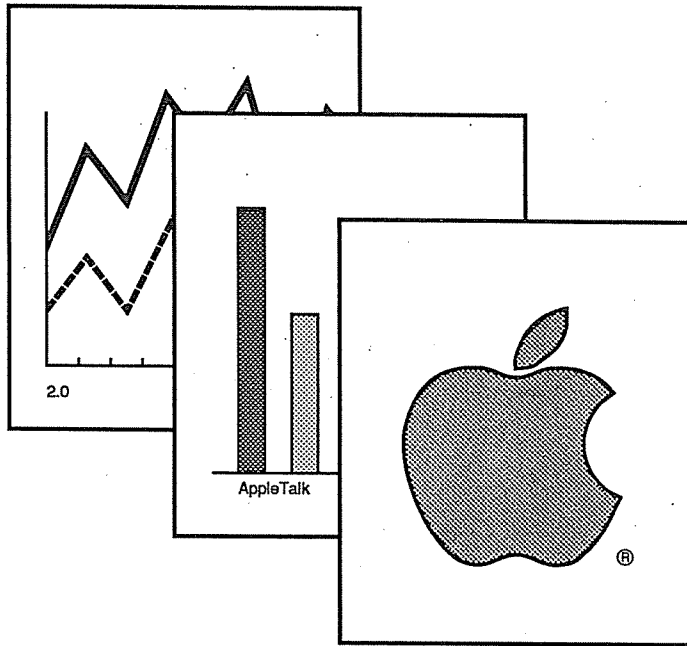
Uygurlarla Çinliler arasında değişik tarihlerde elçiler gidip gelmiş ticaret yapılmıştır. 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlar'a giden Wang Yen-te gördüklerini bir rapor halinde İmparator'una sunmuştur. Bu rapor bize Uygur için Türktarihi hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.

840'dan sonra kurulan Uygur devletlerinde büyük savaşlara pek raslamıyoruz. Uygurlar artık ticaret, ilim ve sanatı tercih ediyorlardı. Önceleri askeri güç ile hakim olduğu dünya siyasetine daha sonra tüccarları ve ilim adamları vasıtasıyla hakim oldu. Uygur tüccarları Orta Asya'da serbestce dolaşırken, ilim adamları Vezirlik ve Veliâht Prenslere hocalık yapıyorlardı. Böylece Uygur Kültürü her tarafa yayılarak günümüze kadar gelmişlerdir. Bulunan Uygur Vesikaları çok değerli kaynaklardır. Sayın Özkan İzgi ve Osman S. Sertkaya bu vesikalar üzerinde çok çalışmışlardır. Bu kültür hazineleri onların yazıları ve konuşmaları ile size anlatılacaktır.

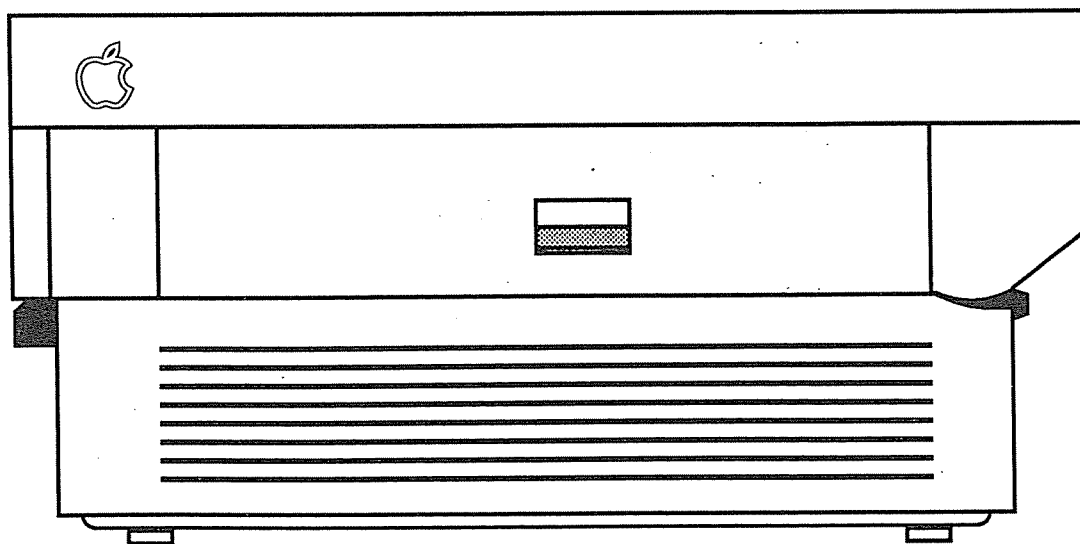
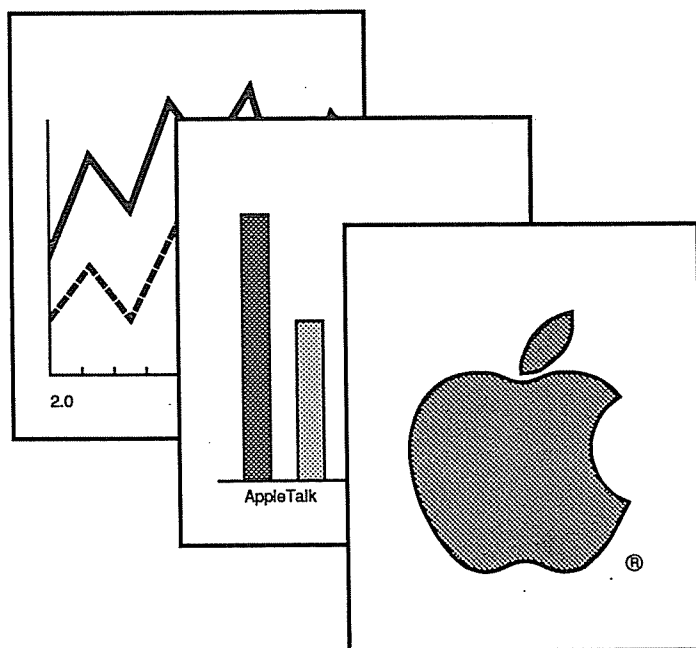
Uygurlar'ın bu günkü durumu hakkında da Sayın Erkin Alptekin tarafından bilgi verilecektir

*

LaserWriter Plus

LaserWriter Plus

كىنچە قازاق قەبىلە سىگە قىتىلىپ كەتكە نىلكىنى يازىدۇ. ⁽⁴³⁾ پروفېسور ئا. تەمىر نايمانلەرنىڭ مۇكفول ئايماققا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئورتىغا قويدۇ. ⁽⁴⁴⁾ تارىخ شونى ئىسپاتلايدۇكى: نايمان ۋە قەبىلەلەر خېلى قەدىمقى قەبىلەلەر دىن بولۇپ تۈرك دۇر ۋە ياكى باشقىچە قىلىپ ئىتقاندا، بىر قانچە باشقا قەبىلەلەرگە ئوخشاش تۈركلەشكەن. ئىسلامىيەتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىش بىلەن مۇسۇلمان بولغان. نايمانلەر شەرقىي تۈركىستاننىڭ تارىختا رايونىدا ياشايدۇ. شەرقىي تۈركىستان دىن 1951-1954 نىچى يىللىرى پاكىستان ۋە ھىندۇستان ئارقىلىق تۈركىيەگە كۆچكەن قازاقلەر نايمان ۋە قەبىرە سىگە مەنسۇپ بولۇپ بۇلارنىڭ سانى بەش مىڭ ئەتراپىدا.

1860 يىلى 11 نىچى ئاينىڭ 14 نىچى كۈنى چار روسىيە ۋە چىن ئىمپېراتورلىقى ئوتتۇراسىدا تۈزۈلگەن چىگرا كىلىشىمى بىلەن شەرقىي تۈركىستان قازاقلرى ۋە قازاقىستان قازاق لىرى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىلدى. بۇ كىلىشىم بىلەن چىنلار روس ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئاراسىدىكى بەش شوزىمىڭ كۇۋادىرات كىلومېتىر زەمىندىن ۋاز كەچتى. چىنلار ئەندى بۇ كېلىشىم تەكشىز شەرتلەر ئاستىدا ئېلىپ بىرىلغان دەپ داۋا قىلماقتا.

شەرقىي تۈركىستانلىق تارىخچى ن. مىنجانۇلا بۇ كىلىشىم ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: "چىن - روسىيە كىلىشىمى (بېجىن كىلىشىمى) 1860 نىچى يىلى چىن - روسىيە غەربى شىمال چىگرا ئۆلچەپ ئايرىش كىلىشىمىغا ئوخشاش كىلىشىملەر بىلەن چار روسىيە سى بۇرۇن ئۆز ئۇپراقلىرىغا قىتىۋالغان بالقاش كولىنىڭ شەرق قىسمى ۋە جەنۇب قىسمى يانلى روسلارغا قالدى. چىن - روسىيە چىگرا ئۆلچەپ ئايرىش كىلىشىمىنىڭ بەشىنچى ماددەسىدە، "قازاق خەلقى ئېلىگىرىدە نەدە ياشاغان بولسا بۇندىن كېيىنمۇ شۇ يەردە ياشايدۇ، چىگرا بەلگۈلەنگەندىن كېيىن بۇ زەمىنلەر قايسى دۆلەت كەلسە ئوتتۇرا قىلەر دەپ ياشاۋاتقان خەلقلەر مۇشۇ دۆلەتكە تەۋە بۇلۇدۇ دەپ بەلگۈلەنگەنلىكتىن قازاق خەلقى ئاراسىدا تەشۋىشلەر باشلىنىپ ئۇ يەردىن بۇ يەرگە تارقىلىپ يۇرۇش ۋە كۆچۈشلەر باشلىدى. ⁽⁴⁵⁾

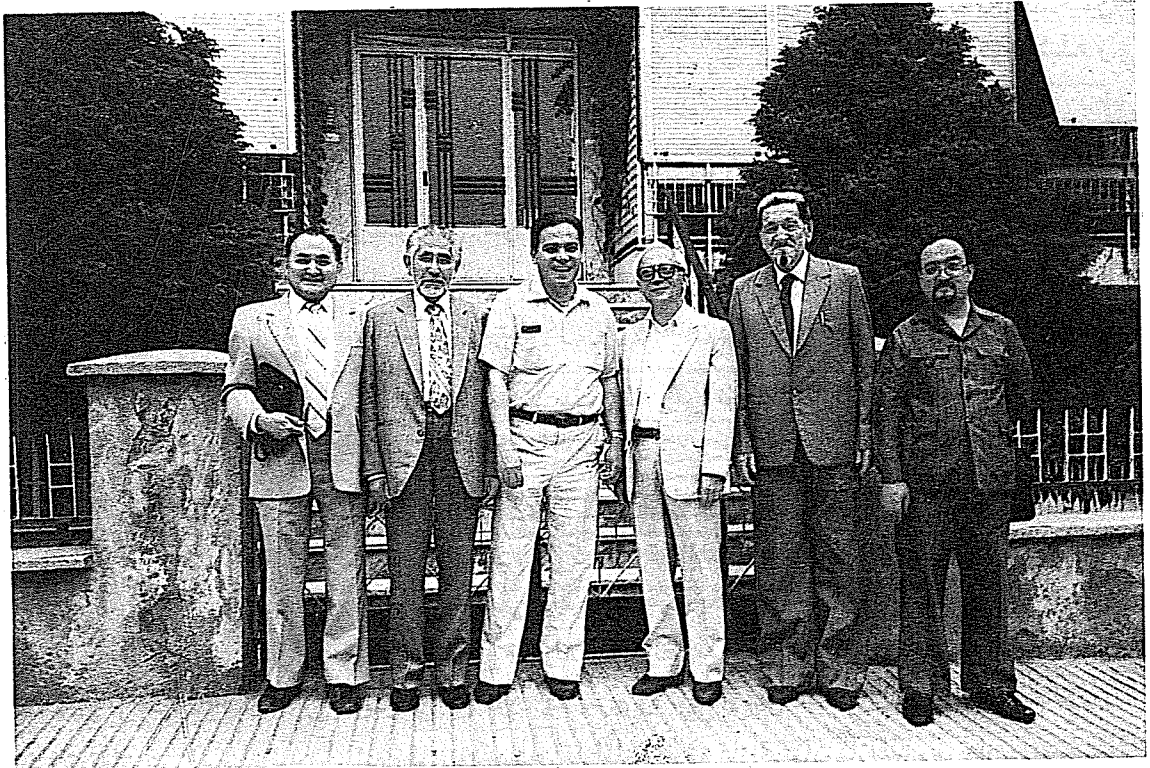
1916 نىچى يىلى روسىيە دەريزە رىگە نىسيان جەريانىدا 300 مىڭ قازاق ۋە قىرغىز شەرقىي تۈركىستانغا كۆچتى. ئۇندىن كېيىن سوۋېتلار ئىتتىپاقىدىكى كۈللىكتىن لىنىش ھەرىكىتىدە يۈز بەرگەن بىسىم ۋە ئىككىنچى دۇنسا سۇقۇشى جەريانىدا تېخىمۇ كۆپ كۆچ يۈز بەردى. ⁽⁴⁷⁾ 1960 نىچى يىلى چىننىڭ سىياسەتىدىن قېچىپ بۇ قېتىم كۆچۈش چىندىن روسىيە تەرىپىگە يۈزلەندى.

1962 نىچى يىلى ئاتمىش مېڭغا يېقىن شەرقىي تۈركىستانلىق قازاق ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ سوۋېتلارگە كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى بىلىمىز. بۇندىن كېيىن ھەرقايسى جەريانلارنى چىڭ بېكىتكەندىن كېيىن بۇ كۆچۈشلەر توختىدى.

خۇلاسە قىلىپ ئىتقاندا، شەرقىي تۈركىستان قازاقلرى بۇ ئۆلكەنىڭ شىمالىدىكى ئىلى ئالتاي ۋە تارىختا قىسىملاردا كۆپ قەدىمقى زاماندىن بېرى ياشاپ كەلگەن. قازاق تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلە بىرلىكى ۋە قازاق خانلىقى قۇرۇلغان زامانغا يەنى تارىخ سەھنەسىگە چىقىشقا قەدەر ئوبىرلىك نىڭ تەركىبىدىكى ئوسۇن، قەبىرى ۋە نايمان قەبىلەلەرنى ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى توتقان بىر قەبىلە ئىدى. شەرقىي تۈركىستان قازاقلرى ۋە قازاقىستان قازاقلرى چار روسىيە ۋە چىن ئىمپېراتورلىقىنىڭ كىلىشىمى بىلەن سۇننى ھالدا بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىلدى.

ئەسرنىڭ ئاياغلىرىدا دەشتى قىپچاق تاغلىرىدا كۆچمەن ھاياتى ياشاۋاتقان بىر باشقا قەبىلە خەلقى لىرىمۇ شۇنداق دەپ ئاتالغان. دەشتى قىپچاق خانى ئويۇلخە يىزى خان، تەختىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۆزىگە قارشى بولغان باشقا قەبىلەلەرگە مەنسۇپ بەگلىرىنى ۋە سولتانلەرنى داۋاملىق باستۇرۇپ كەلگەن. 1440-نجى يىللىرى باراق خاننىڭ ئوغۇللىرىدىن قەيسرى بىلەن جانبەك سولتانلەر ئۇيۇلخە يىزىدىن مەغلۇب بولۇپ ئۆز تەۋەسىدىكى خەلقنى باشلاپ ئارال بويلىرىنى تاشلاپ چۈشۈپ رىياسى بويلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن. بۇ ھادىسىنى "تارىخى رەشىدى" نىڭ ئاۋتورى مۇھەممەت مىرزا مۇنداق دەپ ئاڭلىتىدۇ: "ئەبۇلخە يىزى خان دەشتى قىپچاق نىڭ خانى ئىدى. قەيسرى خان ۋە جانبەك لارىرقىم ئاھالىسىنى ئېلىپ ئەبۇلخە يىزى خان دىن قاچتىلار." قازاق تۈركلىرىنىڭ تارىخى سەھنەسىگە چىقىشىنى ئون ئالتىنچى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخچىسى روزى خاننىڭ ئىتىشىغا قاراغاندا ئۆزبەك خانلىقى قارمىقىدا ياشىغان ئۈچ خەلق ئىككىنچىسى قازاق دۇر. بۇلار قۇۋەتلىك ۋە مەرتلىكى بىلەن پۈتۈن يەر يۈزىدە مەشھۇر بىر خەلق" (26)

بارتولىد نىڭ ئىتىشىغا قاراغاندا : نايمان مۇڭغۇلچە سەككىز دىمەككۈر، شۇنىڭ ئۈچۈن نايمانلەر باشقا سەككىز قەبىلەنىڭ بىر لەشمەسىدىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن (41) نايمان ۋە قەيرىلەر ئۇيغۇر تۈركلىرى بىلەن يىقىن قوشنا بولۇپ ئۆتكەنلىكتىن ئۇيغۇر مەدەنىيەتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا يېزىق تىلى ۋە باشقا مەدەنىيەتنى ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلغان نايمانلەر باشقا قەبىلەگە قارىغاندا كۆپ يۈكسەك سەۋىيەدە ئىدىلار. (42) قازاق س. س. ر. تارىخىدا نايمانلەر ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن خىرىستىيان دىنىگە ئىتىقات قىلاتتى دەپ كۆرسىتىدۇ XIII, XII نچى ئەسىرلەردە نايمان ۋە قەيرىلارنىڭ تۈرك تىلىنى قوللانغانلىقى ۋە

Doğu Türkistan Vakfının faaliyete geçtiği günlere ait bir hâtıra:

Soldan sağa doğru: Gulameddin Pahta, Übeydullah Türkistani, Mehmet Şah Habibullah (rahmetli oldu), E. General Rıza Bekin (D.T. Vakfı Başkanı), Turdi Yahya, Rahmetullah İnanaytullah:

ئەتىدىكى يىلدىن لېرىنىڭ بىر ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. تۈرك تارىخىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە ھەرخىل تۈرك قۇۋملىرى تارىخ سەھنىسىگە چىققان، ئۇلار ئۆز ئەتراپىدىكى باشقا قەبىلەرنى ئۆز ھۆكمرانلىقى ئاستىغا ئالغان ۋە بىر زامان ئۆتكەندىن كېيىن باشقا بىر قەبىلە تەرىپىدىن ھۆكمرانلىقى تارتىپ ئېلىنغان. بۇ قېتىم ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان بۇ قەبىلەنىڭ ئىسمى ئوتتۇراغا چىققان. قەدىمكى تارىخىمىزدا بوھادىسە لەر داۋاملىق تەكرارلىنىپ تۇرغان. قودرەتلىك بىر قەبىلە مەيدانغا چىقىپ كۆچلۈك بىر دۆلەت چىققانغا قەدەر بۇ ئەھۋال داۋام قىلغان. مانا قازاق تۈركلىرىمۇ، 1940-نجى يىلغىچە باشقا قۇۋملار بىلەن بىرگە كۆچلۈك بىر قەبىلەنىڭ ھاكىمىيەتى ئاستىدا قازاق بۇزقىرلىرىدىن تارتىپ ئالتايغا قەدەر بولغان يەرلەردە ئايلىنىپ - گىزىپ يۈردىلەر. (19)

ئورال تاغلىرىدىن چىقىپ دېڭىزگىچە ئۇزانغان بېيىيان زەمىنىدە قۇرۇلغان ساكالاردەۋلەتى (مىلادىن بۇرۇنقى 6-7-يۈزىلى) ھۇنلار دەۋلەتى (م. ب. 6-يۈزىلى)، كۆك تۈرك دەۋلەتى (مىلادىن كېيىن 6-يۈزىلى) ۋە ئوندىن كېيىن قۇرۇلغان چوڭ كىچىك قاغانلىقلار، چىڭگىزخان ۋە تىمور ئوغوللىرى قۇرغان خاقانلىقلار ھاكىمىيەتى ئاستىدا ياشىغان قەبىلەلەر ئىچىدە قازاقلارنىڭ ئاتا - بوۋالىرىمۇ بار ئىدى دەپ ئەيتالاسمىز. چۈنكى، تارىخچىلار مىلادىن بۇرۇن ئىككىنچى ۋە ئۈچۈنچى ئەسىرلەردە ئوسونلارنىڭ دەۋلەت قۇرغانلىقىنى يازماقتا. مانا بۇ ئوسونلار بۈگۈن شەرقىي تۈركىستاندا ياشاۋاتقان قازاقلار دۇر. (21) ۋە يانا تارىخچىلارنىڭ ئىتىشلىرىغا قاراغاندا قازاق بىرلىكى ئىچىدىكى ئاساس بىر لەشمە ئوسون، قانغىلى، قىپچاق، ئارغىن، دۇبىلات، قەيسرى، ئايماق، ئالشىن، قۇڭغىرات، كىتاي قاتارلىق ئەتىدىكى قەبىلەلەردىن تەشكىل تاپقان (22) پروفېسسور ز. ۋ. توغان، ئوسون ۋە ئوسونلار بولسا كۆك تۈركلەرنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان دەيدۇ. (23)

1202-نجى يىلى مۇڭغولىستاندا ئۆزىنى خاقان دەپ ئىلان قىلغان چىڭگىزخان كېنچە قاراخانلەر ۋە خارازمشاھلارنىڭ يۇرتلىرىنى بېسىپ ئالدى. 1227-يىلى ۋاڧات قىلغاندا دەۋلەتى تورت ئوغوللىرى تەرىپىدىن تەخسىم قىلىۋېلىندى. قىپچاق بۇزقىرلىرى، ئىرتىش ۋە جەنۇبىي ئاۋغانىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەك زەمىن چوڭ ئوغلى جۇجىگە قالدى. جۇجىنىڭ ئوغلى باتۇ (1224-1255) ھازىرقى قازاقىستاندىن ئىبارەت "كۆك ئوردا"غا خان ئىدى. ئۇنىڭ ئىز باسارلىرىدىن مەشھۇرلىرى بەركە (1266-1256 يىللىرى)، ئۆزبەك (1340-1312 يىللىرى) ۋە جانىبەك (1357-1357-1340 يىللىرى) خانلار بولۇپ بۇلارنىڭ توپراقلىرى دەشتى قىپچاق ۋە توغىماق دەپ ئاتالغان ئىدى. توغىماق بۇ قەبىلەنىڭ توغولغان دىگەن مەناسىغا توغرى كىلىدۇ.

چىڭگىزخان سۇلالەسىگە مەنسۇب خانلەرنىڭ ئۆز ئارا تەخت تالىشىش سۇقۇشلىرى نەتىجىسىدە "ئاق ئوردا" بىر قانچە باشقۇرۇش رايونلەرغا بۆلۈنۈپ كەتتى (ئۇن تۇرتىنچى ئەسىر) بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭراق بۆلگەنلىرى نوغاي ئوردىسى ۋە ئۆزبەك ئوردىسى ئىدى. ئۆزبەك خانلەر تەۋەسىدە بىر قانچە تۈرك قۇۋملىرى بار ئىدى. مەسىلەن: قىپچاقلەر، قانغىللەر، قارلۇقلەر، ئايماقلەر، ئوسونلەر، قىرغىزلەر ۋە باشقالار. "دەشتى قىپچاق"نىڭ شەرق تەرىپى خەلق لەرنى ئۆزبەك دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئون تۇرتىنچى ئەسىرنىڭ يىگىرمىنچى يىللىرىدا قىپچاقتا ھۆكۈمدار بولغان ئەبۇلخەيسرى خانلىقىغا "ئۆزبەك" خانلىقى دەپ نام بېرىلگەن. "كۆزبەك" دىگەن سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى قازاق سۆزىگە ئوخشاشلا ئېنىق ئەمەس. شۇنداقلا ئون تۇرتىنچى

تارىختا بىلىنگەن بىر باشقا تۈرك بويلىرىدىن بىرىدۇر.

قازاق دېگەن بۇ سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشىنى سۈڧىتلەر ئىتتىپاقىدىكى تۈرك ئالىملىرى بولۇپمۇ قازاقلار ۋە شەرقىي تۈركىستان قازاقلرى تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلار بۇ مەسىلەنى قىزىقىپ تەتقىق قىلىشماقتا. لېكىن ئۇلار "قازاق" دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ ھەقىقىي توغرىسى مەناسىنى تېخىچە تېپىپ چىقالمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرغا قويغان بولسىمۇ مۇنداق بىر پىكىردە بىرلەشكەن : بۈگۈن "قازاق" دەپ ئاتالغان بۇ تۈرك قەبىلىسىنىڭ ئىسمى 15-ئىنجى ئەسىردە تارىخ سەھىپەسىگە چىقتى. بۇ قەبىلىنىڭ تەشكىللىنىشى بىلەن "قازاق" تىرىمىنى بىر - بىرىگە ئارالاشتۇرۇش توغرىسى مەسىلىسى. N.Y.MARR بىلەن ئورتاقلىرى، قازاق قەبىلىسىنىڭ تارىخى سەھنىسىگە چىقىشىنى "قازاق تىرىمىنى- نىڭ ئوتتۇرغا چىقىشىغا باغلايدۇ. 14

1957-ئىنجى يىلى ئالمائاتادا نەشىر قىلىنغان قازاق س.س. ر. تارىخىدا پروفېسسور سېمىنوۋنىڭ مۇڭغۇلچە دېگى "ھاساغ تەرگەن" دېگەن سۆز بىلەن "قازاق" سۆزىنىڭ مۇناسىۋىتى بولۇشى مۇمكىن دېگەن پىكىرى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. "ھاساغ تەرگەن" دېگەن بىر يەردىن بىر يەرگە كۆچكەندە قوللۇنۇدىغان بىر خىل چارچىلىق ھارۋا نىڭ ئىسمى.

"قازاق" تىرىمىنىڭ مەنىسى ۋە تارىخى توغرىسىدا نۇرغۇن چۈشەنچە بار. بۇ ھەقتىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئىشلىرىنى ھېلىمۇ داۋام قىلىۋاتىدۇ. يۈگۈنگە قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەتقىقاتلاردىن چىقىرىلغان خۇلاسە شۇدۇر: قازاق ئىسمى XI - ئەسىردىن باشلاپ پۈتۈن دۇنيادا مەلۇم بولغىلى باشلىغان. قەدىمقى زامانلاردا بۇ سۆز ھەرخىل مەنادا قوللۇنۇپ كېلىنگەن بولسىمۇ XV - ئىنجى ئەسىردىن باشلاپ بىر تىرىمىن بولۇپ شەكىللەندى ۋە ئاستا - ئاستا زامان ئۆتكەن سېرى بۇ بىر ئەتىكى مەناسىنى ئالدى. (15-16)

قازاق سۆزى ھەققىدە ئىلمىي تەتقىقاتلار دىن باشقا "شەجەرە" ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر مۇنازىرە مەسىلىسى بولارنىڭ بەزىلىرى مەنتىققا ئويغۇن. بەزىلىرى خەلق ئىچىدە ئىلمىي تەتقىقاتلار نەتىجەسىدىن مۇكەپكەر تەرەپتارلارگە ئىگە. ۋە بولارنىڭ بەزىلىرى مەنتىققا مۇخلى ئويغۇن كېلىدۇ.

رىۋايەتلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بولغىنى "ئالاش" ھەققىدىكى رىۋايەتلەر بولۇپ بۇنىڭ كۆپلىرىدا ئالاشنى قازاق قەبىلىسىنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ تەرىپلەيدۇ. ئالاشنىڭ ئۈچ ئوغلى بولۇپ بۇلار قازاقلارنىڭ ئۈچ "جوز"ىنى (ئوردا) قۇرۇپ چىققان مېش. ئالاش ئەپسانەسى قازاقلار ئۈچۈن ھەردام بىر لەشتورگۈچى سىمۋول بولۇپ كەلگەن. قازاقلارنىڭ تونجى سىياسىي پارتىيەسى ۋە ئاۋتونوم ھۆكۈمەتنىڭ ئىسمى مۇئالاش ئىدى. 17

ئەندى شەرقىي تۈركىستان قازاقلرىنىڭ تارىختىكى ئورنىنى بىلىش ئۈچۈن، قازاق خانلىغىنىڭ قۇرۇلغانلىغى ھەققىدىكى سەھىپەگە بىر قاراپ چىقايلى.

ئىتتىپاقىيە ۋە تارىخ جەھەتتىن ئېلىپ ئىتقاندا، قازاقلار تۈرك قۇۋمىلەرنىڭ قىسپچاق گورۇپىغا مەنسۇپ. بۇ گورۇپىدا قازاقلار دىن باشقا ئۇزبېك، نوغاي، باشقۇرت ۋە تاتار تۈركلىرى موبار. (18) قازاقلارنىڭ تارىخى سەھنىسىگە چىقىشتىن بۇرۇن بۇ گورۇپىغا مەنسۇپ ئۇزبېك لەرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە تەرىپلەندى. بىز تۈرك تارىخىنى بىر پۈتۈنلىكتە مۇلاھىزە قىلغىنىمىزدە، بۈگۈن قازاق، قىرغىز، ئۇزبېك، تاتار ئۇيغۇر ۋە تۈركمەن دەپ ئاتالغانلارنىڭ قەبىلىسى ئىشلىتىش ئىلگىرىكى دەۋرىدە.....

قازاق تۈرك تارىخچىلىرى قازاق لەرنىڭ كونا دەۋرلەردە ياشىغان تۈرك بويلىرى بىر فىدراتسىيەسى بولغانلىقىنى بىردەك قوبۇل قىلىدۇ. غەرب ئالىملىرى، قازاقلەرنىڭ نوغاي، نايما، ئارغىن ۋە ئۈزسەك خانلىقىدىكى چاغىنى قەبىلەلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر فىدراتسىيە بولغانلىقىنى يازىدۇ.⁽⁹⁾

شەرقىي تۈركىستاندىكى قازاقلەرنىڭ تارىختىكى ئورنىنى ئىنىقلاشتىن ئىلگىرى بۇلار بىلەن يېقىندىن مۇناسىۋەتلىك بولغان "قازاق" ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى، قازاق خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە قازاق "جوز" لىرىنىڭ مەيدانغا چىقىشىنى ئىزاھلاماق لازىم.

قازاق دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسى تېخىچە تولۇق بېلىنگىنى يوق. ئومۇمىي مەنىسى ھۆر، ئەركىن، مەرت، دەرىپەدەر، باش باشتاق، جەڭگىۋار، قاتتىق ئەركەك دېگەنگە ئوخشاش ئۇقۇملارغا ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىرگە تارىختا قازاق خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى جەريانىدا، قازاقلق دېگەن بۇ سۆزنى، ئاساسى تۈزۈمگە بوي سۇنماستىن ئۆز ئالدىغا باش بۇلۇش ياكى ئۆزلىرى تەۋە بولغان تولىۋىنى تاشلاپ ئايرىلىپ چىقىپ كىتىش مەناسىدا بايان قىلىنغان. قازاق تۈركلىرىنىڭ كىنكى قىتىم تارىخ سەھنەسىگە چىقىشىلىرى مۇبۇخىل بىر ھادىسەگە باغلىق بولغانلىقى ئۈچۈن "قازاق" دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ بۇ تەبىرى توغرى دەك كۆرۈنۈدۇ. ئىسلام ئانىسىكلودىسىدە "قازاق" ئاتالغۇسىنى ھۆر، ئەركىن، بىخانىمان، بویتاق، مەرت يىگىت، جەسۇر دەپ تەپسىلەيدۇ. قازاق دېگەن سۆزنى بولسا جەڭ زاھاندا لەشكەرلارنىڭ روھى ھالىتىنى ئىپادەلەش ئۇقۇمىدىن ئىبارەت دەپ كۆرسۈتۈدۇ. شىخ سولەيمان بۇ تەرىپى سۆزنىڭ ئەسلى مەناسىغا سىقىن كىلىدۇ. پادىشا بولسا بۇ سۆزنى موندە دەپ چۈشەندۈرۈدۇ: بىر ھۆكۈمدارنىڭ ھاكىمىيەتىدىن شۇ ۋە ياكى بۇ سەۋەبلەر بىلەن ئايرىلىپ چىقىپ كىتىپ بۇرۇنقى ۋەزىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشكە قەدەر بولغان زامان جەريان قازاقلق بۇلۇدۇ.⁽¹⁰⁾

قازاق دېگەن بۇ ئىسىم بۇرۇن سولتانلەرگە خاس ئىدى كىيىنچە بىر قەبىلە ۋە خانلىق بۇ ئات بىلەن ئاتالغىلى باشلىدى. قازاق دېگەن بۇ ئاتالغۇ كۆپۈنچە بىر سىياسى مەخسەت بىلەن قوللاندى يەنى بىر ئىسيان نەتىجەسىدە بالا چاقالارنى تاشلاپ (بویتاق) ۋە ياكى ئائىلەسى بىلەن ئۆز جەمئىيەتنى تاشلاپ تاغ - سەھرالارغا چىقىپ كەتكەنلەر، سەرگۈزەشتىلەر بولۇشى بىلەن ئاتالغان بەزى تۈرك قۇملىرىدا، ئەركەك ئەۋلادلىرى بالاغەت كەيتىشكەن دە ئولارنى ھاياتتا چىقىپ پىشىپ يىتىشىش ئۈچۈن تاغ - بابايانلەرگە چىقىرىلغانلەر ۋە ياتە شىقىا لىق (قاراقچىلىق) مەخسەدى بىلەن ئاتىلەدىن ئايرىلىپ كەتكەنلەر بولۇشى بىلەن ئاتالغان.⁽¹¹⁾

1440 - يىللىرى قازاق خانلىرىدىن جانى بەك ۋە قەيسرى سولتاننىڭ ئۇيۇلخەيرى خاننىڭ قول ئاستىدىن چىقىپ ئوزبۇرتلىرى ئارال بۆز قىرلىرىنى تاشلاپ چۈدە رىياسى بۇيلىرىغا كۆچۈپ كىتىشىنى "قازاقلق" دەپ ئاتالغان. جانى بەك ۋە قوراي سولتانلەر ئىككىنچە "خان" بولۇشلىرى "قازاقلق" ناخىرلاشقان. تىمور، ھوسىن بايقارا، بابۇرمىزا، ئۆزبىكلەر دىن شاي بەك خانلەر مۇ "قازاقلق" دەۋرىنى باشلىرىدىن ئۆتكەزگەن ۋە بۇنىڭ بىلەن پەخىرلەنگەن ئىدىلار.⁽¹²⁾

سلاۋيان تىلىدا، چىگرا بويلىرىدا قاراۋۇللوق قىلىدىغان ئىمتىزلىق ئەسكەرلەر قازاق دەپ ئاتىلىدۇ. روسلار دىكى كازاك، كوسساک ۋە كازاچىلار دىگەنلەر بىلەن تۈرك قازاقلرى ئوتتۇرا - سىدامە يلى ئىرق، دىن ۋە ياتىل جەھەتتىن ھىچ قانداغ بىر ئالاقە يوق.⁽¹³⁾ قىرغىز، قازاق، قىرغىز - قايساق دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر خاتاھالدا قازاقلەر ئۈچۈن قوللۇنۇلغان. ۋە ھالەنكى، تارىختا

تارىخى جەھەتتىن شەرقىي تۈركىستاندىكى قازاق تۈركلىرى*

دۇكتور مۇھاباى تەشكىن

بۈگۈن شەرقىي تۈركىستاندا ئۇيغۇر، قىرغىز، ئۆزبەك، تاتار ۋە باشقا تۈرك بويلىرى بىلەن بىرگە قۇقۇز يۈز ئۈچ مىڭغا يېقىن قازاقلار ياشاماقتا.⁽¹⁾ بۇلار چىننىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا سىياسىي جۇغراپىيە دەرىجىسىگە ئىگە ۋە يا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دەپ ئاتالغان شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىلى تارباغاتاي ۋە ئالتاي ۋىلايەتلىرىگە يەرلەشكەن. شەرقىي تۈركىستاندىكى قازاقلارنىڭ تارىخى 1860 يىلىغىچە ھازىرسۆزبىتلىرى ئىستىفاقى دېگەن قازاقىستان جۇمھۇرىيەتىدە ياشاۋاتقان قازاقلارنىڭ بىلىمى بىلەن ئۇخشايدۇ. 1860 يىللىرى رۇسىيە ۋە چىن ئاسىيادىكى تۈرك توپراقلىرىنىڭ چىگرالىرىنى سىزغاندا ئىككى قىسىمغا ئايرىلدى. (2) لىكىن 1950 نىچى يىلىغا قەدەر رەھبەرلىكى تەرىپىدىكى قازاقلار بۇ چىگرالىرىنى ئىتىراپ قىلمىغان ھالدا ھەرگىز تەسلىدى. (3) چىن - سۆزبىت چىگرالىرىدا يۈز بەرگەن قىسىمدا قازاق كۆچمىلىرى بۇ ئىككى دۆلەت نىڭ سىياسىي بېسىمىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرغان. بۇ ئەھۋال شەرقىي تۈركىستاندىكى قازاقلار كىنكى زامانلاردا كۆچۈپ كېلىپ يەرلەشكەن دېگەن بىر پىكىرگە سەۋەب بولماسلىقى كىرەك؛ چۈنكى تارىخ بۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالى قىسىملىرىدا خىلى كۈن ئازاماندىن بىرى ياشاپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئون ئۈچۈنچى ئەسىر باشلىرىدا، ھازىردىكى بىزىدىن تارىختا يىغىن قەدەر، ئىرتىش دەرياسىدىن ئالتاي جۇڭغارسىغا قەدەر بولغان بۇ كەڭ زەمىندە ئىقتىسادى تۈزۈمى بىر بىرىگە ئۇخشايدىغان تىلدا سۆزلىشىدىغان، ماددى مەدەنىيەتتى ۋە ئۆزىگە خاس تۇرمۇش شەكلى بولغان ۋە تۈركچە سۆزلىشىدىغان ھەر خىل ئايمىقلارنىڭ بىرلىكىگە كەلگەن بىر خەلق توپلىمى (بوي) بۇلۇپ شەكىللىنىشكە تىگىشلىك ھەر خىل شارائىت يىتىشكەن ئىدى. لىكىن مۇڭغۇل ئىستىلاسى بۇنىڭغا تۇسقۇن بولدى.

ئون بەشىنچى ئەسىر ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئاندىن بۇ تۈرك ئەسلى ئۇسماقلار " قازاق ئىسمى بىلەن خانلىق قۇرۇپ تارىخ سەھنىسىگە يانا بىر قىتىم چىقتى. " يانا بىر قىتىم تارىخ سەھنىسىگە چىقتى " دېشىمىزنىڭ سەۋەبى رادىلوف ئىران شائىرى فىردۇسىدىن نەقىلىگەن 1000 نىچى يىللە قازاق ئىسمىلىك بىر خان ۋە قەبىلە بار ئىدى دەپ كۆرسەتكەن. (4) پروفېسسور ئەھمەت چاپەز ئوغلو " قازاق تۈركلىرىنىڭ ئۇزۇن بىر تارىخى ئۆتمۈشى بار، قەدىمقى تۈرك ئەسەرلەردە بۇلارنى تورانى بىر كۆچمەن خەلق دەپ تونۇشتۇرۇلۇدۇ. ئاتاغلىق ئىرانلىق شائىر فىردۇسىنىڭ " شاھنامە " سىدە بىرىنچى قىتىم بىر قازاق خانى ۋە جەڭگىۋار قازاق خەلقىنى ئاڭلاتقانلىقىنى كۆرۈمىز " دەپ كۆرسەتكەن. (5) رادىلوف نىڭ ئىتىشىغا قاراغاندا، قازاقلار ئون ئۈچۈنچى يۈزىلىدا چىڭگىز خاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجىغا داداسىدىن قالغان مىراسنىڭ بىر قىسمى ئىدى. " جاھون " ئون تۈرتۈنچى ئەسىردە قازاقلارنى ئايرىم بىر گورۇپپا ئىدى دەپ دىكىر قىلغان. بارتولدى " قازاق دېگەن بۇ ئاتالغۇنى بىرىنچى قىتىم ئون بەشىنچى ئەسىردە قوللانغان دەيدۇ. پروفېسسور ز. ۋ. تۇغان قازاقلارنىڭ سەلجۇقلار دەۋرىدە بارلىككە ئىلگىرى يازىدۇ. (8)

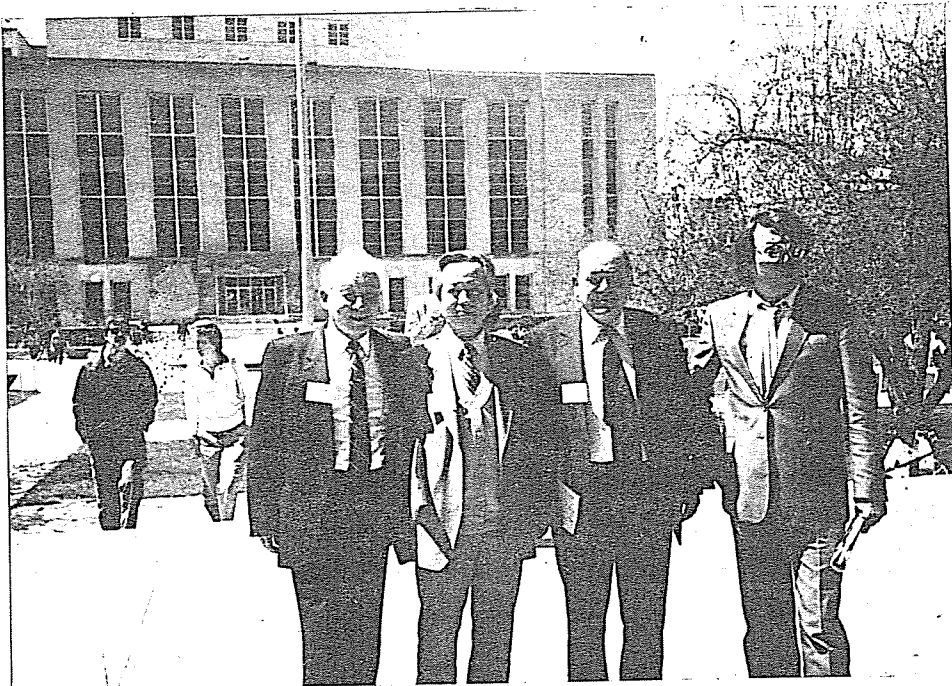
* تەھرىر ئىللاۋەسى :

بۇ ماقالە تۈركىستان تارىخى ۋە مەدەنىيەت ئىلمى مۇھاكىمە يىغىنىدا بىرىلگەن دۆكىلاد بولۇپ ئۇيغۇرچە قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىندى. ئىزاھاتلار ئۈچۈن ماقالەنىڭ ئېنگىلىزچە ۋە تۈركچە نۇسخىسىغا ئورنىلىمىزنىڭ باشقا بەتلەرگە قارالسۇن.

بۇ پۈتۈن دۇنيا دىكى تۈركلەرنىڭ كۆكسى بىرلىگىنى كۆرسىتىدىغان جانلىق بىر پاكىت ۋە كۈچلۈك بىر ھەقىقەتدۇر. مەن 1986 يىلى شەرقىي تۈركىستانغا بارغىنىمدا شۇنى بىلىدىمكى، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن زىيالىيلەرگە شەرقىي تۈركىستاندا "تۈركۈلۈگىيە" (تۈرك شوناشلىق) دېگەن سۆزنى قوللانماسلىق ھەققىدە ئوخشۇرۇلغان (بۇنداغ قىلغانلىق پانتوركىزىمنى ۋە بولگونچىلىقنى تەرىغىب قىلغانلىقىمىز) بۇنىڭ ئورنىغا بۇندىن كېيىن "ئۇيغۇرشوناسلىق"، "قازاق شوناسلىق"، "قىرغىز شوناسلىق" غا ئوخشاش سۆزلەرنى قوللۇنۇش لازىم دېگەن. بۇنىڭدىن مەخسەت شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر ۋە قازاقلار بىلەن تۈركلەرنى ئوتتۇرا ھېچ قانداغ مۇناسىۋەت يوق يەنى بۇلەر تۈرك ئەمەس دېگەن سەپسە تىلىرىنى بازارغا سېلىشتىن ئىبارەت ئامما بۇ سەپسە تەلار شەرقىي تۈركىستاندىكى ئاق-قارىنى پەرق قىلىدىغان زىيالىيلەرنىڭ نارازىلىقىغا ئۇچرىغان. چۈنكى ئالەم شۇمۇل ئالىملىرىمىزدىن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ "دىۋان لۇغاتى تۈرك" ئەسەرى بۇنداغ سەپسە تەلەرنى پىت-چىت قىلماقتا.

چىن دائىرەلىرى خەلقئارا ئىلمى يىغىنىلەرگە ۋە كىل ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ بۇ ھەقىقىتىكى كوز قاراشلىرىنى ئىسپاتلاشقا نىمە ئۈچۈن جۈرئەت قىلمايدۇ؟ چۈنكى ئۇلارنىڭ قولىدا ئىلمى ھەقىقەت يوق. بىز چىندە پەنگە ئىلىمگە كومۇنىست پارتىيەسىنىڭ قوماندانلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلىمىز. ئۇلارنىڭ سىياسەتنى پەندىن ئايرىپ دۇنياغا ئىلمى يۇسۇندا قاراشنى تارىخى ھەقىقەتەرنى بۇرمىسلاپ ساختالاشتۇرماي ئەيىنەن قويۇل قىلىشنى ئىنسان ھەقلىرىگە ھۆرمەت قىلىشنى ئۈمىت قىلىمىز.

* مەھبۇر نىسا ماھمۇت قەشقەر 1966 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەبىئىي پەنلىرى فاكولتىتىنىڭ بىئولوگىيە بۆلۈمىنى بىتۈرگەن؛ 1978 يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بىئولوگىيە بۆلۈمىدە ئوقۇتقۇچى بولغان ۋە ئۈرۈمچى خەلق ئوتتۇرخانىسىدا مېكرو بىئولوگ بولۇپ ئىشلىگەن. تەھرىردىن

ئامېرىكا دىكى بۇ قىسقا زىيارەت تېم جەريانىدا، ئامېرىكا دىكى بۈيۈك بىر تەرەققىياتنىڭ بارلىغىنى پەن تېخنىكا نىڭ يۈكسەك پەللىدە رېئاللىققا ئىگەلىكىنى، ھەق ۋە ھۆرمەت، ئىنسان ھەقلىرى ۋە دېموكراتىيە نىڭ نەقەدە رەئىسچىلە شتۇرۇلگەنلىكىنى كۆردۈم. بولۇپمۇ بىزگە ئوخشاش ئۇزۇن زامان ئىشىك - تۈنۈكلىرى بىكىتىلگەن شەرقىي تۈركىستاندىن كەلگەن ئادەملەر ئۈچۈن بۇ بىر مۇجىزەلار دۇنياسى بولۇپ كۆرۈندى.

ئامېرىكا زىيارەتتە دوچ كەلگەن موھىم مەسىلە تىل مەسىلىسى بۇلدى. ھەر بىر قىسقىچىلىق قا ئۇچرىغىنىمىزدا ئۇ يەردىكى خادەملەرنىڭ ياردەم سۈپەتلىرىگە بىسلىنەن ھەل قىلىنىپ كەتكەن بولساقمۇ، ئىلغار تېخنىكىلەر ئىنساننى ئۆزلەشتۈرۈش زامانىۋى بىلىملەرنى ئىگەلەش ئۈچۈن ئىگىگەن تىلنى بىلىش نىڭ نەقەدە موھىم ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن قىممەتلىك شەرقىي تۈركىستانلىق قېرىنداشلىرىمغا شۇنى ئېيتىشنى خالايمەنكى، ھازىرقى دۇنيا ناھايىتى تىز تەرەققى قىلىۋاتقان، پەن تېخنىكا نىڭ يۇقارى سەۋىيەگە يەتكەنلىكىمۇ دۇنياسىدۇر. ئىگىگەن تىلنى ئىلىم - پەن ئۈگۈنۈش ۋە ئالماشتۇرۇش نىڭ ئاچقۇچى. بىز ئەۋلادلىرىمىزنى بۇ جەھەتتىن تەربىيەلەشكە چوڭ ئەھمىيەت بېرىلى. ئالدىمىزدىكى ئازراق مەنپەئەتنى دەپ بالىلىرىمىزنى ئوقۇشتىن قالدۇرۇپ تىجارەت ۋە باشقا يوللارغا باشلىماي كەلگۈسىنىڭ ئىگىلىرى بولغان ياشلىرىمىزنى ئاسارەتتە قالغان مىللىتىمىزنى ۋە تەنسىمىزنى ئويلاپ ئىلىمگە يۈرۈش قىلىلى.

شەرقىي تۈركىستان نىمە ئۈچۈن ئاسارەت ئاستىدا قالدى. بۇ بىزنىڭ نادانلىقىمىزدىن، ئىتتىپاقسىزلىقىمىزدىن بولدى. چىن موستەبىتلىرى خەلقىمىز ئىچىگە پىتىنە پائىت سېلىپ پارچىلاپ، بىزگە ھەقىقىي يول كۆرسۈتتىغان ئىلىم ئىگىلىرىنى يوقۇتۇپ، نادانلەرنى سوغاتلىرى بىلەن يوشاق ئىپەكتەك ئاممازە ھەرلىك ۋاستىلەر بىلەن ئالداپ قايىمۇقتۇرۇپ ئاۋال زىمىنىمىزنى ئاندىن كېيىن ئىدۇلۇگىيە سېپى ئىگەللەپ خەلقىمىزنىڭ كۆزىنى ئېتىپ جاھالەتتە تۇتۇپ ۋە تىنىمىزنى بىر مۇستەملىكە ھالىغا كەلتۈردى.

چىن ھۆكمرانلىرى شەرقىي تۈركىستاننى بىر تەرەپتىن كۆپ ساندىكى مۇنتەزەم ھەربىي كۈچ بىلەن كۈنتۈرۈل قىلىپ يانا بىر تەرەپتىن تۈگۈمەس - پۈتمەس سىياسى "ئۈگۈنۈشلەر" ۋە ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر يۈرگۈزۈپ قاتموقات سىنىپى كۆرەش دېگەن سۈننى قالايمىقانچىلىق يارىتىپ كىشىلەرنى بىر بىرىگە خەۋەرچى قىيىپ ھېچ گۇناھى بۇلمىغان ئادەملەرنى يەرىلىك مىللەتچى، بولگۇچى، ئەكسىيەت ئىنقىلابچى چەتگە باغلانغان ئۇنسۇر دېگەنگە ئوخشاش بۇھتەنلەر بىلەن تۈركۈم تۈركۈملەپ بېسىقتۇرۇپ ھەممە خەلقىنى روھى جەھەتتىن قورقۇتۇپ دىكتاتورلۇق بىلەن ئىدارە قىلىپ كەلمەكتە شۇنىڭ بىلەن خەلققە رەئىسچىدە، چارسىز ھالدا ئۆزىنى ئائىلە سىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن ناھەقچىلىققا ئۇچىرسا تىلى تۇرۇپ سۆزلىپ كەملىك - كۆزى تۇرۇپ كۆرەلمەسلىك ھال شەكىللەنگەن.

ئەڭ قەدىمقى مەدەنىي مىراسلەرگە باي شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەدىمقى تارىخىغا دائىر قول يازمالار، ھۆججەتلەر، سۈرەتلەر، مىڭ ئۇي قاتارلىق بىباھا ئەسەرلەر نىڭ بىر قىسىم ئۆز مەنپەئەتىگە يارايدىغانلىرىنى يەنى بۇرمىلاپ كۆرسۈتۈش ئىمكانىي بارلىرىنى ساقلاپ باشقالىرىنى مومكىن قەدەر بۇزۇپ يوقاتتى. ھازىرغە قەدەر خەلقئارا تەتقىقاتچىلارغا كۆرسىتىلمىگەن نۇرغۇن تارىخى ئەسەرلىرىمىز بار بۇ قېتىمقى خەلقئارا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە مەدەنىيەتنى كۈنگەرە سېگە ۋەكىل ئەۋەتىش ئۇياققا تۇرسۇن شەرقىي تۈركىستان دىن مەخسۇس تەكلىپ قىلغان ئىلىم ئادەملىرى نىڭ بىرىسىگىمۇ يىغىنغا قاتنىشىش ئىمكانىي بەرمىدى. بۇ ھەقىقەت تىنچىقورقانلىق ئەمەسمۇ؟ سۇۋىيەتلەر ئېتىپاقىدىكى غەربىي تۈركىستاندىن 12 كىشىلىك بىر ھەيئەت تەركىۋىدە ئەزەرى تۈركلىرى، ئۆزبەك تۈركلىرى قازاق تۈركلىرى، تاتار تۈركلىرىنىڭ ئالىملىرى كېلىپ بۇ يىغىنغا قاتناشتى.

دا يەنىلا " تارىخىي سىياسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش " دېگەن پىرىنسىپ بويىچە، چىن شوۋە نىزىمى مەنپەئەتلىك، چىن كومۇنىست پارتىيەسىنىڭ ئىدىياللىرىغا بىرى سۈندۈرۈلگەن ھالدا ساختا تارىخ ئويدۇرۇپ چىقىلىدۇ. تارىخ ئۈستىدە خېلى كۆپ كىتاب ژۇرناللار رەنە شىرقىلىنغان بولسىمۇ بۇلاردا يەنىلا تارىخىي ھەقىقەتلەر بۇرمىلانغان. شەرقىي تۈركىستان خەلقى پەقەت چىن كومۇنىست پارتىيەسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان گېزىت ۋە ئاڭلىتىلغان رادىئو خەۋەرلىرىدىن باشقا ھېچ بىر خەۋەر ئاڭلىيالمىدۇ. يۇشۇرۇن ئاڭلىغانلارنى بىلىپ قالسا جازالانمايدۇ ۋە شەرقىي تۈركىستاندا تېخى يېقىنقى يىللار دېلاپىدا بولغان تېلېۋىزىيۇن دىن مۇخەلقلەر دۇنيا ۋە مەملىكەت خەۋەرلىرىدىن پارتىيەنىڭ سانسۇرىدىن ئۆتكەن خەۋەرلارنىلا كۆرەلەيدۇ. شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ چەت ئەللەرگە چىقىپ ساياھەت قىلىشقا ۋە ياكى دەۋەتسىز ھالدا ئورۇق توققانلىرى بار دۆلەتكە چىقىپ تۇققان يۇقلاشتۇرۇشەت بىرىلمەيدۇ. 3-4 يىلدىن بېرى دەۋەتنامە ۋە كاپالەتنامە ئارقىلىق تۇققان يوقلاش ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەج گە چىقىشقا چەكلىك سان دېگى كىشىلەرگە رۇخسەت قىلىنغان بولسىمۇ ھازىر ئۇنى تولۇك بانەسە ۋە پەلەرى بىلەن بارغانسىرى ئازاپتاقتا. ئاۋرۇپا ۋە ئامېرىكا قىتئەسىدەكى ھەرقايسى مەملىكەتلەردە ئوقۇۋاتقان چىنلىق (خەنزۇ) ئوقۇغۇچىلەرنىڭ سانى 20 مىڭغا يېقىن بولسىمۇ شەرقىي تۈركىستان دىن چەتكە چىقىپ ئوقۇۋاتقانلارنىڭ سانى 50 گە يەتمەيدۇ. بومۇ تاشقى دۇنيانىڭ بېسىمى ۋە شەرقىي تۈركىستانلىقلەرنىڭ قانۇنلۇق كۆرەش قىلىشلىرى بىلەن قولغا كەلگەن مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇنى كۆرسۈتۈدىكى چىن دائىرىلىرى بارلىق چارە-ئامىللار بىلەن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ئالەمدىن خەۋەرسىز قىلىپ تۇرت تام ئىچىدە تۇتماق، ئۇلارنى دۇنيادىكى يېڭىلىقلار، تەزەققىياتلەر ۋە ھەقىقەتلەرنى بىلىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، خەلقنى نادانلىق قاراڭغۇلۇقىدا تۇتۇپ ئۇلارنى ئاسان باشقۇرۇۋالىدىغان ئەمگەك قوراللىرىغا ئايلاندۇرۇشنى مەخسەت قىلماقتا. تۈركىيەگە تۇققان كۆرۈش ئۈچۈن كېلىپ يەرىلىشىپ قالغان بۇ يەتتە يىل ئىچىدە ۋە يۇقىرىم ئامېرىكا دەپ بولغان قىسقا بىر زىيارەتتىم جەريانىدا مەن تەسەۋۋۇر قىلىپ كۆرمىگەن نەرسىلەرنى كۆردۈم ۋە بىرمۇنچە يېڭىلىقلارنى ئۆگەندىم. شۇنىڭ بىلەن مەن ھەقىقەت سۆيىسى بىلەن چايقات ھەقىقىي ئىلىم قانچىلاش لازىملىقىنى ھېس قىلدىم.

دىكتاتورلۇق تۈزۈم بىلەن ھۆرمەتلىك تۈزۈم ئوتتۇراسى دېگى پەرقنىڭ نەقەدەر چوڭ ئىكەنلىكىنى، ئىنسان ھەق ۋە ھۆرمەتنىڭ نەقەدەر قىممەتلىك نەرسە ئىكەنلىكىنى، پارتىيە دىكتاتورلىقىنى ھۆكۈم سۈرگەن دۆلەتلەر دە ئىنسانلارنى دۇنيا نىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز تۇتۇشنىڭ ئاساسى سەۋەبىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشۈنۈۋالدىم. 3- نۆۋەتلىك خەلقئارا ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى يىغىنى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئامېرىكا نىڭ مادىسون، شىكاگو، نىيۇرك، بوستون ۋە ۋاشىنگىتون قاتارلىق شەھەرلىرىدا زىيارەتتە بولدۇق. نىيۇركتا بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتىنى زىيارەت قىلدىق. بۇ يەردىكى تۈركىستان فېدېراتسىيەسى جەمئىيەتنىڭ مەسئۇللىرى بىلەن كۆرۈشتۈك. ئۇلار بىزگە ئامېرىكىدىكى تۈركىستانلىقلەرنىڭ ئەھۋالىنى ۋە پائالىيەتلىرىنى سۆزلەپ بەردى. بوستوندا ھالۋارد ئونىۋېرتسىپىنى كۆرۈپ ئىلىم ئادەملىرى بىلەن سۆھبەتلىشتۈك. ۋاشىنگىتوندا ئاق ساراي نى ۋە باشقا بىر قانچە مۇزىيلارنى كۆردۈك. دۇنياغا قىرغىسە كىز دىن ئارتۇق تىلدا ئاڭلىتىش بىرىدىغان " ئامېرىكا ئاۋازى " رادىئو ئىستانسىسىنى مۇكۆرۈش پۇرسەتلىگە بولدۇق ئۇنىڭ تۈركچە-ئۆزبېكچە بۆلۈملىرى بىلەن رېپورتاژ سۆھبەتنى ئۆتكەزدى بىزمۇ قىسقىچە تەسراتلىرىمىزنى سۆزلەپ بەردۈك ۋە بۇ سۆزلىرىمىز پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا ۋە دۇنياغا ئاڭلىتىلدى.

3- نۆۋەتلىك خەلقئارا ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي تەتقىقاتى كونگرېسىگە

قاتنىشىدىن ئالغان تەسۋاتىم

مەھىرىنىسا قەشقەرى*

مەن 1988- يىلى 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 31 - كۈنىگىچە ئاق شىنجاڭ مادىيىسىنى شەھىرىدىكى ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن چاقىرىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا (تۈركىستان) تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقى قىلىش بويىنچە 3- نۆۋەتلىك خەلقئارا كونگرېسگە (ۋەكىللەر يىغىنى، تەھرىر) ئىستامبول ئۇنىۋېرسىتېتى تۈرك تىلى - ئەدەبىيات بۆلۈمىدىن ئۆز دۆڭىلادى بىلەن قاتناشقان يولدى شۇم سۇلتان ماموت قەشقەرى بىلەن تىگىلىگۈچى مەھمان سۈپىتىدە قاتناشتىم.

يىغىنغا ئاسىيا، ياۋروپا، ئامېرىكا قىتئەسىدىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەردىن بۈيۈك ئالىملار تۈركۈلۈگەن ۋە تەتقىقاتچىلەر كېلىپ قاتناشتى. ئۈچكۈنلۈك ئىلمىي پائالىيەت ۋە بىر كۈنلۈك ئىككىسكۈردىن كېيىن يىغىن زۆرۈمۈز ئېقىيەتلىك بىلەن ئاياغلاشتى.

دۇنيانىڭ ھەرقايسى مەملىكەتلىرىدىن كەلگەن ئالىملار ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللەردىن بېرى ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقات نەتىجىسىنى ئوتتۇراغا قويدى. ئۆزئارا تالاش-تارتىش ئىلمىي مۇنازىرە بىلەن تولۇقلاشلار ئارقىلىق بېيىكى ئىلمىي نەتىجىلەر ئوتتۇرغا چىقتى يىغىنغا قاتناشقان ئالىملار ئاسىيا تارىخى ۋە مەدەنىيەتنىڭ دۇنيامەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنى ھەم قىممىتىگە ئېتىۋار بىلەن قارىدى. جىددى ۋە قىزغىن مۇزاكىرەلەر بىلەن دىۋان قىلغان بۇ يىغىندا ئوتتۇرا ئاسىيا نىڭ تارىخى مەدەنىيەتى، ئىجتىمائىي ھاياتى، تىلى ۋە ئەدەبىياتى سەنئەتى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىسى بىر سەۋىيە بارلىققا كەلگەنلىكى نامايان بولدى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا (تۈركىستاندا) قەدىمدىن تارتىپ بۈيۈك دۆلەتلەر قورغان مەدەنىيەت ۋە ئىلىم-ئىرفاندا دۇنياغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن نامما بۈگۈن ئاسارىت ئاستىدا باشقىلار تەرىپىدىن ئاسىمىلا تىسىيە قىلىنىپ ئىرىپ يوقاپ كېتىش خۇپىدە تۇرغان خەلقلىرىنى، ئۇلارنىڭ مەدەنىي مۇراسىملىرىنى قوغداپ قىلىش ۋە يوقاپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن چارە تەدبىر ئېلىش تەكىتلەندى. شۇنىڭ دەك ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمقى مەدەنىيەت مۇراسىملىرىدىن بولغان ۋە ھازىر خاراكتېرلىشىش خەۋپىگە دۇچار كەلگەن ئۇرخۇن ئابىدەلىرىنى تارىخى موزەھالىغا كەلتۈرۈپ قوغداش ۋە ئاسراش ئۈچۈن يىغىنغا قاتناشقۇچى ئالىملەر بىر دەك ئىمزا قويۇپ بىر تەشەببۇس نامە ئىلان قىلدى ۋە بۇ بىرلەشكەن مىللەتلەر شەكىللىنىش مەدەنىي مۇنارىپ كۆمىتسىسىگە يوللاندى.

مەن بۈگۈنگىگە قاتنىشىش بىلەن بۇرۇن ئۆزۈمگە ئايدىڭ بولمىغان نۇرغۇن ھەقىقەتلەرنى بىلىۋالدىم. چىن ھاكىمىيەتى ئاستىدىكى شەرقىي تۈركىستاندا ئوقۇش ۋە ئىشلەش جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە بولۇپمۇ ئۇرغۇرلار تارىخى ۋە مەدەنىيەتى ھەققىدە يەتتە رىلىك مەلۇماتقا ئىگە بولالمىغان ئىدىم. دۇنيادىكى ئىلمىي ھەقىقەتلەردىن ۋە تەتقىقاتچىلاردىن خەۋەرسىز قالغان ئىدىم. چۈنكى ئەركىن بىر ئىلمىي ھاۋا بولمىغانلىقى، ئۆزىگە پايدىلىق بولغانلىرىنى ئاڭلىتىپ پايدىسىز بولغىنى ئاڭلىتىش پىرىنسىپى ھۆكۈم-سۆزگە ئىلگىرىن ئاڭلىغان ۋە بىلگەن بىر تەرىپلىمە ۋە چەكلىنىش ئىدى. بۇ ھۆل شەرقىي تۈركىستاندىكى زىيالىلەردىكى ئومۇمىي بىر ئەھۋال ئىدى. بۇنىڭ مۇھىم سەۋەبى شەرقىي تۈركىستاندىكى ھەردە رەجىلىك مەكتەپلەردە شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىياسىي ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت تارىخى ئوقۇتۇلمايدۇ. چىن تارىخى، ئاورۇپا تارىخى دىن بەزى ساۋات بىرىلىشىمۇ بۇنىڭ

رەھمەتلىك ئەبەيدۇللاخە تىب ئوغلىنى ئەسلىمىز

مەرھۇم ئەبەيدۇللاخە تىب ئوغلى (توساللا ئەبەيدۇللا ھاجىم) شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئىنقىلابىي نىك مۇنەۋۋەر مۇجاھىدلىرىدىن بىرى خوتەن نىك مەشھۇر "توساللا بايلىرى ئائىلەسى" دىن كېلىپ چىققان. خوتەن ھۆكۈمەتى ئىسلامىيە نىك مۇھاپىزەتچى قىسىمىدا قوماندان مۇھاپىزەتچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. گوما قەتلىمى نىك جاراھەتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن يوللانغان ئومەك نىك مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. خوتەن ھۆكۈمەتى يىقىلغاندىن كېيىن تونگانلار نىك زولمىگە ئىچىرىلغان ۋە شىكسىسى سەي نىك تۈرمىسىدا مۇتۇزۇن بىر زامان ياتقان. گومىنداڭ دەۋرىدىمۇمىللەتچىلەر نى تازىلىغاندا يانا تۈرمىغا ئېلىنغان 1949 نجى يىلى ھىجرەت قىلىپ سەئۇدى ئەرەبىستانغا ئۆيدىردىن 1950 نجى يىلى قەدىرناس دۆستى ئابدۇرەشىت ھاجىم سانجۇ بىلەن تۈركىيەگە كېلىپ ئىستامبولدا يەرلىشتى. تۈرك ۋە تەنداشلىقىغا ئۇتۇپ كىم تىكشۈرۈش فابرىكا سىدا ئىشلىگەن بولمىدىن پىنسىيەگە چىقىپ دەم ئالغان. ئەبەيدۇللا ھاجىم شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلىرى جەمئىيەتىنىڭ ئاكتىپ ئەزالىرىدىن بىرى بولۇپ شەرقىي تۈركىستاندا ئىلىپ بارغان مۇجاھىدلىرى بولمىدىن بولمىدىن ساھەدە دەۋاملاشتۇرغان. ئاق كۆڭۈل ھەرىكىتىگە قولىدىن كېلىشىچە ياردىمىنى ئاسمايدىغان دەستخېنى كەك بۇ مۇنەۋۋەر رىۋىزىتىشىمىز 1982 نجى يىلى 1-ئاينىڭ 20 نجى كۈنى ئىستامبولدا ۋاڧات قىلدى.

مەرھۇم ئەبەيدۇللا ھاجىم دادام بىلەن (ماقالەنى يازغۇچىنىڭ داداسى بىلەن) گوما دا تۇتۇشقان ئىكەن. دادام نىك ئەبەيدۇللا ھاجىمنى مىنىڭ ئات تۇيۇمغا خوتەندىن چاقىرىغانلىقىنى ۋە دادام نىك ئىنقىلاب جەريانىدا سۇقۇشتا يارداپ بولغان ئەسكەرلارنىڭ داۋالاش خىزمىتىدە پائىل ھەسسە قۇشقانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن ئىدى.

ئەبەيدۇللا ھاجىم نىك بابۇر ئىسلىملىك بىر ئوغلى تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئابدۇرەشىت ھاجىم سانجۇ نىك ئوغلى راغىب تۈركىيە دېڭىز ئارمىيەسىدە ئىفستىسە بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. بۇ قىممەتلىك ھەم شەھەرلىرىمىزنى ھۆرمەت بىلەن ئەسلىمىز بۇ ئۇلاتلىرىغا بەخت ۋە سائادەت تىلەيمىز.

يازغۇچى: ئا. شىكۈر توران

ئەنقەرە، تۈركىيە.

تۈرك دۇنياسى ئۈچۈن چوڭ بىر قايغۇ

ئاغلىق ئالىم مەشھۇر تۈركۈلۈك پروفېسور دۆكتور ئالىكساندىر بىنگىسەن 7-ئاي نىك ئاخىرىدا

يۈرەك كىسىلى بىلەن ۋاڧات قىلدى. ھۆرمەت بىلەن ئەسلىمىز.

ئەسلىمىز

مە رھۇم ئە مە ت ھاجىم پاختانى خاتىرلە يمىز

شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۆتىۋە زاتلىرىدىن مە رھۇم ئە مە ت ھاجىم پاختا بوندىن ئون يىل ئاۋۋال، 1978 يىلى 7نجى ئايدا ۋافات قىلغان ئىدى.

ئە مە ت ھاجىم پاختا 1910 يىلى قەشقەر نىڭ بەش ئىرىق مەھەللەسى زەگەركوچى سىدا دۇنياغا كەلدى ئوقۇشنى ئۆز يىرىدە يەنى قەشقەر دەپتتوردى. كىنچە داداسىدىن قالغان پاختا تېرىقچىلىق ۋە پاختا تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ تىجارەت مۇناسىۋەتى بىلەن شەرقىي تۈركىستان ۋە غەربىي تۈركىستان شەھەرلىرىنى ئايلاندى. ھەر تەبەقە كىشىلەر بىلەن بۇلۇپمۇنە ۋە كىشىلەر بىلەن تۇتۇشۇپ ۋە تەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەت پەرۋەرلىك خاراكتىرىنى ئۈزلەشتۈردى. ئاق كۆڭۈل، كەمتەرتەپ تىلىك ساخاۋەتلىكلىكى بىلەن خەلق ئوتتۇراسىدا ئىناۋەتكە ئىگە بۇلغان ئە مە ت ھاجىم پاختا 1933 يىلى قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەتى نىڭ ئىقتىسادى ۋە تەرەققىيات ساھەسىدە ئاكتىپ رول ئالدى. مۇنارىپنى راۋاجلاندۇرۇش، مەكتەپ ئېچىش خىزمەتلىرىدە ئۆرنەك بولدى. يېتىملىرىنى ئوقۇتۇش ۋە يەرلەشتۈرۈش ئۈچۈن قەشقەردىكى دارىلئىتام نىڭ ئېچىلىشىدا چوڭ ھەسسە قوشقان. يانا قەشقەردە ئۆز خىراجىتى بىلەن بىر باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچقان. ئومۇمىي نىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن قىزىل دەرياسى كۆۋرۈكىغا ئوخشاش كۆرۈكلەرياساتقان ياشلارنى تەربىيەلەش ۋە سانائىتىنى پىسەننىڭ رىۋاجلىنىشىدا چوڭ كۆچ كۆرسەتكەن.

يوقارىقىدەك پائالىيەتلىرى چىن ھۆكۈمەتنى ئەنسىرەتكەن بولۇشى كىرەككى، ئە مە ت ھاجىم پاختا قولغا ئېلىنىپ تۇرمىغا ئېلىندى. تۈرمىدىن قۇتۇلۇپ چىققاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان دىن ئايرىلىپ كەشمىر ئارقىلىق ھەرەمگە ئۆتۈپ كىتىدۇ. 1939 نىچى يىلى تۈركىيەگە كېلىپ تۈرك پوخرالىقىغا ئۆتۈپ ئىستامبولغا بەرلىشىپ قالىدۇ.

مە رھۇم ئە مە ت ھاجىم پاختا، تۈركىيەگە ئوقۇشقا كەلگەنلەرنى داۋاملىق يوقلاپ ھالى دىن خەۋەر ئېلىپ ئوقۇشلىرىدا ياردەم قىلىپ تۇرغان ئوندىن باشقا شەرقىي تۈركىستانلىق ھەممەشلەر لەر بىلەن ئالاقىدەدە بولۇپ تۈركىيەدە شەرقىي تۈركىستاننى تونۇتۇش جەھەتتە پائال رول ئالغان. مەن ئە مە ت ھاجىم بىلەن قونىادا ھەربىي ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چىغىمدا تونۇشتۇم. ئۇ چاغدا قونىا ھەربىي ئوتتۇرا مەكتەپتە بىز جەمىي بەش شەرقىي تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار بار ئىدۇك ئە مە ت ھاجىم بىز لەرنى يوقلاپ كەلگەن ئىكەن بىزنى ھەربىي كىملىرى بىلەن كۆرۈپ باغرىغا سېتىپ تەسلىرىگە ئىلگىرى كۆزلىرىگە ياش ئالدى. بىز لەر بىلەن پەخىرلەنگەنلىكىنى ئىپادە قىلىپ بىز لارنى مۇتەئىسسلەندۈرگەن ئىدى. تۈركىيەدىكى باشقا مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان مۇساپىر ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ھەردايم يوقلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ ئۇلارنى زىغىتە تەلدۇرۇپ تۇراتتى.

مە رھۇم ئە مە ت ھاجىم پاختا نىڭ ۋاپاتى نىڭ ئون يىللىغى مۇناسىۋەتى بىلەن مىنەتدارلىق ھىسسىياتلىرىمىز بىلەن ئۇنى ئەسلى بىلەن ئەۋلاتلىرىغا سالامەتلىك ۋە سانادەت تىلەيمىز.

مەنسى:

چىن مىللىتى نىڭ سۆزى تاتلىق سۇغىتىيى يۇمشاق ئىمىش. تاتلىق سۆزى يۇمشاق سۇغىتىيى بىلەن ئالداپ يىراق مىللەتلەرنى كۆپ قىتىم يېقىنلاشتۇرغان ئىمىش. يېقىنلىشىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن يامان چۈشەنچە (نىيەت) سىنى بۇ يەردە تاقىتار مىش. ياخشى باتۇر كىشىنى، ياخشى ئالىم كىشىنى يۈزگۈر مەس مىش. بىر كىشى ئۈزگۈرۈش قىلسا، جامائەتتىگە، مىللەتتىگە بوشۇكتىكى گىچە رەھىم قىلماسمىش. تاتلىق سۆزىگە يۇمشاق سۇغىتىيىگە ئالدىنىپ كۆپ تۈرك مىللىتى ئۆلدۈق.

قدىم تۈرك اليفباسى

(يىنچىكە تاوشلوقلرىلە)	ى	𐰇	آ، ا	𐰀
(قالین " ")	ى	𐰇	ا، ای	𐰁
(شیوه لرغه كوره ر، ی، ن)	ى	𐰇	او، آو	𐰂
	ڭ	𐰇	اۋ، آۋ	𐰃
(قالین تاوشلوقلرىلە)	ن	𐰇	ق (آ، آو، آۋ، اۋ بىلە كىلەدور)	𐰄
(يىنچىكە تاوشلوقلرىلە)	ن	𐰇	ق (اق تاوشىنى بىرادور)	𐰅
	م	𐰇	ق (اوق و اوق تاوشىنى بىرادور)	𐰆
(قالین " ")	ر	𐰇	ك	𐰇
(يىنچىكە " ")	ر	𐰇	ك (او ويا او تاوشىنى بىرادور)	𐰈
(قالین " ")	ل	𐰇	غ	𐰉
	چ	𐰇	گ	𐰊
	س	𐰇	ت (قالین تاوشلوقلرىلە)	𐰋
	ش	𐰇	ت (يىنچىكە تاوشلوقلرىلە)	𐰌
(بعضاً شكلى يازىلىدور)	ز	𐰇	د (قالین تاوشلوقلرىلە)	𐰍
	انچ	𐰇	د (يىنچىكە " ")	𐰎
	ند	𐰇	پ (" ")	𐰏
	لد	𐰇	ب (قالین " ")	𐰐
كليمه اراسىدا آيرما بەلگوسى	:	𐰇	ب (" ")	𐰑
			ايچ	𐰒

قەدىمقى تۈركلەر دەيىزىق

قەدىمقى تۈركلەر دەيىزىق دەيىزىق بار ئىدى. يىزىقلار پۈتۈك (پىتىك) دەپ ئاتىلىپ ھېرۇغىلىقى (قەدىمقى مىسىر يىزىقى) غا ئوخشايدىغان رەسىم ۋە سورەتلەر دىن ئىبارەت ئىشارەتلەر ئىدى. فىرات ۋە دىجلە دەريالىرى ۋادىسىغا كۆچكەن سۈمەر ۋە ئاقادۇرلۇر بۇ يەرلەرگە ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەن تۈرك يىزىقىنى ئۇمۇلاشتۇرغان. بۇ يىزىقلەر ھەقىقەتتە بۇ يەردە كىتابىمىزدە ئۇزۇن ئىزاھات بېرىشكە ئۇرۇن يوق. بۇ ھەقىدە مۇناسىۋەتلىك ئۇمۇمىي تارىخقا قارالسۇن. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆچۈش دەۋرى ۋە ئۇنىدىن كېيىنكى ئەسىرلەردە تۈركلەر ئاراسىدا ئۇمۇمەن راۋاچ تاپقان يىزىقنى بايان قىلىمىز. كۆك تۈرك دۆلەتى دەۋرلىرىگە ئائىت ئورخۇن ۋە يەنسەي دەريالىرى بۇ يىزىقنى تىپىلغان مەڭگۈ تاشلار دەپ بۇخىل يىزىقلار كۆپ ئۇچرىغانلىقتىن تارىخ ئالىملىرى بۇ يىزىقلارغا كۆك تۈرك ئېلىپبەسى ۋە ياكى ئورخۇن يەنسەي يىزىقى دەپ نام بەرگەن. بىزقەدىمقى تۈرك ئېلىپبەسى دەپ ئاتاشنى مۇناسىب كۆرۈمىز. چۈنكى بۇ ئېلىپبە بىلەن يىزىلغان ئەسەرلەر باشقا پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىدا ئوتتۇراغا چىقماقتادۇر. بۇ ئېلىپبە 28 ئالامەت (ھەرپ) دىن ئىبارەت بولۇپ بۇلاردىن تۇرتى سۇزۇق تاۋۇشلىق قالغانلىرى ئۇزۇق تاۋۇشلۇقتۇر. يىزىق ئۆگىدىن سۇلغا (چاپقا) ھەمدە ئۇستىدىن ئاستىغا مۇيىزىلىدۇ.

قەدىمقى تۈركلەر دەپ بوندىن باشقا يانا بىر قەدىمقى ئېلىپبەلەر بار ئىدى. لېكىن بۇلار بىر قەبىلە ۋە ياكى بىر يۇرت ئاھالىسى بىلەنلا چەكلەنگەن. پۈتۈن تۈرك ئايماقلىرى ئاراسىدا قەدىمقى ئەسىردىن باشلاپ تاكى يەتتىنچى ئەسىر مىلادى (بىرىنچى ئەسىر ھىجرى) غا قەدەر ئۇمۇمىي يۈزلۈك قوللۇنۇپ كەلگەن. ئېلىپبە تۈزۈمىدە كۆرسۈتۈلگەن قەدىمقى تۈرك ئېلىپبەسى ئىدى. ھەتتا شۇ زامانلاردا ئاۋرۇپادا ھۆكۈم سۈرگەن تۈركلەر مۇبۇ يىزىقنى قوللانغان. كىيىنچە ئالاھىدە ئېلىپبە ئېشىلىشتىكى باشلىغان. ئۇيغۇرلارمۇ تاشقا، تاملەرغا، ئابىدە (ئىبادەت خانە) لارغا، ئوما كىتابەلارغا يازغان خەتلىرىدە مۇبۇ ئېلىپبەنى ئىشلەتكەن ئىدى. كىيىنچە يەتتىنچى ئەسىر مىلادى غا كەلگەندە بىر مۇنچە تارىخىي سەۋەبلەر بىلەن ئورخۇن ئېلىپبەسى ئەمەلدىن قىلىپ ئۇيغۇر ئېلىپبەسى پۈتۈن تۈرك ئايماقلىرىدا ئۇمۇملاشتى. بۇ ئۇيغۇرلار بايانىدا زىكىرى قىلىندى.

Y<A<D: bJA: 4NƏX4H:
 4N4H: P<<<C: N4YƏ: 4N4H: P<<<C: N4IEI: ƏJ4bJ:
 4X4: INYJƏ: 4P4J4: 6X4I: 4J4I4: HƏ<H4: 4NI:
 ƏJ44E4I4: D4I4Y4H: 4X4J4: P<<<C4: ƏJ4I4J4I4: 4ƏJ4: 4J4X4H:
 XƏN: ƏJ4J4J4: E4I4J4: XƏN: 4E4I4J4: 6<HƏ4H: 4X4I:

كۆك تۈرك خاقانى بىلگە خاقان، قىرىندىشى گۈلتىكىن ئۈچۈن مىلادى 732 نى يىلى تىكىلگەن " ئورخۇن مەڭگۈ تىشى " دىن بىر پارچە

شەرقىي تۈركىستان تارىخى

مەھەممەت ئىمىن بوغرا

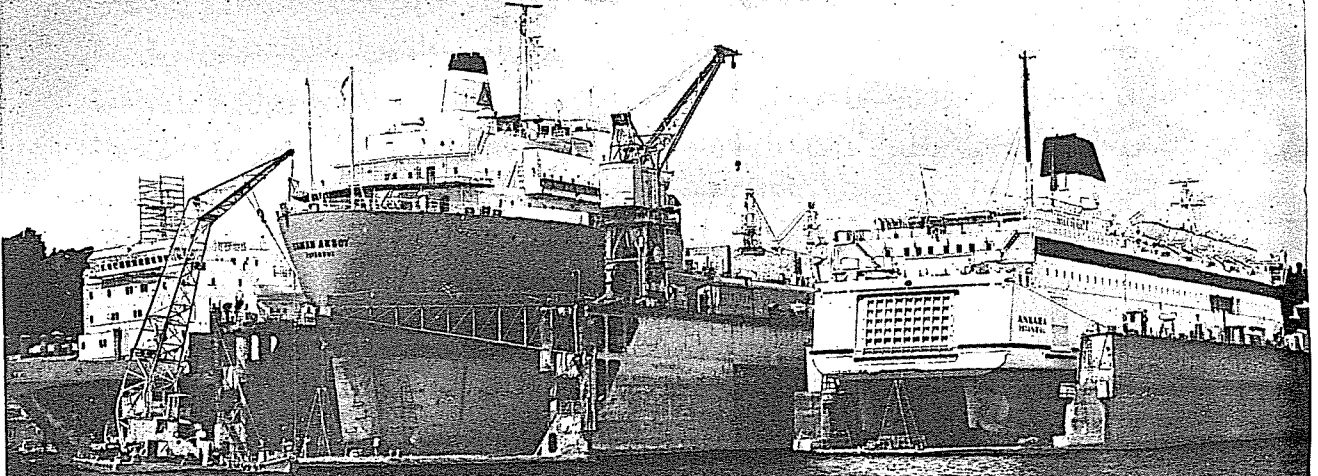
4 - پەسىل

كۆچۈش دەۋرىدىن كىنكى تۈرك ئانا يۇرتى

كۆچۈش دەۋرى ئىچىدە ۋە ياكى كۆچۈش دەۋرىدىن كېيىن مەيلى تۈرك ئانا يۇرتىدا بولسۇن ۋە ياتۇركلە رېزىب ئاۋەت قىلغان يۇرتلەردە بولسۇن تۈركلە رېۋكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە بىر خانلىق يەنى رايون خاراكتېرلىق، ھەرخىل ئات بىلەن ئىدارە بېرىلىكلىرىنى قۇرۇپ چىقتى مەسلەن شەرقىي تۈركىستان دا تارىم ۋادىسى بولمىدا ھازىرقى ئالتى شەھەر ئۆلكەلىرى، تۇرپان رايونى ئىسكول ئەتراپى، يەتتە سۇ، ئىلى جىلغىسى، ھازىرقى شىمالى مۇڭغۇلىستان دىكى سەلىنگا ۋە ئۇرخۇن دەريا بۇلىرى، ھازىرغە رېگانسۇ دەريا ئاتالغان قارادەريا بۇلىرىدىكى، چۇدەرياسى بۇلى دىكى ئارغۇ دەريا ئاتالغان يۇرتلەر، غەربىي تۈركىستان دىكى ئىنجى (سىر) دەريا ۋادىسى، ئۆكۈز (ئامۇ) دەريا ۋادىسى ۋە سۇغۇت (زەرەپشان) ۋادىسى قاتارلىق جايلەردە غايەت يۈكسەك مەدەنىيەت گە ئىگە يۇرتلار بەرپا قىلغان.

يۇقارىدا ئىتىلغان شەرقىي تۈركىستان دىكى سۇبۇلىرىدايە رەشكەن يۇرتلەر ئاراسىدا چۇل ۋە تاغلار پاسىل بۇلغانلىقتىن بۇلار باشقا - باشقا ئىسملار بىلەن ئاتالغان ۋە خەلقلەر رېمۇتۇز يۇرت لىرى نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان مەسلەن، خوتەن نىڭ ئەسلى ئىتى ئۇدۇن بۇلۇپ خوتەن خەلقلىرى مۇ ئۇدۇن دەپ ئاتالغان. قەشقەر خەلقى "كاچغىر"، "قاشغىر" دەپ ئاتالغان. بەزى ئالىملار ئىراندىكى "قاچار" دەپ ئاتالغان تۈركلەر شۇ قەشقەر تۈركلىرىدىن بولسا كەرك دەپ قارايدۇ. كۇچامۇ ئەسلى شۇ يەردىكى خەلقلەر نىڭ ئىسمى ئىكەنلىكى رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئاقسۇ ئۆلكەسى نىڭ قەدىمقى ئىتى "ئۇچ" ئىدى. يىقىنقى زامانلەرغا قەدەر رېۋىسىم بار ئىدى. رىۋايەتلەرغا قارىغاندا بۇ ئۆلكەدە ئۇچ چۇڭ قەبىلە ياشايدىكەن ۋە بىر ھاكىمىيەت ئاستىدا بۇلغانلىق لىرى ئۇچۇن بۇ ئۆلكە نىڭ ئىتى "ئۇچ" دەپ ئاتالغىنىدەك خەلقلىرىمۇ "ئۇچ" دەپ ئاتىلىدىكەن. كۇنسىرى تەرەققى قىلىپ ئىلىم، سەنئەت ۋە مەدەنىيەت ساھەسىدە يۈكسەلگەن بۇ ئۆلكەلەر ھەربىرى ئۇز ئالدىغا موستەقىل بىر ئىدارە ئاستىدا بولۇپ رەئىسى "خان" دەپ ئاتالغان. خاننىڭ قول ئاستىدىكى ھۆكۈمدار ۋە "بەگ" لار ئىدى بۇلارنىڭ ئىدارى تۈزۈم (ياساغ) قانۇن (تۈزۈت) بۇيۇنچە باشقۇرۇلۇدىغانلىقى ھەققىدە كۆپلىگەن دەلىللەر بار. بىر زامانلەردە شەرقىي تۈركىستان نىڭ ئالتى شەھەر، ئىسپىق كۆل ۋە چۇدەريا ۋادىسى دىن ئىبارەت غەربى قىسمىدا ئون موستەقىل خانلىق بار ئىدى. قۇچۇ (تۇرپان) ئىلى، ئىمىل، تارۇتاي، ئالتاي ۋە بەش بېلىق دىن ئىبارەت شەرقىي قىسمىدا بولسا تۇققۇز خانلىق بۇلغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ خانلىقلەر قاچانغىچە داۋام قىلغانلىقى ھەققىدە تەپسىلى مەلۇمات يوق. بۇ دەۋردە يۈز بەرگەن ھادىسەلەر توغۇرلوقمۇ ئىشلىك ۋە سىقەلەر يوق. بۇ كۆپ ساندىكى خانلىقلەر ئاراسىدا داۋاملىق ئىچكى سۇقۇشلار بولۇپ تۇرغان ۋە تاشقى تاجاۋۇز نىڭ تەھدىدى مۇكام بۇلمىغانلىقتىن بۇ يۈك دەۋلەت تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ ھەممەسى بىرلەشكەن. بۇنى تۇۋەندە بايان قىلىمىز.

Gemi inşa sanayiinde Türkiye'nin en güçlü kuruluşu

- 75.000 DWT'a kadar her tip gemi imalatı
- 35.000 DWT'a kadar her tip geminin havuzlanması
- Sualtı ve suüstü bakım ve onarım çalışmaları
- Her çeşit konstrüksiyon işleri ve SULZER lisansı ile 2100 BHP gücüne kadar dizel motorları imalatı

Beş TERSANE ve bir MOTOR fabrikası ile hizmetinizdeyiz.

- Pendik Tersanesi
- Motor Fabrikası
- Haliç Tersanesi
- Camialtı Tersanesi
- İstinye Tersanesi
- Alaybey Tersanesi/İZMİR

TÜRKİYE GEMİ SANAYİİ A.Ş. Meclisi Mebusan Cad. No.66 80040 Salıpaazarı-İstanbul/TURKEY
Tel: 149 83 17 - 145 81 87
Telex: 25487 tges tr - 25622 ges tr

TÜRKİYE GEMİ SANAYİİ A.Ş.
TURKISH SHIPBUILDING INDUSTRY INC.

بفضية تركستان الشرقية الا انه لم يفعل ذلك بل قام بتعريفهم بالشخصية الذاتية للسيد / محمد امين بوغرا.. وهو امر لا يهم اليابانيين بل كان يهمهم الاستماع الي معلومات جديدة عن تركستان الشرقية. ولو فعل ذلك كان من الافضل له.. ولذا فكان المذكور موضع سخريه اليابانيين فعرفوه على حقيقته فأهملوه فعاد من حيث أتى بخفي حنين.. وقد علمت من الاخ يونس بوغرا ان (احمد نديم) المذكور قد توفاه الله وترك مذكراته التي تحتوي على معلومات عن القوة التي اشترك فيها عندما كان بصحبة السيد / محمد امين بوغرا في ختن بتركستان الشرقية.. وبما ان المذكور كان ضابطا بتركيا متقاعدًا فلا بد ان تكون مذكراته تحتوي على معلومات قيمة.. فيا حيدا لو ان الاخ يونس بوغرا حاول الحصول على تلك المذكرات من ورثة احمد نديم لربما كانت ذات فائدة تاريخية لقضية تركستان الشرقية..

والي اللقاء في الحلقة القادمة ان شاء الله

نارمانم

يوره ك پاره جيگه ر پاره سسقلدى ته ن نارا جانم
لېكىن شوندا قتمو ته ندين ئوزولمه س قىلچە نارمانم
ۋه ته ن ده پ دىنو مىلله ت ده پ بو يولدا هه ر جاپا كورسه م
بىلور مه ن به ختو ئىقبالم، شه ره پلىك په خرو ئونوانم

ۋه ته ن ئىشقى هجرىدا يوره ك باغرىم كاۋاب بولدى
موهه بيه ت ئوتلىرى دىن ئورتىب يانغاچقا هه ريانم
قىسب باشم، ئىقىب ياشىم، چوشوب روهىم سونوب كوكلوم
ئىز بىلدىم بىقارار بولدوم ۋه لېكىن بولمىدىم ناۋمىت
دىمە ك چونكى ۋاقتلىق دور ئىزىلگە ن بۇسقىلغا نم

پوتون ته جدات ۋه ئه ۋلاد مىنى هه ر بىر ئويلسام به لكى
په قە ت تاقە ت قىلالماستىن قىزىپ قانىنا يدو ۋجدانم
بۇيوك ئالتون، كۇموش ئوردام قورۇلغان چاغداشول تۇغنى
قوجا قىلاب تۇرغىنىمدا ناقسا نارمان يوق قىزىل قانم

سايال ساچم قىزىل قانغا بويالماستىن قازاتاپسام
يۇمۇلپاس دىن كوزوم، دىلدە قالور هه سره ت ۋه نارمانم
بووام ئاپراسىياپ هه م ئاتىلا، ئوغوز ۋه بوغرا نىك
تۇغنى ته سلسه م، تاغلارپه له كنى ئاهو ئاپغانم

بسم الله الرحمن الرحيم

ذكريات الشيخ محمد امين اسلامي

٤.

تسجيل وعرض : محمد الله ويردي

في الحقبة السابقة ذكر لنا الشيخ امين اسلامي كيفية اضراره الى ترك الهند في صحبة محمود محيطي في رحلة الى اليابان .

ثم تابع الشيخ حديثه بالقول : وبالفعل وصلنا الى اليابان واتصل محمود محيطي بالمسؤولين والدين اخبروه بأنهم كانوا يعرفون الكثير عن تركستان الشرقية الا انهم في الحقيقة لا يستطيعون مزيد المساعدة لانهم مقبلون على امر جلل، وتبين فيما بعد دخولهم الحرب ضد الانجليز.. وفي تلك الفترة كانت ثلثي الصين قد وقعت تحت الاحتلال الياباني لانها كانت في حرب مع اليابان.. ولم يتوقف الزحف الياباني في الاراضي الصينية الا بعد ان اعلن الحلفاء بقيادة الانجليز الحرب ضد اليابان فوقفوا الزحف الياباني من جهة بورما.. وبالفعل كان اليابانيون يعرفون الشيء الكثير عن تركستان الشرقية - فمن انباء تركستان من يجهلها، وقد صادف ان شاهدت فيلما / يدعى .. غير خانم - احدي اميرات الدولة السعودية التي حكمت تركستان الشرقية - عرض في طوكيو وهو من اخراج ياباني ويصور مشاهد تركستاني تحكى قصة تلك الاميرة التي حاربت الصين ثم اسرها الصينيون.. وهذا مما يدل على ان اليابانيين كانوا على دراية تامة بتاريخ تركستان الشرقية.

وعرض اليابانيون علي محمود محيطي استعدادهم لتدريس الشباب التركستاني انما يمكن محيطي من جلبهم الى طوكيو.

الا ان الوضع الدولي في ذلك الحين لم يساعده على ذلك.. وفي عام ١٩٤٣ م عاد (محمود محيطي) الى بكين، حيث كان قد اخبرني بأنه سوف يمكث في الصين لاسترجاع القومول الموجود في بكين العائدة ملكيته لامير تومول ويسمى (خان ييم) بمعنى بناية القومول وكان ينزل فيه امير قومول كلما أتى الى الصين في زيارته الرسمية .

وبالفعل فقد تمكن محمود محيطي من استرجاع القصر المذكور من يد التوتتان الدين كانوا قد استولوا عليه وقام بتريمه الا ان المرض عاجله فرحل الى الرفيق الساعلي قبل استسلام اليابان بفترة وجيزة. ثم استدرك الشيخ قائلاً : هذا وكنت في عام ١٩٤١ . - سافرت مع محيطي الى بكين وشقها في هونج كونج.. وذلك بقصد نقل اموالنا من البنوك اليابانية وايداعها في البنوك الانجليزية في هونج كونج. وبعد اتمامنا للعملية عدنا الى اليابان.. وبعدد في عام ١٩٤٣ كما ذكرت آنفا عاد محمود محيطي ثانية الى الصين للاستقرار بها. اما انا فبقيت باليابان لأن الجو الصيني لم يعجبني..

واثناء تواجدي في اليابان ارسل السيد / محمد امين بوغرا مبعوثا له الى حكومة اليابان وهو السيد / احمد نديم - احد الاخوة الاثراك الدين كانوا من المساعدين له عندما كان في ختن بتركستان الشرقية.. وقد تأثر الشيخ عبدالرشيد ابراهيم - الرجل الورع التقى من اخواننا التتار والذي يعتبر زعيم الجالية التركية المسلمة المقيمة في اليابان آنذاك - من ان السيد / محمد امين بوغرا بدلا من ان يبعث بشخصية تركستانية الى الحكومة اليابانية للتعريف بقضية بلاده فانه بعث بشخصية تركية وهو السيد / احمد نديم - الذي لم يكن موقفا في عرض قضية تركستان الشرقية على المسؤولين اليابانيين. كما كان المذكور غير مستقيم اخلاقيا وغير ملتزم اسلاميا، مما اعطى انطبعا سيئا عن السلوك الاسلامي.. فكان اختياره هذا غير موفق بتاتا.. كما انني عندما سمعت بوضوله كنت اظن ان المذكور قد كلف ايضا من قبل السيد / محمد امين بوغرا ببحث موضوع ابتعاث بعض الطلبة التركستانيين للدراسة بالجامعات والمعاهد اليابانية.. الا انه لسوء الحظ لم يبحث المذكور شيئا من ذلك مدة بقائه باليابان.. الامر الذي خيب ظني لأنه اضاع فرصة ذهبية اذ ان اليابان في ذلك الوقت كانت على استعداد لتقديم كلما يصبوا اليه شعب تركستان الشرقية المسلم.. كما انه كان بإمكانه ان يعرف اليابانيين

تتناجي به الاشواق في قلبي الخفاق، وهو الوطن المحبوب ترتسم صورته في هالة من السنور فيهبج مكامن الشعور، فيجري القلم في هذه الصحائف بما احتوت من سطور.

طالت الغربية عن مسقط رأسي.. ولا تبارحني ذكريات تركستان، وفي ساعة من ساعات التفكير وجدت هذه الذكريات يتحول نشرها في نفسي الى اشعار منظوما، كأنها اراد الخيال ان ينقل البيوت الى نظم الابيات.. فاتيح لي التفني بهذه القصائد والسرباعيات في امجاد تركستان ورجالها، وما افاد الاسلام من ابطالها، وينشد الفقيد في رباعياته قائلا :

اروني في العلا نظم اللائي ديار شيدت للمجد صرحا	لاهدبها الى وطن المعالي رفيعا مشرقا مثل الهلال
اضئت بالهدى نهج السعود وان بلاد تركستان دوما	كمثل الشمس لاحت في الوجود تسامت للرقى والخلود
بها العمران كان لها ازدهار لها في العلم والاداب نور	وفيها العز دوما والفخار يضيء الصبح منه والنهار
هم نشأوا على الاسلام شعبا وما زال الزمان بهم حفيا	وزاد رقيهم شرقا وغربا يشيد بفضلهم سلما وحربا
حديث المصطفى عالي المنار فهذا الترمذي وذ النسائي	بتركستان مرفوع النجار امير المؤمنين هو البخاري

هذا مقتطفات من حياة عبدالعزيز عاشور جنكيز خان، احببت ان اقدمها نموذجا لرجال كان ايمان بالله عز وجل ثم حبهم بالوطن نورا يستضيء به شباب اليوم في مسيرتهم الوطنية وعزما وقوة تشير فيهم العزم والهمم لما يجب ان يعلمه ابناء تركستان لانقاذ بلادهم وحفظ كيانهم من سياسة الاستئصال التي يمارسها الاستعمار في تلك الديار الاسلامية السمغتصبة، ولعل بعض القراء ممن لهم الاهتمام في هذا الموضوع او ممن يعرفون عن الفقيد يقدمون لنا معلومات اوفى وترجمة لحياته اكثر تفصيلا وتوضيحا .
والله من وراء القصد .....

المصادر

- (١) عبدالعزيز مخدوم جنكيز خان
اويغور صرفي المطابعة الربوية - القاهرة ١٩٣٩ ص ٤٠
- (٢) محمد تواضع
الاسلام والصين - الاخوان المسلمين * القاهرة ١٩٤٥ ص
- (٣) عبدالعزيز عاشور جنكيز خان
تركستان ... قلب آسيا - الجمعية الخيرية التركستانية - القاهرة ١٩٤٥
- (٤) عبدالعزيز جنكيز خان
صوت الوجدان والحنين الى تركستان - القاهرة ١٩٤٤
- (٥) عيسى يوسف البتكين، ترجمة : اسماعيل حقي شن كولر
قضية تركستان الشرقية... مؤسسة مكة للطباعة والاعلام، مكة ١٣٩٨ هـ

صرف اللغة الاويفورية في القاهرة عام ١٩٣٩. ويشير في مقدمة كتابه الى غايته للاهتمام باللغة فيقول: ان بقاء وتطور كل شعب يتم بتمسكه بثقافته ولغته.. وان الاويفور كانت لهم مدينة مجيدة وادب راق ولكن بعد الاحتلال الاجنبي تعرض الاويفور الى مصائب ونكبات وسياسة تغيير وتخريب لغتهم، التي تستهدف استئصالهم، وان هذه السياسة الاستعمارية قد اثرت في اللغة الاويفورية فتشوهت وفسد نقاءها الاصلي، وذلك بدخول مفردات غريبة وتراكيب اجنبية فيها.

وهكذا يوضح الفتيق ما آلت اليه اللغة الاويفورية في ظروف الاحتلال الصيني، واهمية المحافظة عليها نية صافية، لان في ذلك حفظا للامة من الادثار والزوال والانصهار الثقافي. ثالثا: كما اشار جنكيز خان الى اهمية التمسك باللغة الاويفورية للمحافظة على الشعب التركستاني من سياسة التصيين والتدويب، التي تمارسها الصين للقضاء على المسلمين التركستانيين. فهو لم ينس ايضا اهمية التاريخ في تعريف افراد الشعب التركستاني بتاريخه واحداثه التي صنعها اجداده، وهو ينبه الشباب الى المخاطر التي تتعرض لها امته من الاحتلال الاجنبي، ويشير فيهم الهمم لدراسة الحضارة والمدنية التي ساهم اباؤهم فيها، فوضع في هذا الميدان عدة كتب، وكان يأمل ان يطبعها في بلاده تركستان الشرقية، حتى تكون في مواقع التوزيع والانتشار بين التركستانيين.. ولكن سياسة الاستعمار الحاقدة وبطشه حال دون ذلك بل ادى الى فقدان اصول تلك الكتب، واستشهاد صاحبها، ولم يبق منها الا ما طبع في القاهرة عام ١٩٤٥، وهو كتاب (تركستان.. قلب آسيا) وتطرق فيه الى مراحل التاريخ التركستاني بايجاز وهدف الى تعريف العرب بتاريخ تركستان ماضيها وحاضرها، ولكن هذا الكتاب اصبح لابناء التركستانيين، انفسهم مرجعا لمعرفة تاريخ بلادهم.

ويقول الشهيد في مقدمة كتابه «على المرء في هذه الدنيا واجبات ترتبط بدمته وتتحقق بها سعادة دنياه وآخرته واهمها في حياة الشخص واجبان.. واجبه الديني وواجبه الوطني.. ولقد كنت منذ نشأتي اشعر بايمان عميق يدفعني الى اداء هذين السواجين، فرأيت ان خدمة بلادتي تعد وفاء وقياما بحقهما في وقت واحد.

وذكرت انني اذا وفقت الى اخراج كتاب باللغة العربية في تاريخ تركستان، فقد خدمت الدين والوطن وارضيت الله والامة.

ان تاريخ الترك لن يعرف منفصلا عن تاريخ الاسلام، كما ان الاسلام لا يمكن استيفاء عصوره واجياله بحثا واستقصاء بغير تاريخ الاتراك، فلكل التاريخين مرتبط بالآخر ومتمم له، فهما كالروح والجسم لا ينفصلان، وكالنور والحرارة لا يفترقان».

رابعا: كما اهتم الفتيق بالدين واللغة والتاريخ، فهو لم يغفل دور الادب في اثاره العاطفة والوجدان في النفوس وتحريك المشاعر الوطنية والاحاسيس القومية، فنظم جنكيز خان جملة قصائد باللغتين العربية والاويفورية في حب الوطن، وتصوير مشاهدته ومناظر الخلافة، والتغني بمفاخره وامجاده.. كما وضع كتابا في تاريخ الادب التركستاني ودراسة نصوصه ونماذجه. بيد ان الذي طبع منها هو ديوانه العربي (صوت الوجدان والحنين الى تركستان) في القاهرة عام ١٩٤٤ ويقول عن اهم مافي ديوانه: «هذا صدى الحنين والخلص، وهذا صوت تتناجي به الاشواق في قلبي الخفاق، وهو الوطن المحبوب ترتسم صورته في هالة من النور فيهب مكامن الشعور، فيجري القلم في هذه الصحائف بما احتوت من سطور.

رابعا: كما اهتم الفتيق بالدين واللغة والتاريخ، فهو لم يغفل دور الادب في اثاره العاطفة والوجدان في النفوس وتحريك المشاعر الوطنية والاحاسيس القومية، فنظم جنكيز خان جملة قصائد باللغتين العربية والاويفورية في حب الوطن، وتصوير مشاهدته ومناظر الخلافة، والتغني بمفاخره وامجاده.. كما وضع كتابا في تاريخ الادب التركستاني ودراسة نصوصه ونماذجه. بيد ان الذي طبع منها هو ديوانه العربي (صوت الوجدان والحنين الى تركستان) في القاهرة عام ١٩٤٤. ويقول عن اهم مافي ديوانه: «هذا صدى الحنين والخلص، وهذا صوت

وفي القاهرة قضى الفقيه جل أوقاته بين الدراسات والمطالعة والتأليف، وهي ازهى فترة حياته عطاء وكتابة، وخاصة بعد ان عقدت المعرفة صلتها مع الشيخ صاوي الشعلان من علماء الازهر، والف معظم كتبه وطبع بعضها في مصر، ومما كتبه في القاهرة مايلي :

(١) اركين تركستان	تاريخ تركستان باللغة التركستانية
(٢) اولوغ تركستان	جغرافية تركستان باللغة التركستانية
(٣) كوزل تركستان	ديوان شعر باللغة التركستانية
(٤) تور كجه قران	ترجمة معاني القرآن باللغة التركستانية
(٥) تور كجه تجويد	تجويد باللغة التركستانية
(٦) اويغور صرفي	في علم صرف اللغة الاويغورية وطبع في القاهرة عام ١٩٣٩
(٧) اويغور نحوي	في علم نحو اللغة الاويغورية
(٨) الاسلام في تركستان	في تاريخ الحضارة الاسلامية في تركستان باللغة العربية
(٩) تاريخ الادب التركي	في تاريخ الادب التركستاني
(١٠) تركستان الخالدة	في تاريخ تركستان (مجلدان)
(١١) تركستان قلب آسيا	في تاريخ تركستان طبع في القاهرة سنة ١٩٤٥
(١٢) صوت الوجدان والحنين الى تركستان	مجموعة شعرية في حب الوطن والمديح طبع في القاهرة سنة ١٩٤٤.

ولكن مع الاسف لم يتمكن الفقيه طبع كتبه كلها في مصر، فقد طبع ثلاثة منها فقط في القاهرة وفضل ان يعود مخطوطات المؤلفات الباقية الى بلاده، لكي يطبعها في مناطق التوزيع، وتكون في متناول القراء اصحاب الشأن.. وخاصة قد علم بمكاسب الثوار التركستانيين السياسية في عام ١٩٤٦ وتشكيل جمهورية تركستان الشرقية. فعاد الى تركستان الشرقية وتولى برعاية الشيخ عيسى البتكين رئاسة مركز الثقافة الاويغورية، وجمعية الاويغور، واصبح مدرسا لمراد التاريخ الاسلامي والعلوم الدينية في معهد المعلمين في اورومجي. ويبدو ان اضطراب الواضع السياسية التي عصفت بالبلاد قبيل الحكم الشيوعي لم تتح للفقيه فرصة الاهتمام بمؤلفاته وطبعها ونشرها على الملأ. اذ لم يظهر شيء من كتبه التي سبق النشارة اليها في هذه الفترة. ولا يعرف مصير مخطوطاتها مع انها ذات قيمة كبيرة ومنفعة عظيمة. وبالاخص كتابه تركستان الخالدة الذي يمتدحه كثيرا الشيخ صاوي الشعلان لاهميته في تاريخ تركستان، وكان الفريد في نوعه باللغة العربية. وكذلك كتابه (اركين تركستان) باللغة التركستانية. وعندما احتل الشيوعيون تركستان الشرقية في ١٩٤٩/٩/٢٦، واضطر بعض الزعماء منهم المرحوم محمد امين بوغرا والشيخ عيسى يوسف البتكين على الهجرة منها، رافقهم المرحوم عبدالعزيز حنكيز خان برغبة الهجرة معهم، ولكنه رجع الى بلاده من كوكات في حدود كشمير، ولعله فضل الحياة في موطنه بدلا من التشرذم، وشعر بافضلية العمل الوطني من داخل البلاد في مواجهة الاعداء.. وكان له ما اراد وخر شهيدا فريضة الجهاد والواجب الوطني. ويظهر من مؤلفات المرحوم انه انتهج خدمة وطنه وامته اربعة سبل هي:

اولا : التوعية الدينية والتثقيف الاسلامي لابناء جلدته ووطنه، فعمل مدرسا في مدارس بلده، ثم قدم الى مصر لاستكمال تعليمه العالي في جامعة الازهر، وعاد منها الى وطنه، وعمل مدرسا لمراد التاريخ الاسلامي والعلوم الدينية في معهد المعلمين العالي في اورومجي، وكان يحفظ القرآن الكريم، ويؤم ويخطب في جماعة المسلمين ويرشدهم الى احكام وتعاليم دينهم في السلوك الاجتماعي والاخلاق العامة. ومع ذلك كان يرتدي الملابس الاوروبية ويظهر بمظهر الرجل الحديث مما يدل على عمق تأثره بحركة (الاخوان المسلمون) في مصر. ويعتبر الفقيه من اوائل العلماء التركستانيين في معالجة التيارات والمذاهب الهدامة التي منبت بها الامة الاسلامية في زعزعة ايمان ابنائها وتشويش صفاء عقيدتها، فوضع كتيبه (تيغ تركاني بر جكر قادياني) وهي منظومة باللغة الفارسية في الرد على فرقة القاديانية في الهند سنة ١٩٣٥، وقد الف هذه القصيدة باللغة الفارسية حتى يستفيد منها علماء المسلمين في الهند وافغانستان وايران، وكذلك في تركستان الشرقية والغربية، لان اللهجة الفارسية كانت تعتبر اللغة العلمية الثانية بعد العربية في تركستان كلها قبل الاحتلال الشيوعي. ثانيا : اللغة الاويغورية وهي اللهجة التركستانية لمسلمي تركستان الشرقية، فقد اهتم الشهيد بها والف لها ثلاثة كتب قيمة، ولكن لم يطبع منها الا كتابه (اويغور صرفي) في علم

عبدالعزیز جنکیز خان

بقلم

رحمة الله احمد رحمتي

يبدو أن التركستانيين في بلادهم تركستان الشرقية، التي يحتم عليها التين الاصفر، ويكتم انفسهم بسمومه ووحشيته، لا يتمكنون بتسوة الاستعمار الصيني المعادي لحرية الرأي والفكر، ان يكتب احد منهم عن ابطالهم ورجالهم وعلماءهم الا بالقدر الذي يخدم الحكم الاستعماري.. اما من كان له خدمة الاسلام والمسلمين والدفاع عن حقوق البلاد المسلمة المغتصبة.. فالحديث عنه محظور ويعاقب كاتبه بالخيانة العظمى بحكم القانون الصيني الذي لم يترك ثغرة في تشديد القسوة على انفس الشعب المسلم.. وهل هناك وحشية اكثر وظلم افظع من ان يفرض على الناس مايكرهونه فيجبرون على مدح الخونة من اذئاب الاستعمار ويحرمون من تكريم زعماءهم..

المجاهدين عنهم.. والمدافعين عن حقوقهم المشروعة. ومن الذين يحرم الصينيون ذكرهم ولا يزال التركستانيون الاحرار يمجدونهم. هو الشيخ عبدالعزيز عاشور جنكيز خان العالم الاديب المجاهد الكبير.

فقد حاولت معرفة تاريخ ميلاده، ولكن لم يتوفر لدى مرجعا يوضح تاريخ ميلاد مترجمنا.. ولعل من معارف الفقيده من يفيدنا بتاريخ مفصل عن طفولة المرحوم ويثبت لنا تاريخ ميلاده وكذلك تاريخ وفاته اذ لا يزال ذلك مجهولا، بالمعلوم والمؤكد ان حكومة الصين الشعبية القت القبض على ١٣٥٦٩ شخصا خلال عامي ١٩٤٩ - ١٩٥١، كما جاء ذلك في حديث جين السكرتير الثاني للحزب الشيوعي في اورومجي عاصمة تركستان الشرقية في ٢٨ ابريل ١٩٥١ وكان فقيدنا ضمن هذا العدد الهائل من المسجونين الذين كانت اسلاميتهم ووطنيتهم سببا في اعتقالهم واضطهادهم، ثم اعدمت الحكومة الصينية عددا منهم امثال الزعيم عثمان باتور والشيخ احمد خوجه وعبدالغفور صابر خوجه، ومات الكثيرون منهم من قسوة الاعمال الشاقة في السجن مثل الشيخ عبدالكريم مخدوم وقربان قوداي، كما تمكن بعضهم من الهرب والفرار الى الاتحاد السوفياتي من امثال ضياء صمدي وغني باتور. واما فقيدنا فقد كان من قضي نحبه في السجن، ويحتمل ان يكون وفاته في عام ١٩٥٨، حيث يشير الشيخ عيسى البتكين الى ان اسمه قد ورد في جريدة حائطية بتاريخ ١٩٥٨/٥/٢٠ ضمن اشخاص يفودون الحركات الوطنية. ويتضح مما كتبه المعنى عن نفسه في مقدمات كتبه بان والده الشيخ عاشور داملا توفي في صغره، وكان قاضيا لمدينة بكور، التي تقع في وسط تركستان الشرقية وتباهي بها بقوله: *

بكور حنة الخلد	وفيها موطن المجد
ومنها مشرق العلم	يرينا مطلع السعد
زكت روضا واغصانا	بلا حصر ولا عد
وفيها نهر دینار	سقى الاوطان بالشهد

وتلقى تعليمه الابتدائي على يد والده وعلماء بكور، ثم انهى دراسته التقليدية في كاشغر، وعمل برهة في بكور، وذهب الى نانكين عاصمة جمهورية الصين حينذاك، وتلقى بعض العلوم العصرية في المعهد السياسي المركزي، ثم رحل الى الهند، حيث اتصل ببعض علمائها، ودرس في بعض مدارسها، وفيها طبع مؤلفه الاول، وهو (تيغ تركاني في برجكر قادياني) منظومه باللغة الفارسية في الرد على فرقة القاديانية في عام ١٩٣٥، ومع ما حصل عليه المترجم له من مختلف العلوم والفنون في تركستان والصين والهند، فان ظمائه وشغفه بالعلم وخاصة بالعلوم الاسلامية والعربية دفعه على السفر الى مصر للالتحاق بالازهر الشريف عام ١٩٣٨، وفي عام ١٣٥٧ هـ / ١٩٣٩ م ادى فريضة الحج.

صوت تركستان الشرقية

تصدر مرة كل ثلاثة أشهر

شه رقي توركستان ناوازي

نوح نابليق

العدد: ٢٠: شتاء ١٤.٩ المجلد: ٥

سان: 20 نوم: 5 قيش 1988-89

المؤسس/قورغوجيسي

عيسى يوسف الپتيكين

صاحب الامتياز

رئيس الهيئة الادارية لوقف

تركستان الشرقية

محمد رضا بكين

ثيمتياز ثيگيسي

شه رقي توركستان وه خپي

نيداره هه يثيتي ره نيسي

مه هه مه ت ريزا بيكين

رئيس التحرير / مه سئول موديري

نيازي يلديريم گنج عثمان

الادارة/ثيشخانيسي

Millet Cad.No.26/3,Aksaray,

Istanbul, Türkiye

Telefon: 524 41 21

ثمن/بهايسي

النسخة الواحدة/بيرونوسخي سي

في تركيا /توركييه ثيچيده 2000 ليره

خارج تركيا /چه ت نه لگه 5 دولار

الاشتراك السنوي/بيليليق نابونه سي

في تركيا/توركييه ده 8000 ليره

خارج تركيا/چه ت نه لگه 15 دولار

***

ليس من الضروري ان تعبر المقالات

المنشورة عن رأي المجلة أو الوقف.

يسمح بالاعتباس من هذه المجلة

بذكر المصدر

في هذا العدد / بوساندا

عبدالعزيز چينگيزخان

رحمة الله رحمتي

ص: ١٠

***

ذكريات الشيخ محمد امين اسلامي

محمد الله وردى

ص: ٥

***

شه رقي توركستان تاريخي

م.ا.بوغرا

به ت 8

***

مه رهوم نه همه ت پاختا

م.ر.بيكين

به ت 11

***

3. نوه تليك خه لقتارا نوتورا ناسيا

ثيلمي ته ثققاتي كونگيره سي

مهيرنيسا قه شقه ري

به ت 13

صوت تركستان الشرقية

العدد: ٢٠، موسم شتا ١٤٠٩، المجلد: ٥

من منشورات وقف تركستان الشرقية

شەرقى تۈركستان ئاۋازى

سان: 20 قىش پەسلى 1988-89 توم: 5

شەرقى تۈركستان ۋە خېي نەشرىياتى

كوت تركستان الشرقية

من منشورات وقف تركستان الشرقية

